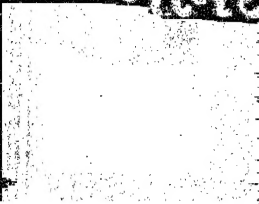

श्री १६-६३२

पि. २. ३३३३

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૭૧૪. વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨.૧.૬ ૮૨૨૧

વિષય ૬ : ૩૨.

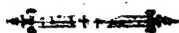
આનંદ-લહરી.

પ્રથમ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

પ્રયોજક,

ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ.

મુ. ચંદરવા (રાણપુર)

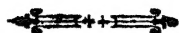
પ્રકાશક,

ચિમનલાલ ર. દેસાઈ.

મહારાજા બ્રીટીશ-

ગીરગામ બેકરોડ,

મુંબાઈ.

(સર્વ હક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

આવૃત્તિ ૧ લી]

[પ્રત-૧૦૦૦]

સર્વે ૧૯૨૧

સંવત ૧૯૭૭

શ્રી ભારત આર્ટ બ્રીટીશ વર્કર્સ લી. અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

ગ્રંથાલેખ
નમુના મફત.
મુજરાતી કાપીરાઈટ-સેમ્પલ
G. H. Tea અ. એચ. ટી.

ગારો હીલની લહેઝતદાર આહ.

ચો. આ સ્વાદીષ્ટ આહનો પ્યાલો.

હીમાલયની તલેટીમાં આસામના આહના બગી-
આઓમાંથી ખાસ હાઈલી ટેસ્ટને માફક આવે તેવી લહેઝત-
દાર આહ ! દેશી મજુરો, દેશી થાપણુ અને દેશી માલ,
સ્વદેશી આહની, સ્વદેશી ધમાલ. બેહદ સસ્તા ભાવ.
વેપારીઓને હરીફાઈમાં માલ મુકવાનો સોનેરી સંભેગ-
એક વખત અજમાયત દાખલ આ આહનો એક ડબ્બો
ખરીદી આહ પી ખાત્રી કરો.

આવ રતલ ૧ ના ૦-૧૨-૦, ૨ રતલ ૦-૬-૦, ૪ રતલ ૦-૩-૬
દરેક જગ્યાએ વચવાણા થી ગારો હીલ ટી ટ્રેડિંગ કું. લીમ્.,
એજન્ટો એજન્ટો છે. નં ૧૭૨. બો બગર સ્ટીટ, કલકત્તા.

તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો.

મુખ્ય ઇસ્ટાકાના ચોલ એજન્ટ-

મેસર્સ કેસરીપ્રસાદ એન્ડ કું.

પેલીકાન નં ૦ ૪૪૭૩.

પારસી ભત્તર, વાડીયા હાઉસ, દોહ, મુંબાઈ.

પ્રકાશકના બે બોલ !

એક વર્ષ ઉપર “ શ્રી કૃલાસ માનસ સરોવર દર્શન ” ના મનું પુસ્તક મારા તરફથી પ્રકટ થયું ત્યારે ઘણા લેખકો તેમજ મારા સ્નેહીવર્ગ તરફથી એવી ટીકા થતી હતી કે, આવા પુસ્તકો છપાવી નાહક પૈસા ખગાડવાનો આ રસ્તો છે. પરંતુ મને ક્ષમતા ઘણો હર્ષ થાય છે કે એક વર્ષની હુંક મુદતમાં સદરહુ પુસ્તકની બે હજાર પ્રતો વેચાઈ ગઈ છે અને તેના વેચાણમાંથી લગભગ રૂ. ૧૫૦૦) ધર્મોદા અપાઈ ગયા છે. સદરહુ પુસ્તકમાં મેં જણાવ્યું હતું કે ખીજા કોઈ પ્રકરણો પાસે સારા પુસ્તકો લખેલાં હોય અને તે જો મને મોકલી આપશે તો હું છપાવી બહાર પાડીશ. આ ઉપરથી મને કેટલાક લેખક બંધુઓ તરફથી જુદી જુદી સૂચનાઓ, આશા, વચનો અને લેખોની મદદો મળતાં રહ્યા છે. તેમજ મારા ઉત્સાહમાં વધારો કર્યો છે. સદરહુ પુસ્તક એ હિંસાહનું પરિણામ છે.

“ ગુજરાતી ” પ્રેસ તરફથી બહાર પડતા “ ભારત લોક કથા ” ના ભાગો અને સસ્તા સાહિત્યની હુંકી વાતોઓ વગેરે ઉપરથી વાચકોનો મોટો ભાગ હુંકી વાર્તાઓના વાચન તરફ પ્રીતિ ધરાવે છે, એવો ખ્યાલ આવતાં મેં ખીજા પુસ્તકો સાથે દર વર્ષે આવાં હુંકી વાર્તાઓનાં પણ એક-બે પુસ્તકો પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રાખી છે. જો વાંચકો તરફથી આ “ લહરી ” નો સારો સત્કાર થશે, તો તેનો ખીજો ભાગ કે જેમાં ઘણાં સુન્દર, સુરસિક, આકર્ષક સાંસારિક ચિત્રો છે તે સત્વર પ્રકટ કરવાની વ્યવસ્થા હું કરી શકીશ.

આ વાર્તાસંગ્રહ રા. બીરજના હાથથી હિન્દી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષાનાં માસિક તથા પુસ્તકો ઉપરથી જે રીતે અત્યંત વાદિત થયેલો છે, તેજ રીતે તેનો ખીજો ભાગ પણ સાંસારિક વાર્તાઓ વડે એજ ભાષાઓ તૈયાર કરી આપ્યો છે. પુસ્તકો છપાવવાની

તથા પ્રેક્ષા તપાસવાની વ્યવસ્થાનો બાર પાતાને માથે લેવા બદલ હું
 'વાર્તાવારિષિ' ના તંત્રી ઉદયચંદ્ર લાલચંદ્ર પંડિતનો આભારી છું.

મરહુમ બાળ ગંગાધર તિલકના સ્વર્ગવાસ વખતે એક સારી
 જેવી રકમ તેમના સ્મારક ફંડમાં આપવા વિચાર કરેલો અને તે
 આખતમાં કેટલીક યોજના મેં તૈયાર કરેલી, એટલામાં આ આનંદ
 બહરી " પુસ્તક ગદ્યાર પાડવાની હિલચાલ વધી જવાથી એ પુસ્તક
 જાપાવાનું કામ શરૂ કરેલું. પહેલા એવો વિચાર હતો કે દરેક પુસ્તક
 દીઠ અમુક રકમ તિલક ફંડમાં આપવી. પરંતુ ગયા મેં માસની
 આખરે ભરૂચમાં પાંચમી રાજકીય પરિષદ ભરાયલી અને તે પરિ-
 પક્ષે અંગે ભરૂચ જીલ્લામાંથી રૂ. ૫૦ દાનરનો ફાળો આપવાનું
 નક્કી થયેલું અને સદરજી પુસ્તકની તમામ આવક અર્થે આદેશતાં
 એ આજે તે તિલક ફંડમાં આપી દેવાની મારી ઇચ્છા થવાથી આ
 રકમ તેમાં આપી દેવાની છે. એટલે એક પંચને દો કાગળ જેવું
 હોય વાંચકને ગમત અને જ્ઞાન સાથે પરમાર્થ સાધનની એક
 તક અનુયાયે પ્રાપ્ત થાય છે. સંભવ છે કે સુત્ર ગ્રાહકગણ તેનો
 સંતોષ લાભ ઉઠાવશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક
 વિષયોને લગતી ઉત્તમ, સુબોધક, નીતિમય વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો
 તથા પ્રવાસ વર્ણનો વગેરેનાં જ્ઞાનદાયક, સુંદર પુસ્તકો દર વર્ષ
 વચ્ચેથી જ સુધી પ્રકટ કરવાની જે યોજના મેં યોજી છે, તે યોજ-
 નાનુસાર આ વર્ષ માટેનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પ્રેસમાં જાપવા આપી
 દીધાં છે. કાગળોની તથા જાપખાનાને લગતાં બીજાં સાહિત્યોની
 સખત મોંઘવારીના આવા સમયમાં મેં ઉદાપેલા આ સાહસની
 સાહિત્ય રસિક વાંચકો યોગ્ય કદર કરશે, એવી આશા સાથે આ
 "જે બોલ" અહીં સમાપ્ત કરું છું.

તા. ૧૧-૬-૨૧ }
 ભરૂચ જેઠ સુદ ૬ સંવત ૧૯૭૭ } ત્રિભુવનલાલ. ર. કેસાડ

આનંદ સહરી.

ભાગ ૧ લો.

૧ ચપ્પા.

૧) સરસ્વતીના જાણનાં

કાચોદ પૂર આવી જવાથી સરસ્વતી નદી બહુ વેગથી વડન કરી રહી છે. ઇસુની યોથી સદીની વાત છે, તે વખતે પણ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સરસ્વતી સુકાઈ જતી હતી; કિન્તુ વર્ષોમાં પાણું તેનું પૂર એટલા પ્રબળ વેગથી આવતું હતું કે સારા સારા હોશિયાર

મારવાઓ પણ તેમાં નાવછાડવાની દિમ્મત કરી શકતા નહોતા. સ્થાને પરના વૃદ્ધો તેમજ આળકો પોતાનાં કામકાજ છોડી દઈને નદીને કિનારે કિડા-કોતુક કરી રહ્યા છે. સાદસી યુવકો તરવા સાફ પાણી-

માં પડેલા છે અને વૃદ્ધ માણસો તેમને ડર દેખાડી દેખાડીને રાક્ષા રાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. કિનારા ઉપર બાળકો પાણી ઉઠાવી આનંદિત થઈ રહ્યાં છે. સરસ્વતીમાં બારે માસ પાણી રહેતું નથી. તેથી તેમાં કોઈ મોટાં નાવ પણ નથી રહેતાં. માત્ર બે ચાર નાની નાની હોડીઓ કોઈ કોઈ ઢેકાણે કિનારા ઉપરનાં વૃક્ષોની માથે બાંધેલી નજરે પડે છે.

એકદમ એક બાલિકાએ એક હોડી ઉપર ચઢી પોતાની બહેન પાણીને કહ્યું:— “આવ બહેન, આપણે એક મળનો ખેલ ખેલીએ,” હોડી પાણીમાં સરી રહી હતી. બાલિકા તેને તેની દોરી બેંચીને કિનારા તરફ લાવતી હતી, તો ઘડીમાં પાછી બીજી તરફ કેટલીક દૂર સુધી પાણીમાં લઈ જતી હતી. તેનો મળનો ખેલ એજ હતો. બીજી કન્યાએ ડરીને કહ્યું— “ના બહેન ! મને તો ડર લાગે છે. હું હોડી ઉપર નહિ ચઢું.” એ સાંભળી પહેલી બાલિકા પોતાની રમતમાં મસ્ત થઈ ગઈ. કેટલીક વાર પછી બીજી કન્યાએ કહ્યું— “ચપળા ! ચાલને. બહુ રમી લીધું. હવે ક્યાં સુધી રમ્યા કરીશ ?” પરંતુ ચપળાએ તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું અને અને હાસ્ય કરી પોતાની સુંદર રમત રમતી રહી.

ભાગ્યની વાત છે. અચાનક દોરી છૂટી ગઈ અને હોડી નદીના પ્રવળ પ્રવાહમાં વહેવા લાગી. જે બાલિકા કિનારા ઉપર હતી તે ધાંટો કહાડી બોલી— “અરે, કોઈ બસાવો ! ચપળા તણાઈ જાય છે !” ચપળાની ઉમ્મર ચૌદ વરસથી અધિક નહોતી. તે બિલકુલ બેભાન નહિ. સાવધાનીથી હોડીને પકડી બેસી રહી. કિનારા ઉપર શોર બકાર સાંભળી ધણાએક લોક દોડી આવ્યા, કિન્તુ કોઈએ

પણ તેને ગચાવવાનું સાહસ કર્યું નહિ. હા, ફેટલાક ગાંધા લોકો બાલિકાની મૂર્ખતાની સમાલોચના તો અવશ્ય કરવા લાગી ગયા. એટલામાં એક અગ્નિદેવો આદમી ક્યાંકકથી દોડતો આવ્યો, અને એકદમ નદીમાં ફેદી પડી જે તરફ હોડી તણાઈ રહી હતી, તે તરફ ચપળતાથી તરતો તરતો જવા લાગ્યો. જોતજોતામાં હોડી અને તરનાર બન્ને દર્શકોની દ્રષ્ટિથી બહુજ દૂર ચાલ્યાં ગયાં,

ત્યારે એમ કોઈ ન જતાવી શક્યું કે તરનારો કોણ હતો? ત્યારે લોકો તરેહ તરેહની કલ્પનાઓ ઉડાવવા લાગ્યા. કોઈ કહેવા લાગ્યા તે અવશ્ય કોઈ દેવ હશે—આવી વિપત્તિઓને સમયે દેવતાઓ પોતે સહાયતા માટે આવ્યા કરે છે! કોઈએ કહ્યું—અરે, નહિ. આ કલિયુગમાં દેવતા ક્યાંથી હોય! કોઈ સાધુ મહાત્મા હશે! આજકાલ એવાં પરોપકારનાં કાર્યો તેઓજ કરે છે. આવા પ્રકારના ભવંશવાદમાં પ્રાચીન દુર્ધટનાઓની જૂડી-સાચી બીજ પણ અનેક કથાઓ નીકળી. છેવટે દર્શકગણે બાળબચ્ચાંઓને ડર દેખાડતા-ધમકાવતાં પોતપોતાનો ઘરનો રસ્તો લીધો.

સ્થાનેશ્વરમાં ચપળાને માટે કોઈ શોક કરનાર નહોતું. તેનાં માતૃપિતા બાળપણમાં જ મરી ગયાં હતાં. એક બહુજ રતો સંબંધી હતો; તેણે તેની ઉપર દયા કરી પોતાને ઘેર લાવી ઉછેરી હતી. ચપળાના પ્રતિપાલકને વિમળા નામક એક કન્યા હતી. વિધાતાએ તેને રૂપ દીધું નહતું; પરંતુ ચપળા એક સૌંદર્યવતી હતી. એ કારણને લીધે વિમળાની માતા ચપળાને દેખી શકતી નહોતી. તેનાથી એ સૌંદર્ય દેખી ખમાતું નહોતું. અને તેથીજ આજ ચપળાને માટે કોઈને ભૂખ કે નિંદ્રામાં કાંઈ અડચણ આવી નહિ.

(૨) આઝીતા

હોડી એકાદ કાસ સુધી બરાબર વહેતી ચાલી ગઇ. તે પછી તે એક એવી જગ્યામાં જઇ પહોંચી કે જ્યાં નદીનો પટ છેક સાંકડો થઇ ગયો હતો. કિનારો તદ્દન પાસે આવી ગયો હતો. તરનારો તરેણુ પાછળ પાછળ આવી રહ્યો હતો, તેણે તેજ સ્થાન ઉપર હોડી પકડી પાડી. ચપળા હજુ પણ સ્થિરતાથી હોડીને પકડી રહી છે. તેણે અત્યાર સુધીમાં વચ્ચે કોઈ તરફ દ્રષ્ટિ પાત પણ નહોતો કર્યો.

બાકિય તરનારાએ જે વખતે હોડીને કિનારા તરફ લઈ જઈ ચપલાને ઉતરવાનું કહ્યું, તે વખતે તેના હાથ કંપવા લાગ્યા. તેનાથી ઉતરી શકાયું નહિં. યુવકે એ જોઈને એક લાથથી તે હોડીના તૂટેલી દોરી પકડી લીધી અને બીજા લાથથી બાલકને ઉપાડી કિનારા ઉપર ઉતારી દીધી. બન્નેનાં કપડાં બીજાં ગયાં હતાં. ચપળા ચાલી શકતી નથી એ જોઈને યુવકે પોતાની પીઠ પર બેસાડી તેને પાસેના એક ગામમાં લઇ ગયો.

ગામના લોકોએ બન્નેને કપડાં આપ્યાં, બોજન આપ્યું. અને સ્થાન આપ્યું. સંધ્યા થતા પહેલાં તે બન્ને સ્વસ્થ થઈ ગયાં. વિસામો મળવાથી તેમનો થાક ઉતરી ગયો. યુવકે કહ્યું—“ચાલો હું તમને તમારા ગામમાં પહોંચાડું,” ચપળા રોવા લાગી ને બોલી—“હું અનાથ છું. માફ કરાઈ નથી. જે મને ત્યાં લઇ જશે તો હું જેના ઘરમાં રહું છું તે મને મારશે ને મારો તિરસ્કાર કરશે.” એ સાંભળી યુવક કેટલોક વખત ચિંતામાં પડી ગયો. આખરે તે બાલકને લઇ ચાલ્યો. અને એક મેદાન ખસાર કરી રાત્રે પોતાની ડાવણીમાં જઇ પહોંચ્યો.

યુવકને જોતાંજ ત્યાં ખેડેલા સર્વ લોકો ઉડીને ઉભા થઇ ગયા અને અભિવાદન કરી કહેવા લાગ્યા કે—“ આપને ખોળવા માટે સ્થાનેશ્વરના જે લોકો મોકલવામાં આવ્યા હતા તે પાછા આવ્યા. આપનો કાંઈ પણ પત્તો ન લાગી શક્યો. તેથી અમે બહુજયિ-તિત થઇ રહ્યા હતા. હમણાં થોડા વખત પહેલાંજ ખીચન ફટલાયે સવારે આપની શોધમાં દોડાવવામાં આવ્યા છે.

યુવકે એકદમ દશ દાસીઓને બોલાવવાની આજ્ઞા કરી. મોઢા-માંથી શબ્દ નીકળતાંજ લોકો દોડ્યા. એક પ્રહર રાત વીતતાં પહેલાંજ દાસીઓ નિયુક્ત થઇ ગઇ. સ્ત્રીઓને માટે સત્વર એક જુદો સુકામ તૈયાર થઇ ગયો અને ચપળાની એક રાજકુમારી સમાન સેવા-સુશ્રુષા થવા લાગી.

યુવરાજ ચંદ્રગુપ્તનું આ અભિનવ કાર્ય જોઇ સેનાના જે મિત્રપાદઓ તરફથી હતા, તેઓ સંકેતો-દસારાઓથી પરિહાસ કરવા લાગ્યા અને જોયો તરફ હતા તેઓ કાંઈ અપ્રસન્ન થઇ મનમાં તે મનમાં બબડાવા લાગ્યા. આ સારી વાત નથી. સર્વને સંદેહ થયો કે આ દરિદ્રા છોકરી રાજરાણી બની ખેસશે. કિન્તુ રાજકુમારના એક સેવક ગર્વથી બોલ્યો—“ શ્રીમતી ધ્રુવદેવીની પાસે આ વાત પહોંચતાંજ બહુ રાણીપણું કાણ જાણે કયાંય ઉડી જશે ! ”

રાજકુમાર મહારાજ સમુદ્રગુપ્તનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત (દ્વિતીય) છે અને ધ્રુવદેવી તેની પત્નીનું નામ છે. આ વખતે યુવરાજ યુદ્ધયાત્રાને માટે બહાર નીકળ્યો છે અને સ્થાનેશ્વરની પાસે શિબિર નાખી પડેલો છે.

(૩) ઇતિહાસ.

આ ચોથી શતાબ્દીની ઘટના છે. અહીં તે વખતના ઇતિહાસ ની બે-ત્રણ વાતોનો ઉલ્લેખ કરવો અપ્રાસંગિક નહીં ગણાય. વાચકોને પ્રાચીન ઇતિહાસનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય એટલે હોય છે; તેથી આવી એક ન્હાની આખ્યયિકા લખવામાં પણ ઇતિહાસની વાતનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે.

મૌર્યકુલતિલક દેવપ્રિય મહારાજ અશોકના વખતમાં કંદહારથી પૂર્વ સમુદ્ર સુધી અને નેપાળથી રામેશ્વર સુધી આખો દેશ એ-સત્રમાં ગ્રંથિત થઈ ગયો હતો. આ વાત થઈ ઇસ્વીસન પહેલાની ત્રીજી શતાબ્દીની. તે પછી બીજી સદીમાં મૌર્યવંશની રાજ્ય શ્રી હુપ્ત થઈ ગઈ. તે વખતના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે મૌર્યવંશના રાજાઓ એ સમયે ભારતના સમ્રાટ થયા હતા; પરંતુ ખરી રીતે તેઓ કાંઈ એક ન્હાના પ્રદેશના રાજાઓ હતા. ભારતનો ઇતિહાસમાં એ સમય પણ વિલક્ષણ હતો. શક, તરુક અને ચીન જાતિના લોકો આ દેશમાં પોતપોતાનાં રાજ્યસ્થાપન કરી રહ્યા હતા અને આખો આર્યવર્ત વિદેશીઓનાં આક્રમણોથી પિડિત થઈ રહ્યો હતો. અનાર્યવંશના આદિ રાજાઓ ખરેખર કાંઈક બલાદય હતા; પરંતુ તેમનું પ્રભુત્વ કેવળ દક્ષિણ પ્રદેશમાં જ હતું. આર્યવર્તમાં—ઉત્તર ભારતમાં તો સર્વત્ર વિદેશીઓનો જ પ્રભાવ વિસ્તૃત થઈ રહ્યો હતો. ઇ. સ. પહેલાં બીજી શતાબ્દીમાં જે કાળરાત્રીનો પ્રારંભ થયો હતો, તેનો અંત ઇ. સ. ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયો—લગભગ પ્રાચ્યસો વર્ષ સુધી ભારતમાં એ વિદેશી અધિકાર ખરાબર ફેલાઈ રહ્યો.

એ દીર્ઘકાળવ્યાપી અધિકારના અંતમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો અભ્યુદય થયો. ભારતના સૌભાગ્ય પ્રભાતની એજ શુભ સૂચના હતી. સંભવતઃ શ્રી ગુપ્ત નામનો રાજાએ ગુપ્ત વંશનો પ્રથમ રાજા હતો. શ્રી ગુપ્તનો પુત્ર ઘટોત્કચ થયો. તેના રાજત્વકાળ પછી ઇ. સ. ૩૧૬ માં ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે નેપાળથી નર્મદા નદી સુધીનો દેશ જીતી નૂતન પુષ્પપુર યાને કુસુમપુરમાં રાજધાની સ્થાપિત કરી અને એ વર્ષથી નવા ગુપ્ત સંવતનું પહેલું વર્ષ ગણાયું.

પ્રાચીન પુષ્પપુર કે પાટલી પુત્રમાં લિચ્છવી વંશના રાજાએ દીનબલ થઇને રાજ્ય કરતા હતા. તેમનું રાજ્ય મુખ્યતઃ નેપાળમાં સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થવું હતું. એ લિચ્છવી રાજાઓએ ગુપ્ત રાજાઓની આધીનતા સ્વીકારી લીધી હતી અને તેની સાથે વિવાહ સંબંધ પણ યોજી દીધો હતો.

ઇ. સ. ૩૫૦ માં ચંદ્રગુપ્તના રાજત્વના આરંભ થયો સસુ-દ્રગુપ્તના પુત્ર દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય જે વખતે યુવરાજા હોતો, તે સમયની એક ઘટનાનો આશ્રય લઈ આ આખ્યાયિકા લખવામાં આવી છે. અક્ષાહ્યાદના સ્તંભલેખથી માલમ પડે છે કે સમગ્ર આર્યાવર્ત, બંગ, કામરૂપ, કલિંગ અને કૌશલ દેશને સસુદ્રગુપ્તે જીત્યા હતા. અને કેરલ સુધીના દક્ષિણ ભૂભાગમાં પણ તે રાજાધિ-રાજા મનાતો હતો. મહારાજા અશોકની પછી ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં એવો ગૌરવનો દિવસ બીજો નથી.

(૪) રાજમંત્રી.

મહારાજા સસુદ્રગુપ્તનો પ્રિયમંત્રી પ્રિયવર્મા કુસુમપુરના રાજા મહેશમાં બેઠો બેઠો કાંઈકે કાગળ-પત્ર વાંચી રહ્યો છે. એ વખતે

ત્યાં સ્વયં મહારાજે આવીને પૂછ્યું—“રાજ્યમાં દુરાળતા તો છે.”
 પ્રિયવર્મા ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો. મહારાજે તેને ખેંસવાનો ઇસારો
 કર્યો. જન્ને આસન ઉપર ખેડા પછી મંત્રીએ કહ્યું—“મહારાજ !
 આ વખતે શક વગેરે લોકો ક્ષત્રિય તરીકે ગણાવા લાગ્યા છે અને
 સમાજ તેમના તરફ આદરની દૃષ્ટિએ જુએ છે. સિવાય બ્રાહ્મણ
 નો વિદેવ લુપ્ત થઈ ગયો છે. હવે આપણે જીતેલા દેશોને સુરક્ષિત
 રાખવાની તરફજ વિશેષ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે.”

“ પંજાબ અને ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં ત્યાં સુધી હાથ
 લગાવો નથી જતાયા, ત્યાં સુધી હું મારા રાજ્યને અખડ નથી
 સંમત શકતો.”

પ્રિય વર્માએ હસીને કહ્યું—“જે કાર્યનો ભાર યુવરાજ વાંચી
 પોતે ગ્રહણ કર્યો છે, તેમાં સિદ્ધ થવીજ નોખએ.”

“ ન્યારે તમારો પુત્ર વિશ્વવર્મા તેનો સહકારી સહચર છે,
 ત્યારે જીતવાની આશા કરી ઉચિત છે.” રાજ્યએ કહ્યું.

“મહારાજ ! આપના અનુગ્રહની સીમા નથી. મારા માતા
 પુત્ર નરવર્માને માળવાનો શાસક બનાવી આપે મારા વંશના ગૌર-
 વને આશાથી પણ અધિક વધારી દીધું છે. જો વિશ્વવર્મા યુવરાજ
 નો સહચર થઈને રહેશે, તો એમાં સંદેહ નથી કે તેથી તેની બહાદુરી
 વૃદ્ધિગત થશે; પરંતુ રાજ્યના કલ્યાણને માટે હું આ વિષયમાં એક
 પ્રસ્તાવ કરવા ચાહું છું.” પ્રધાને આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી રાજ્ય
 ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા અને પ્રિયવર્મા કહેવા લાગ્યો—“રાજ્ય
 ખબર મળ્યા છે કે હજુ જાતિ બહુજ બલાય થઈ રહી છે અને
 એમ માલુમ પડે છે કે તે બહુજ જલદી કંદહાર પ્રદેશ ઉપર ન-

પ્રિકાર જમાવી લેશે, એ કહેવાની તો આવશ્યકતા નથી કે જ્યાં સુધી ભારતની પશ્ચિમ સીમા સુરક્ષિત નહિ થાય ત્યાં સુધી ભારતનું કલ્યાણ નથી. આ વખતે હું લોકોની ગતિવિધિનું નીરીક્ષણ કરવાને માટે કોઇ યોગ્ય પુરૂષને મોકલવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એ તો આપ જાણો છો કે વિશ્વમર્મા, રામન, ગ્રીક વગેરે અને પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ જાણે છે; તેથી મારી માન્યતા પ્રમાણે તેને કંદહાર પ્રદેશ તરફ મોકલવો જોઈએ ” એ કે રાજા પોતાના મંત્રીની સ્વાર્થ શૂન્યતા—અરે, હાતૈપણથી સારી રીતે પરિચિત હતો; તોપણ આ પ્રસ્તાવ સાંભળીને તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પોતાના પ્રાણથી પણ ખ્યારા પુત્રને દેશહિત કે રાજહિતને માટે સંકટના સ્થળમાં મોકલવો એ સાધારણ વાત નથી. મહારાજે કાંઈક ચિંતિત થઈને કહ્યું— “સાચવ એક : હું આ સંબંધમાં કાંઈક વિચાર કરી જઈ પછી ઉત્તર આપીશ. ”

આ વખતે સૂચના મળી કે પંજાબથી યુવરાજાનો દૂત જ સર્વ કાગળો લાવ્યો હતો. તેને વાંચતાં રાજા તથા મંત્રીને જ્ઞાત થયું કે યુવરાજાની પિજીની સેના નિર્વિન્યે પશ્ચિમ તરફ હાવી રહી છે, આ પંજાબી સાથે બીજાં પણ બે પત્રો આવ્યાં હતાં. તેને મહારાજે અંતઃપુરમાં પહોંચાડી દીધાં. તેમાં એક તો માતા દત્તદેવીના નામનું હતું અને બીજું યુવરાજા દ્રુવદેવીના નામનું હતું. યુવરાજે દ્રુવદેવીના પત્રમાં એ પણ લખ્યું હતું કે—“તું નક્કી જાણતી હશે કે હું બહુ કષ્ટ પેદા કરી છું, પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે રથાનેશ્વરી મેં જે અતુર્દશ વર્ષથી કુમારીનો નદીથી ઉદ્ધાર કરીને આણી છે, તેને જોઈને તારી આત્મપ્રશંસા અવશ્ય કાંઈક ઓછી થઈ જશે. ”

(૫) ચપળાની વાત.

ક્ષત્રપ રાજા રૂપસેને સુદ્ધ કર્યા વિનાજ સંધિ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી; પરંતુ તેને માટે યુવરાજને પોતાના પિતાની અનુમતિની આવશ્યકતા થઇ અને તેથી જ્યાં સુધી પુણ્યપુરથી ઢાઢ ઉત્તર ન આવ્યું, ત્યાં સુધી તેને પોતાની સેના સહિત ભગુકચ્છ યાને લક્ષ્ય માં જાવણી નાંખી પડી રહેવું પડ્યું. જે વખતે યુવરાજે ચપળાને ઉદ્ધાર કર્યો હતો, ત્યારથી આજ સુધીમાં ત્રણ મહિના થઇ ગયા હતા. આટલી મુદતમાં યુવરાજની ચપળાની સાથે ડેટલીએ ધનિષ્ઠતા વધી ગઇ હતી. અહીં તેનો થોડો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

ચપળાને ચિત્રવિદ્યા શીખવવા માટે એક સ્ત્રી નિયત કરી દીધી હતી. ચપળાને પહેલેથીજ એ વિષયનો શોખ હતો. તે જે કાંઇ ખતી હતી, તેનું ચિત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. સિવાય તેણે અગાઉ એ વિષયનું કાંઇક શિક્ષણ પણ મેળવ્યું હતું. તેથી યુવરાજે તેને માટે ચિત્રશિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી ઉચિત ગણી.

એક દિવસ ચપળા ઢાઢ ચિત્ર બનાવી રહી હતી; એટલામાં યુવરાજ અંદરગુપ્તે જઇને પૂછ્યું—‘ચપળે’ આજ શું બનાવી રહી છે ?’ ચપળાએ એકદમ ચિત્રને પોતાના પાલવમાં છૂપાવી દીધું ને કહ્યું—‘હું આપને તે કદી નહિ બતાવું.’ તેની શિક્ષિકાએ હસીને કહ્યું—‘આજ તે એકલું નાક બનાવી રહી છે. કહે છે કે,

પહેલાં નાક બનાવવાનો ખૂબ અભ્યાસ કરી લઉં, પછી આપની એક તસખીર ખેંચીશ.’ ચપળા હસવા લાગી. યુવરાજે હસતાં હસતાં કહ્યું—‘ખાસ નાકે તમારું શું બગાડ્યું છે કે અધી રીતે તેને બનાવી બનાવીને નાશ કરી નાંખો છો ?’ ચપળાએ પોતાની

શિક્ષકનો હાથ દબાવી કહ્યું—‘પરંતુ તું એ વાત ન કહી દેશ. યુવરાજે પુછ્યું—‘એ વાત શું છે ?’ ચપળાએ ચાર, છ, બાર વખત ના, ના કહેવા છતાં તેની શિક્ષકાએ કહી દીધું—‘ચપળા કહે છે કે જો આપનું નાક યમડી જશે તો દેવી નારાજ થઇ જશે,’ ચપળાના મોઢા ઉપર બહુજ લગ્નન જણાવા લાગી યુવરાજના ગયા પછી તેણે પોતાની શિક્ષકાને કહ્યું—‘મેલિના ! તું બહુ ભૂંડી છે !’

વળી એક દિવસની વાત છે કે ચપળા અને મેલિનામાં એ વાત ઉપર તર્ક-વિતર્ક થઇ રહ્યા હતા કે યુવરાજના વિશ્વવર્મા અને નંદિભદ્ર એ બે કૃપાપાત્રોમાં કાણુ સારું ને કાણુ ખુરું. એટલામાં યુવરાજ કુશળ પ્રશ્ન પુછવા નિમિત્તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ચપળા એકદમ બોલી—‘આપજળતાવો કે શું નંદિભદ્ર સારો માણસ નથી ?’

‘સારો માણસ છે તેથી તને હંમેશા જદામ-પિસ્તાં આપ્યા કરે છે.’

‘તે જદામ-પિસ્તાં ન આપે તો પણ હું તેને સારો માણસ ગણું છું.’

તે સારો માણસ નથી એમ તો હું નથી કહેતી; પરંતુ મારું કથન એ છે કે વિશ્વવર્મા જેવા સારા માણસ તો કાષ્ઠજ હશે’ મેલિનાએ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

ચપળા યુવરાજને કહેવા લાગી—‘જુઓ, વિશ્વવર્મા એ મેલિનાની બાપા જાણે છે ને ? તેથીજ તે પક્ષપાત કરે છે.

વળી એક દિવસની વાત સાંભળો. રાજધાનીથી સંધિનો પ્રસ્તાવ આવતાં પહેલાં મહારાજ્યનું એક આજ્ઞાપત્ર આવ્યું હતું કે વિશ્વવર્માએ કંદહાર ગુપ્તચર બનીને જવું. આ આજ્ઞા મળવાથી

યુવરાજ બહુ જ ચિંતિત થઈ રહ્યો હતો. એક દિવસ તે તરેહ તરેહની ચિંતાઓ કરી રહ્યો હતો, એટલામાં ચપળાએ આવીને કહ્યું—
‘મને એક સોનાનો ચાંદ બેઠાએ છે.’ સરલા બાલિકાની પ્રાર્થનાથી સંતુષ્ટ થઈ યુવરાજને પૂછ્યું—“કેવી જાતનો ચાંદ ?” ચપળાએ એક ચિત્ર બતાવી તેનો આકાર સમજાવ્યો. ‘ઠીક, તું જાન, પદક સત્વર તૈયાર થશે.’ એમ કહી યુવરાજ ફરી ચિંતામગ્ન થઈ ગયો. ચપળાથી એ સહન થઈ શક્યું નહિ. તેણે અપ્રસન્ન થઈ મોઢું ભારે ફરી દીધું એ બેઠા યુવરાજને હસવું આવ્યું અને તેમ તેની સાથે મનોરંજન વાર્તાલાપ કરવા માટે લાગ્યાર થવું પડ્યું.

(૬) નૂતનચિંતા

પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બુદ્ધધોષ એ વખતે ત્રિપિટકની ટીકા લખી હતી કે નહિ એ તો નિશ્ચય પૂર્વક નથી કહી શકાતું; પરંતુ એમાં તો સંદેહ નથી કે તે પ્રસિદ્ધ ઉપદેશકના નામથી વિખ્યાત થઈ ચૂક્યો હતો. એક દિવસ બુદ્ધધોષ યુવરાજ ચંદ્રગુપ્તને ભગવાન બુદ્ધદેવના મહાત્મ્યનો અનુરાગી બનાવવાને માટે તેના શિબિરમાં આવી ઉપસ્થિત થયો. યુવરાજ આખો દિવસ તેની સાથે ધર્મવિષયક વાર્તાલાપ કરી પછી સંધ્યાસમય પહેલાં ચપળાની સલાહ લેવા ગયો; પરંતુ ચપળા તે પહેલાંજ મલિનાની સાથે બુદ્ધ ધોષમાં દર્શન માટે આહ્વાન ગઈ હતી. ચંદ્રગુપ્તે જોયું કે ચપળાનો નાનો ઓરડો સતો પડ્યો છે અને તેમાં તેનાં બનાવેલાં કેટલાંક ચિત્રો આહીં તહીં પડેલાં છે. રાજકુમારને તે જોતાંજ કુતુહલ ઉત્પન્ન થયું; તે ઓરડાની અંદર ગયો. એક ખુણામાં નવો બનાવેલો સુવર્ણ પદક હતો. ચંદ્રક ન હોત તો તેને આ સમયનું ‘લોહિટ’ કહી

શકાત. તેના ઉપર એક સુંદર પક્ષીનું ચિત્ર જડાયું હતું. યુવરાજે
ધ્યાન પૂર્વક ચિત્ર જોતાં પદ્મનું લાંકણ ઉઘાડી નાંખ્યું અને જોયું તો
અંદર પણ એક નહાનું ચિત્ર છે. તેને જોતાંજ તે આશ્ચર્ય ચક્રિત
થઈ ગયો. ધીરેથી તેને બંધ કરી જેમનું તેમ રાખી જલદીથી ઓરડાની
બહાર નીકળી ગયો. થોડેક છેટે ગયા પછી તેણે જોયું કે મેલિના અને
ચપળા આવે છે, યુવરાજે પૂછ્યું—‘તમે ક્યાં ગયાં હતાં?’ ચપળા
ખોલી—‘મેં ધાર્યું હતું કે કોઈ એક અચિત્ર પ્રકારનો જંતુ હશે.
પરંતુ જોયું તો એ હાથ ને એ પગનો મનુષ્ય નીકળ્યો! અમે બન્ને
શુદ્ધિધોષને જોઈ આવ્યાં! અંદરુપ્તે હસીને કહ્યું—‘ચપળા! શુદ્ધ-
ધોષ બહુ મોટો વિદ્વાન અને મહાત્મા છે. એ સાંભળી ગંભીર
બની શુદ્ધિધોષને પરોક્ષ પ્રણામ કરી લીધા.

અંદરુપ્તે આવે જોયું કે ચપળાની અચળતા અંદર સ્થિરતા
અને ગંભીરતા પણ છે. તેણે બાલિકા તરફ મોહ દ્રષ્ટિ કરી કહ્યું—
‘ચપળા! તું અહીં બીજા કેટલા દિવસ રહી શકશે?’ ચપળાએ
ગંભીર થઈ કહ્યું—‘મને હવે અહીં રીક નથી લાગતું. હું કુસુમપુર
જોવા ચાહું છું અને શ્રીમતી કુવેરીને જોવાની તો મને બહુજ
ઉત્કંઠા થઈ રહી છે, યુવરાજ ખોલ્યો—‘તં તેને કદી દેખી નથી તો
પછી એમ કેમ નિશ્ચય કરી લીધો કે તે તારા ઉપર પ્રેમ કરશે?
ચપળાએ પોતાની વિશાળ આંખો યુવરાજની તરફ સ્થિર કરી કહ્યું—
‘અવશ્ય તે મારા ઉપર બહુજ પ્યાર કરશે.’ યદ્યપિ યુવરાજ એ
વાતને જાણતો હતો; પરંતુ બાલિકાનો આ પ્રગાઠ વિશ્વાસ જોઈ
તેને બહુ પ્રસન્નતા થઈ.

આ પ્રસન્નતાની મધ્યમાં યુવરાજના હૃદયમાં ચિંતાનો પણ
ઉદય થઈ આવ્યો. સંધિનો પ્રસ્તાવ અનુમોદિત થયો કે નહિ અને

વિશ્વવર્માને કંદહારની તરફ કેટલાક સમય પછી મોકલવામાં કંઈ નુકશાનનો નાહ થાય ? એ તેની ચિંતાનો વિષય હતો.

(૭) હૂણુની હકીકત

વિશ્વવર્માએ યુવરાજને કહ્યું— મહારાજના આ દેશની ઉપેક્ષા કરીને અહીં બેસી રહેવું મને પસંદ નથી. જ્યારે સંધિનો પ્રસ્તાવ અનુમોદિત થઈ ગયો છે, ત્યારે આપ સંધિ સ્થાપિત કરીને રાજધાની તરફ આજ્યા જાઓ. હું કેવળ એક નોકરને લઈ ગુપ્ત વેશથી કંદહારની તરફ રવાના થાઉં છું.’ જો કે વિશ્વવર્માની વાતને અવગણવી અસંભવિત હતી; તો પણ યુવરાજે કહ્યું— ‘આ સંધિમાં મેં એક બીજી યોજના કરી છે; તેને માટે બીજા કેટલાક દિવસ અહીં રહેવામાં શું કાંઈ હાનિ છે ?’ વિશ્વવર્માએ કહ્યું— ‘યુવરાજ ! મહારાજે બહુજી વિચાર કરીને આ આજ્ઞા આપી છે. તેનું પાલન ન કરતાં બીજા પ્રકારનો પ્રસ્તાવ દરવાથી કર્મભિરૂતા પ્રકટ થશે. એ સિવાય જે કામને માટે એ આજ્ઞા થઈ છે, તેના ગુરૂત્વને મહત્વનો આપણને કેટલોક અનુભવ થયો છે. તે દિવસ શ્રમણક્રમારે જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે દુશ્મનો પ્રભાવ અવશ્ય વધી રહ્યો છે; તેથી આ વખતે વ્યર્થ સમય ખોલો-કાળક્ષેપ કરવો એ એક પ્રકારનો રાજદ્રોહ કરવા જેવું છે.’ યુવરાજે વિષણુ ચિત્તથી કહ્યું— ‘હીક, જેવી તમારી ઠગણ !’ એ શબ્દો બોલવામાં યુવરાજને બહુજી કષ્ટ થયું.

વિશ્વવર્મા યુવરાજની પાસેથી વિદાયગીરી લઈ એક વૃક્ષની છાયામાં જઈને બેઠો અને આકાશમાંના તારકગણની તરફ જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો. વિશ્વવર્માએ ટાલિમીના પ્રશ્નોનું અધ્યયન કર્યું

હતું. અને નક્ષત્રોને તે સારી રીતે ઓળખતો હતો તેથી જ્યારે આ-
કાશની તરફ જતો ખેસતો હતો; ત્યારે તેના એ કામ માંડાઈ અડચ-
કરતું નહતું. કેટલાક સમય પછી વિશ્વવર્માએ એ મહિમામયને સજળ
નયને નમસ્કાર કર્યા કે જે બધાં નક્ષત્રોનો પતિ અને બધાં મનુષ્યોના
લાગ્યનો નેતા છે. જે કે મેલિના સિવાય બીજા કોઈને પણ આ
જ્ઞાતની માહિતી નહોતી; તોપણ એ સ્પષ્ટ કહી દેવામાં કાંઈ પણ
હાનિ નથી કે વિશ્વવર્માનો ચપલાની આનંદમયી પ્રતિમા ઉપર અતિ-
શય અનુરાગ થઈ ગયો હતો. કર્તવ્યના અનુરોધથી તે કંદહાર તરફ
જતો હતો ખરો; પરંતુ ચપલાને માટે તેનું મન હિંચન થઈ રહ્યું
છે. એ વિચાર કરીને તેના હૃદયમાં ઘણીજ પીડા થાય છે કે ચપલા
મારા પ્રાપ્તિના ક્ષેત્રથી તદ્દન ગદાર, બહુજ દુર છે. તેને મેળવવી
એ એક પ્રકારે બહુ અસંભવિત છે. અને જે હું ચપલાનો પ્રણય-
પાથી બનીશ તો મારે યુવરાજની મિત્રતાથી હાથ ધાવા પડશે. ઘણો
વિચાર કરી આખરે તેણે મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે રાજ્યની
સેવા માટે, ભારતવર્ષના ઉદ્ધાર માટે અને કર્તવ્યપાલવને માટે હું
મારા મનની વ્યથા મનમાંજ છુપાવી રાખીશ.

(૮) મહારાજની યુદ્ધયાત્રા.

યુવરાજ-જે વખતે રાજધાનીમાં પહોંચ્યો તે વખતે દક્ષિણ પ્ર-
દેશથી સમાચાર આવ્યા કે માલવાની સીમા ઉપર ચેર રાજની વિરૂદ્ધ
વિદ્રોહ ઉભો થયો છે. આ વિદ્રોહ કરનારા નમ્બુરી અને નાયાવ
લોકો છે. ઇતિહાસમાં આ વિદ્રોહનો સમય ઇસ ૩૮૯ છે. યુવ-
રાજ કેટલાક દિવસોનો પ્રવાસથી પાછો આવ્યો હતો; તેથી આ
વખતે મહારાજ સમુદ્રગુપ્તે પોતેજ દક્ષિણ તરફ ગમન કર્યું. આ

વિદ્રોહના સમાચાર મેળવી મહારાજે એ પણ નિશ્ચય કર્યો કે એ રાજ્યને જીતી સિંહલદ્વિપ ગુપ્તી યુદ્ધયાત્રા કરવી અને તેને માટે ઘણી મોટી સેના સાથે તેણે રાજધાનીમાંથી પ્રયાણ કર્યું.

આ યાત્રામાં મહારાજને એ વર્ષ લાગ્યાં. તેટલી મુદતમાં રાજ્યનાં તમામ કામકાજ યુવરાજ અંદ્રગુપ્તે ચલાવ્યાં હતાં યુવરાજને વિશ્વાસ હતો કે ત્યાં પ્રિયવર્મા જેવો મંત્રી છે, ત્યાં રાજ્ય શાસન કરવું અઘરું સહજ વાત છે. તે વખતે વિશ્વવર્મા હુણોની ગતિવિધિનો સારી રીતે પરિચય મેળવી રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો તે વખતે રાજ્ય સિંહલદ્વિપ જ્ય કરીને પાછો આવ્યો હતો. પણ એ યાત્રામાં તેનું સ્વાસ્થ્ય અગતી ગયું હતું. એ કારણથી હજુ પણ રાજ્યનું અર્થ કામકાજ યુવરાજ જ ચલાવતો હતો.

સિંહલદ્વિપ થયા પછી લગભગ ત્રણ વર્ષ પછી મહારાજની રક્ત કર્તા નરવર્માનો દેહાંત થઈ ગયો. પ્રિયવર્માનું એક તો બહુત્વ હતું અને તે ઉપર આ પુત્રશોક હવે તે કદી કદા જરૂરી કામને માટે જરૂરમાં આવે છે નહિ તો પોતાને ઘેર રહ્યાં કરે છે. માલવાનો શાસનકર્તા કાને અનાયવો એ વિષયમાં યુવરાજ અંદ્રગુપ્તે જે યોજના કરી તેને મહારાજ સમુદ્રગુપ્તે અડુ પ્રસન્નતાથી અનુમોદન આપ્યું. આ યોજનાની ત્રાત આગળના પરિણેદમાં કહેવામાં આવશે.

(૬) નુતન-પુરાતન.

મધ્યાહન ભોજન કર્યા પછી મંત્રી પ્રિયવર્મા એક ઓરણમાં શયન કરી રહ્યો છે અને એક નહાતું બાળક તેની નિદ્રામાં વિદ્ય નાંખી અનંદ આપી રહ્યું છે. એ ત્રણ વર્ષનો બાળક વૃદ્ધની છાતીનાં અંગે વાળેને પાંચ, ત્રણ કદી ગળ્યા કરે છે. મોઢામાં

આપણી નાંખી જુએ છે કે આપાને દાંત કેમ નથી ? વળી પાતાના ન્હાનકડા પંચની ડુળથી તે વૃદ્ધનું આપણું શરીર મિલું કરે છે. તે આળકની કરસ્પર્શથી આતંદ વશ થઈ નેત્ર બંધ કરી દે છે. અને જાગૃત દશામાં આતંદ સ્વપ્ન અનુભવે છે. આળક ‘આપા આપા’ બોલે છે અને તે કેટલાક સમયને માટે વૃદ્ધત્વ બૂલી અતીત યૌવનના અતીત કિનારાનું સ્મરણ કરવા લાગે છે. તેને એમ માન્ય પડે છે કે હું ફરીને જન્મ ગ્રહણ કરી આળક થયો છું અને આળકની સાથે ખેલી રહ્યો છું. દિવસે જખરી ઝાંઝ લીધા પછી જેવા રીતે દિવસ નમતાં પ્રલયકાળનો ભ્રમ આવે છે, તેવીજ રીતે આ વૃદ્ધને પ્રજા પૂર્ણ થતાં વૃદ્ધત્વનો ભ્રમ થઈ રહ્યો છે.

વૃદ્ધમંત્રી જે વખતે પુનર્જન્મ ગ્રહણ કરવાનાં સ્વપ્નમાં ભ્રમ થઈ રહ્યો છે, તે વખતે આળકની માતાએ જોયું કે આળક બહુ ઉત્પાત મચાવી રહ્યો છે. તે તેને ત્યાંથી ઉઠાવી લેવા માટે આવી; પરંતુ તે આળક તેલી પાસે મથોળ નહિ. ~~સમજાયો~~ સમજાયો-પટાવ્યો; પરંતુ તેણે કાંઈક સ્વપ્નમાં લીધું નહિ. યુવતી એ નહોતી જાણતી કે સમજાયો મુઠા આપા જેવો કેમ મિષ્ટ પદાર્થ ખીન્ને નથી ! બોડીવાર સ્થાપના પછી યુવતી આળકને બળાતકારે ખેંચી તેડી લેવા માટે આગળ વધી. આ વખતે આળકે ચીડાઈને તેનાં ગળાને હાર તોડી નાંખ્યો. વિનંતી આળકે હાર તોડી નાંખી જે વખતે પાતાના વાળ પકડ્યા; તે વખતે વૃદ્ધમંત્રી સ્વપ્નમાંથી જાગી ગયો. તે બોલ્યો-“રહેવા હો વહુ, જખરદરતી શા માટે કરો છો ? મને એ કાંઈ બોડોળ બાંધે છે !”

વૃદ્ધના મોઢાની વાત મોઢામાં જ હતી, એટલામાં યુવરાજ ચંદ્રસુત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વૃદ્ધ મંત્રી આદરપૂર્વક ઉઠી બેઠો થઈ

ગયો અને યુવતી દરેકાઈ મોકારે પોતાના વાળ છોડાવી અદર ધરમાં ચાલી ગઇ. યુવરાજે હસીને કહ્યું—“ચપળા ! તમારો બાળક તો બહુ શયતાની કરે છે. આવો બાઈ, મારા બેળામાં આવી જાઓ.” યુવરાજે બાળકનું નામ બન્ધુ રાખ્યું હતું. પાછળથી એટો થવા છતાં પણ તે બન્ધુવર્માના નામથીજ પ્રસિદ્ધ થયો. આ વાત ઇતિહાસવેત્તાઓથી અજાણી નથી.

બાળક બન્ધુને માતાના તુટેલા હારની સાથે એક રાંદ મળી ગયો હતો. આ વખતે યુવરાજ તેને મનોયોગ પૂર્વક જોઇ રહ્યો હતો. દૈવયોગથી પદ્મકનું ઉપકું ઢાંકણ ઉઘડી ગયું અને તેમાંથી એક કાગળ બહાર નીકળી પડ્યો. યુવરાજે તેને જલદીથી ઉપાડી લીધો. એ વાત યુવરાજ બહુ સમયથી જાણતો હતો કે ચપળાએ વિશ્વવર્માની ન્હાતીરી છપી બેંચીને પદ્મમાં રાખી છે. યુવરાજે હસતાં હસતાં તે તસખીરને પાછી પદ્મમાં મૂકી દઈ બાળકને ગ્રાદમાં ઉઠાવી લીધો. ચપળા શરમથી પાછી હડી ગઇ. એ નહોતી જાણતી કે યુવરાજ પોતાના પદ્મની સર્વ વાત જાણે છે !

ચપળાએ બહાર આવીને બાળકને કેડમાં તેડી લીધો અને પ્રિયવર્માએ યુવરાજને બેસવાનું કહ્યું. એ વખતે યુવરાજે પ્રિયવર્માને વધામણી આપી કે વિશ્વવર્માને માલવાનો શાસ્ત્રક નિયત કરવામાં આવ્યો છે. ચપળા બોલી—“નહિ, મારા પૂજ્ય સસરાને આટલી વૃદ્ધ ઉમ્મરે અહીં એકલા મૂકી અમે એટલે બધે દૂર શી રીતે જઈએ ?” યુવરાજે કહ્યું—“તેની વ્યવસ્થા કરવાનો ભાર મારી ઉપર રહ્યો, હું બધું બરાબર કરી દઈશ.” ત્યારે ચપળાએ પુનઃ કહ્યું—“નિક તો એની બીજી વાતનો પણ સ્વીકાર કરો કે આપ વચ્ચે વચ્ચેથી લઈને માંજવા આવ્યા કરશો.” યુવરાજે તેને અનુમોદન આપ્યું.

૨ કંઠુકા.

(૧) રાજનીતિ.

ભારતવર્ષમાં દશમી સંતાપ્તીના પ્રારંભમાં એટલાં ન્હાનાં ન્હાનાં સ્વાધીન રાજ્યો સ્થાપિત થયાં હતાં કે તેમની ગણતરી કરવાનું કઠીન હતું. સ્વાર્થી, બલહીન અને વિદ્વાસપ્રીય રાજ્યો પોત પોતાના રાજ્યમાં સર્વ ચિંતાઓથી મુક્ત થઈને સમય વ્યતીત કરતા હતા અને મુસલમાનો લાગ મળતાં ધીરેધીરે પંખાખની સી-મામાં પ્રવળ થતા જતા હતા. અમે જે સમયનો ઉદ્ભવ કરીએ છીએ તે સમયે અદ્વેષવંશીય રાહલ રાજનો પુત્ર હર્ષદેવ બુદ્ધેષખંડનો રાજા હતો. તે ઘણા સ્વદેશાભિમાની હતો અને સદા એ ઇચ્છામાં મગ્ન રહેતો હતો કે ભારતવર્ષ વિદેશી આક્રમણોથી કેવી રીતે બચી શકે ? સીમાન્ત પ્રદેશોને સુરક્ષિત રાખવાને માટે સમસ્ત દેશના રાજ્યખળને એકત્ર કરવું આવશ્યક અને ઉચિત સમજી તેણે એકવાર લિખલિખ પ્રદેશોની રાજસલાઆમાં ફૂતો મોકલ્યા; પરંતુ રાજ્ય પછી તેની ાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ.

એ વખતે ભારતવર્ષ પુષ્કયહીન હતો. મનુષ્ય પ્રચલથી તેનો ઉદ્ધાર થયો. અસંભવિત ધર્મ મયો હતો. એક દિવસ સંધ્યા સપાયે હર્ષદેવ ચેત્કાઓ તથા પંડિતોની સાથે રાજસભામાં બેઠો હતા; એટલામાં બારે આવી તેનાં યશમાન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. રાજાએ તેને અટકાવીને કહ્યું કે—“હું કેવળ આ ન્હાના બુદ્ધેષખંડનો શાસક છું, તમે મને સમસ્ત સાગરો સહિત પ્રદીપ્તઃ અધીશ્વર કી માફે અપમાન ન કરો.”

ભિન્ન ભિન્ન દેશોની રાજસભાઓમાંથી પાછા આવેલા હોતો એક એક રાજાઓના વિચાર પ્રકટ કરવા લાગ્યા. કોનોજથી પાછા આવેલા હોતો કહ્યું—“ મહારાજ કોનોજપતિ મહેન્દ્રપાલ દેવ અને તેમના સભા—પંડિતોએ કવિ રાજશેખર પ્રણિત ‘વિક્ષાલભાગ્નિકા’ મોકલી છે અને તેના શિરોભાગ ઉપર પોતાના હાથથી આપના પ્રસ્તાવનો ઉત્તર લખી દીધો છે.” રાજાએ અંથ લઈને જોયું, તેના ઉપર લખ્યું હતું—‘**કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલા ગચ્છતિ ધીમતામ્**’ રાજાએ વિરક્તિ પ્રકટ કરી શિર ઝુક્યું. ખીજા હોતો આવીને રાજાની આગળ એક પત્ર મૂક્યો. રાજાએ પોતે તેને ઉપાડીને વાંચ્યો. ચોદીકુળના કલચુરી વંશીય મુખ્યતુ પ્રસિદ્ધ ધવલરાજાએ લખ્યું હતું કે હું પોતે પરાક્રમી અને બાહુબળ સંપન્ન છું. યવનલોકોને સહજમાં હરાવી દેવાની શક્તિ રાખે છે. અન્ય રાજાઓ સાથે મળીને હું માફે આત્મગૌરવ ધરાવ્યા તથા ચાલ્યો.” હર્ષદેવે મંત્રીને કહ્યું—“ આને જ વિનાશદાળની વિપરીત શુદ્ધિ કહે છે. ન્હાનકડા કૌશલરાજાને હરાવીને તથા સમુદ્ર તટના દુર્ગભ રાજાઓને જીતીને કલચુરી રાજા બહુજ બલિમાની થઈ ગયો છે.”

આ વખતે ચૌહ રાજ્યમ વીરનારાયણુ યાને પરાંતકદેવ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે દેવલ રાજકુમારી સાથે વિવાહ કરી દેવલપતિની સહાયતાથી પાંડ્યરાજાને પરાજિત કર્યો હતો; તેમજ એકવાર લંકા સુધી વિજયયાત્રા કરી ત્યાંના રાજા પંચમ કશ્યપને હરાવ્યો હતો. હર્ષદેવની ખાત્રી હતી કે વીરનારાયણુ સમસ્ત દક્ષિણ પ્રદેશનો સાર્વભૌમ રાજા થઈ શકે તેમ છે; તેથી તેણે તેની વિજયયાત્રાનો આનંદ પ્રકાશિત કરી પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી હતી. વીરનારા

યજ્ઞના પત્રમાં કેવળ એટલુંજ લખ્યું હતું કે—“ઉત્તર ભારત બહુજ દૂર છે. ” એટલે હર્ષદેવે વિચાર્યું કે હું એકવાર સમીપવર્તિ રાજાઓની સાથે રવય મળું અને એમની દાખલા જોઈ; પછી જે કંઈ લાગશે તે કરીશ.

(૨) પ્રગલ્ભા.

હુણી નદીનું જળ બહુ નિર્મળ અને શીતળ છે. અજમેર પ્રાંતમાં અત્યારે જ્યાં તારાગઢ છે, તેની દક્ષિણ તરફ થઈને એક વખતે હુણી નદીનો પ્રવાહ વહેતો હતો. પ્રાતઃકાળમાં કુમારી કંછુકાએ નદીના શીતળ જળમાં રનાન કરી દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. વાચકોને કંછુકા નામ કદાચ સાંઝે નહિ લાગે; પરંતુ શું કરવું? કવિત્વપ્રિય વાચકોને માટે કાંઈ ઐતિહાસિક નામમાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી. નામ ગમે તેવું હતું; પણ કુમારી કંછુકા બહુજ સુંદર હતી. દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કરતાંજ એક સૌમ્યમૂર્તિ સંન્યાસી યુવક તેને જોઈ દેવપૂજનો મંત્ર બોલી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો હતો કે:—

કનકકમલકાન્તૈઃ સય એવામ્તુષૌતૈઃ

શ્રવણતટનિષઠૈઃ પાદલોપાન્તનેત્રૈઃ ।

ઉષસિ વદનચિમ્બૈરસ સંસક્તકેતૈઃ

શ્રિય ઇવ મૃદમખ્યે સંસ્થિતા યોષિતોઽથ ॥

આ વખતે અજમેરમાં નવું ચોલાણુ વંશનું રાજ્ય હતું. રાજા એવકનો પુત્ર ચંદન એ વખતે સિંહાસનારૂઢ હતો. કુમારી કંછુકા રાજા ચંદનની પહેન હતી.

સુન્દરીએ ઇશ્વરનાં ચરણોમાં અંજલિ પ્રદાન કરી સંન્યાસીનાં ચરણો ઉપર પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. સંન્યાસી આશ્ચર્યચકિત થઈ ઉઠીને કહેવા લાગ્યો—“ હું આપના પ્રણામ ગ્રહણ કરવાને માટે અયોગ્ય છું. વિશેષે કરીને આ દેવમંદિરમાં ઇશ્વર સિવાય ખીજે કોઈ વંદનીય થઈ શકતો નથી. ’, કુમારીએ મંદહાસ્યથી કહ્યું—“ જ્યારે સ્વયં ચેત્સાણુ નરેશ આપના ભક્ત છે; ત્યારે તેની ન્હાની બહેને આપણને પ્રણામ કર્યા એમાં હાની શું થઈ ? સંન્યાસી તે કન્યાની ઓળખાણ થતાં મનમાં ને મનમાં બહુજ પ્રસન્ન થયો.

રાજકુમારી જો કે પ્રગટલા માલમ પડે છે; પરંતુ તેનાં બન્ને નેત્રો મુગ્ધાનાં નેત્રો સમાન છે. સંન્યાસીની તરફ જોઈને વાતચીત કરતી વખતે તેની બન્ને આંખની પાંપણો કાંઈક ઉઘી થઈને જ્યાં સુકોમળ દષ્ટિને ઢાંકી અવનત થઈ ત્યારે સંન્યાસીનું મસ્તક ધ્રુમી ગયું. સંન્યાસીએ જોયું તે તેના પ્રાણોએ પ્રાચીન વક્ષોગૃહ છોડી યુવતીને કાંઈક ઉઘડેલી દષ્ટિના માર્ગથી સૌન્દર્યતાના નવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તે ચિંતા કરવા લાગ્યો કે હવે જો તે મનોમોહિની નેત્રોનાં પોપચાં ઉઘાડી પુનઃ જુએ તો પણ એમાં સદૃશ છે કે ગએલા પ્રાણુ ફરી પાછા આવશે નહિ !

તે પછી કુમારીની દેવભક્તિ વધી પડી. તે બન્ને વખત મંદિરમાં આવવા લાગી અને કદી કદી તો તે પોતાની દાસીઓને પણ સાથે લાવવાનું ભૂલી જવા લાગી.

એક દિવસ સંન્યાસી મંદિરના પગથીઆ ઉપર બેસી અખા હાથથી નેત્રોને બંધ કરી માનસપૂજનાં મમ થઈ રહ્યો હતો. એ

વખતે કુમારી ધીરે ધીરે તેની પાસે આવી. હજી સાયકાળની આ-
રતી માટે મંદિરનાં દાર ઉઘડ્યાં ન હોતાં. સંન્યાસીના ધ્યાનમાં
ભંગાણ પડ્યું. તેણે નમ્ર સ્વરથી કુમારીને કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યા.
કુમારીએ કહ્યું—‘ હું સંન્યાસધર્મ મહણ કરીશ અને આપની
શિષ્યા થઈશ, કુમારી ખરેખર મોટી પ્રગલ્ભા છે. તે પછી એ
ખન્ને વચ્ચે શું વાતચીત થઈ તે તો અમે નથી કહી શકતા; પણ
એટલું તો કહીશું કે દેવમંદિરનાં દાર ઉઘડતાં પહેલાંજ એ ખન્નેનાં
હૃદય દાર ઉઘડી ચૂક્યાં હતાં.

તે પછી બીજે દિવસ સંન્યાસી યુવક રાજસભામાં પ્રવેશ
કરી નિવેદન કર્યું કે ‘ હું પુરોહિત થઈ કુમારી કંછુકાના વિવાહ
બુદ્ધેલખંડના રાજા હર્ષદેવની સાથે કરવા આહું છું.’ રાજાએ તેનો
સ્વીકાર કરી લીધો, સંન્યાસી લુણીના જળમાં સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ
સમાપ્ત કરી અજમેરથી જો કે પ્રસ્થાનિત થઈ ગયો; પરંતુ એ વાત
તો તેના મનમાં ધ્રુમતીજ રહી કે લુણીનું જળ બહુજ નિર્મળ અને
બહુજ શીતળ છે.

(૩) યુદ્ધક્ષેત્રમાં

એ ચિરકળની રીતિ છે કે સલાહ નહિ થવાને લીધે યુદ્ધ
કરવું પડે છે. ચંદેલપતિ હર્ષદેવે બુદ્ધેલખંડને ભારતવર્ષનું કેન્દ્ર
બનાવવાનો નિશ્ચય કરી ન્હાના રાજાઓની સાથે અનેક યુદ્ધ કર્યા.
કેટલાક વિજયો મેળવ્યો પછી એટીવંશીય—કલચૂરી રાજાઓની
સાથે યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો. એ વખતે ગર્વોન્મત મુઘતુંગ પ્રસિદ્ધ
ધવલનો સ્વર્ગવાસ થઈ ચૂક્યો હતો. તેનો પુત્ર ખાલહર્ષ રાજા હતો.

મધ્યપ્રદેશનો વર્તમાન સાગર જીલ્લો એટી રાજ્યનું પ્રધાન સ્થાન હતો, જુદેલખંડની દક્ષિણ સીમા ઉપર સાગર જીલ્લાના ઉત્તરીય ભાગમાં શાહગઢ નામક નગરમાં ઉભય પક્ષનો સંગ્રામ થતાં એક દિવસ યુદ્ધ યાત્રા થતાં પહેલાં રાણી કંછુકાએ સ્વપ્નમાં જોયું કે એક પ્રકાશમય મેઘનાં કુકડા ઉપર રાજા વિરાજમાન છે અને રાણી જોટલી વાર રાજાના ચરણોને સ્પર્શ કરવાને માટે હાથ લંબાવે છે તેટલીવાર સિંહાસન તેનાથી દૂર હડી જાય છે. જાગૃત થઇ રાણીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું યુદ્ધક્ષેત્રમાં પણ સ્વામીની પાસે સદૈવ ઉપસ્થિત રહીશ. રાજાએ બહુ નિષેધ કર્યો; પરંતુ રાણીએ તેનો એક ખેલ પણ સાંભળ્યો નહિ અને હસીને કહ્યું—‘ સન્યાસી મહારાજ, ચૌહાણ વંશુની કન્યાઓ યુદ્ધને જોઇને ભયભીત થતી નથી.’ રાણી રાજાને ‘ સન્યાસી મહારાજ ’ કહ્યા કરતી હતી.

શાહગઢમાં સેનાનો કોલાહલ સંભળાવવા લાગ્યો. કાલગુન યુદ્ધના ત્રયોદશીના મધ્યાહ્ન સમયથી યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો. સંધ્યા થઈ ગઈ, તો પણ જન્ને સેનાઓમાંથી કોઇ પણ પાછી હડી નહિ. સહસ્રા રાણીના મનમાં એક ઉત્સાહની ઉર્મિ ઉડી. કોઇ પણ રીતે તે શિબિરમાં રહી શકી નહિ. વ્યગ્રચિત્ત થઇ યુદ્ધવેશ ધારણ કરી તે ધોળા ઉપર સ્વાર થઈ ગઇ અને શિબિર ઉપર જે પયાસ સંરક્ષકો હતા તેમને સાથે લઈ જઈ ‘ ચંદેલપતિનો જય ’ કહી એકે તરફથી શત્રુ સેના પર વૂટી પડી. રાત્રીના સમયે નવી સેનાના આવવાથી થાકેલી સેનાએ નિરત્સાહી થઈ યુદ્ધસ્થળમાંથી નાસવાનું શરૂ કરી દાવું, ‘ મારો, મારો, ’ શબ્દ કહેતી જુદેલખંડની સેના તેની પાછળ પડી. જુદેલપતિનો જય થયો.

વળગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી રાજા ને રાણી બન્ને એક સાથે પોતાના શિબિરમાં પાછાં આવ્યાં. રાણીની આસાથી તત્કાળ ખુલ્લી ચાંદનીમાં સચ્ચા બિહાવવામાં આવી, યુદ્ધવેશનો પરિચાગ કર્યા વિનાજ રાજા તેના ઉપર સુઇ ગયો. રાણી તેની પાસે બેઠી. વેદને બોલાવવામાં આવ્યો; પરંતુ મહારાજે શૂન્ય લાવથી કહ્યું— “ચિ-કિત્સાનું કાંઇ પણ કૃત્ય થશે નહિ. હવે ઉપાય કરવા બ્યર્થ છે.” છતાં રાણીના અનુરોધથી વૈદે મહારાજના વક્ષસ્થળના ધા ઉપર ઔષધનો લેપ કર્યો અને રાણીએ પોતાના હાથથી ઔષધ પાત્ર પતિના મુખને વ્હાલથી સુખન કર્યું.

હવે દેવે રાણીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ કહ્યું—“મારું એક વચન માનવું પડશે. તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે મારી ચિત્ત ઉપર તમારે પ્રાણ વિસર્જન કરવા નહિ.” મહારાણીનો કંઠ શોકના આવેગથી રૂદ્ધ થઇ ગયો. તેણે ઘણી કઠિનતાથી કહ્યું—“દેવ ! રમણીજન્મનું એ યથાર્થ સુખ છે, તેનાથી આપ મને ક્યા અપરાધને લીધે વંચિત કરો છો ?” મહારાજે રાણીને પોતાની ભુજાઓથી વેગિટ કરી કહ્યું—“દેવી ઇશ્વરદત્ત જીવનનો આત્મહત્યા કરી નાશ કરવાનો ક્રોધને અધિકાર નથી. સુખની આશા છોડી દઈ દુઃખ સહન કરજો એજ જીવનનું યથાર્થ ગૌરવ છે. જે મંત્રથી આપણે બન્ને હુણીના તીર ઉપર દીક્ષિત થયાં હતાં, એજ મંત્રથી જાણક યશોવર્માને દીક્ષિત કરો. પુત્રની જનની બની મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે તમારા જીવનની રક્ષા કરો,” રાણીની આસાથી તત્કાળ ત્યાં પુત્ર યશોવર્માને લાવવા સાડે સવારે દોડાવવામાં આવ્યા.

પરિશિષ્ટ

એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિયામાં સંગ્રહિત કરેલા શિલાલેખોથી વાચકો મળી શકશે કે મહારાજ હર્ષદેવની ઇચ્છા અને તેની રાણીની સાધના ધણે અંશે પૂર્ણ અને સફલ થઇ. યશોવર્માએ પોતાની માતા પાસેથી યુદ્ધદીક્ષા લઈ ગૌડ, કોશલ, કાશ્મિર, ત્રિથિલ, માલવ, એદી, કુર, પાંચાલ, કલિંગ અને ગુર્જર દેશનો વિજય કર્યો.

તિબેટના રાજા પાસેથી કનોજ પતિને એક મૂર્તિ મળી હતી. હંતકથા એવી છે કે તે કૈલાસથી લાવવામાં આવી હતી. ઇ. સ. ૯૪૮ માં યશોવર્માએ તે દેવમૂર્તિ પોતાના રાજ્યમાં આણી એક વૈકુંઠ નામક મંદિર બંધાવી તેમાં તેની સ્થાપના કરી. માતપિતાનો વૈકુંઠ વાસ થાય એવી કામનાથી યશોવર્માએ તે મંદિર બંધાવ્યું હતું, એમ કહેવાય છે.

(૨) અંતિમ મિલન.

હાહો 'અકબર' ના શબ્દથી રણભૂમિ ગાલ ઉડી છે. એક તરફ ત્રણ લાખ મુસલમાની સેના અને બીજી તરફ ત્રણ હજાર હિન્દુ સેના. નદીના પૂરની મધ્યમાં સ્થિર રહેલા એકલા પિંપળાના વૃક્ષની પેઠે હિન્દુ વીરગણ આખી રાત અને આખો દિવસ

લડવા છતાં હઠયા નહિ; પરંતુ હવે હઠવાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેમના પગ પાછા પડતાંજ ભારતની વિજયપતાકા પણ ભૂમિ ઉપર પડી જશે અને આજના એ અસ્તાચલગામી સૂર્યનારાયણની સાથે ભારતવર્ષનો ગૌરવ સૂર્ય પણ સદાને માટે અસ્ત થઇ જશે.

‘હરહર મહાદેવ !’

વાચક ! આપ કહેશો કે તે વીરયુવક કાણ છે ? માત્ર પાંત્રીસ સૈનિકાને સાથે લઇ, ખુલ્લી તરવાર હાથમાં ધારણ કરી, ઘોડા ઉપર સવાર થઇ ભારતની અધિષ્ઠાત્રી દેવીના કર નિશ્ચિત ચમકતા વજ્ર સમાન શત્રુ સૈન્ય ઉપર તૂટી પડેલો એ કાણ છે ? આપ કહી શકશો કે કોના પ્રતાપથી એ અગણિત મુસલમાન સૈન્ય પ્રચંડ ઝંઝાવાતના આઘાતથી ડોલી રહેલા ભારી જંગલ સમાન ખળભળી ઉઠ્યું ? કોના વજ્ર જેવા ગંભીર ‘હરહર મહાદેવ’ શબ્દમાં ત્રણ લાખ મુસલમાનોના કંઠનો ‘અહાહો અકબર’નો ધ્વનિ ફૂળી ગયો ? કોની ખુલ્લી તરવારની સામે સિંહે છાપો મારેલ બકરાના ટોળાંની માફક શત્રુ સૈન્યને ભાગતાં ભોંય ભારે થઇ પડી ? આપ કહી શકો છો કે તે દિવસ આર્યાવર્તનો સૂર્યદેવ હજારો રાતાં કિર-

હોના સ્પર્શથી કોની શોણિત શક્તિ તરવારને આશીર્વાદ આપી
અસ્તાચળમાં વિશ્રામ કરવા ગયો ? પાઠક, આપે હવે એને ઓળ-
ખ્યો કે ? તે લલિતસિંહ છે. કાંચીનો સેનાપતિ અને ભારતવર્ષના
ઇતિહાસનો અવિચળ ધ્રુવ ! !

(૨)

આજે કાંચી નગરમાં આટલો બધો ઉત્સવ શામાટે થઇ રહ્યો
છે ? નગરમાંના ઊંચા ઉંચા મહેલો ઉપર વિન્ય પતાકાઓ અંચળ
થઈ શા માટે આટલી બધી ફરફી-ફીટી રહી છે ? પવનના સપા-
ટાથી કે આનંદના આવેગથી ? પ્રત્યેક ઘરના દરવાજાઓ ઉપર
કઢળી સ્તંભો અને આસોપાલવનાં તોરણો દેખાય છે. ઘેરઘેર મંગળ
કળશ અને સુવાણ—શંખધ્વનિ નજરે પડે છે. રસ્તાઓ અને
મસ્જીદોમાં દીપમાલા પ્રકટી રહી છે. સર્વત્ર જ્યનાદ સંભળાય છે.
શહેરના કિલાની દિવાલો ઉપર અગણિત જનસમૂહ એકત્ર અએલ
છે. નગરવાસી મોટી ઉત્કંઠાથી આ કોના આગમનની રાહ જોઈ
રહ્યાં છે ?

એકાએક પુરોના કંઠનો જ્યધ્વનિ અને સ્ત્રીઓના કંઠનો
મંગળ ગીત ધ્વનિ એકત્ર થઇ અબ્ર સમૂહને બેઠી નક્ષત્ર લોક
તરફ આગળ વખ્યો. તારકગણુ પવન કંપિત દીપમાલાની પેઠે
કંપવા લાગ્યા.

વાચક ! એક વેગગામી ઘોડા ઉપર સવાર થઇ જે નરવાર
નગરીના સિંહદારથી શહેરમાં પ્રવેશ કરે છે, તેને આપે ઓળખ્યો
કે ? તેજ આપણો પૂર્વ પરિચિત લલિતસિંહ—કાંચીનો સેનાપતિ
છે ! જાત્રુને મારી પોતાના સ્વામી કાંચીરાજનાં ચરણો ઉપર જાત્રુના

લોહીથી રંગાએલી તરવાર બેટ ધરવા માટે આવેલો છે અને એ કારણથી આટલો ઉત્સવ થઈ રહ્યો છે.

પરંતુ જે એટલો જયધ્વનિ થઈ રહ્યો છે, તે તરફ સેનાપતિનું ધ્યાન નથી. નગરવાસિની સ્ત્રીઓ પોતાના ધરના દારમાંથી અને ગવાક્ષમાંથી જે પુષ્પ વર્ષા કરી રહી છે તે તરફ તેની દૃષ્ટિ પણ ખેંચાતી નથી. જે વખતે કામ તૃપાતુર મુસાફર જંગલના માર્ગથી સરોવરની તરફ દોડતો જતો હોય છે, તે વખતે તેના શિર ઉપર વૃક્ષોનાં સુકાં પાદડાંઓ જે પડ્યા કરે તો તે તરફ શું એ ધ્યાન આપે છે ? અધીરચિત્ત લલિતસિંહની દૃષ્ટિમાં એ સ્વાગત સૂચક પુષ્પ વૃષ્ટિ સુકાં પાદડાંઓ સમાન નીરસ, ક્ષુદ્ર અને તુચ્છ લાગે છે. છેવટે તેનો ઘોડો ન્યારે અંતઃપુર પ્રાસાદની સામે જઈ ઉપરિચિત થયો; ત્યારે ક્ષણભરને માટે સેનાપતિએ તેની લગામ ખેંચી. અશ્વ સ્થિર થયો. માત્ર એક ક્ષણને માટે લલિતસિંહે તે મહેલની બારી તરફ એક વાર પોતાની તૃપિત નજર દોડાવી. કેવળ એક મુહૂર્ત માત્રને માટે તેણે જોયું કે એ લગ્નશીલ નેત્રો પોતાની તરફ ખેંચાયાં અને સુંદર સુકોમળ હાથથી છૂટેલી એક ફુલની માળા આવીને તેની સામે જુમિ ઉપર પડી. તત્કાળ તેણે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી તે પુષ્પમાળા ઉપાડી લઈ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી લીધી અને એકવાર દૃતાર્થ દૃષ્ટિથી ઉપર જોયું. આ વખતે બારીનાં દાર બંધ થઈ ગયાં હતાં—અપભ્રંશોતિ જુઝાર્થ ગઈ હતી.

(૩)

હજારો શત્રુઓની સામે જે દલી પરાસ્ત નહોતો થતો, તે જે અંચળ મૃગનયનોથી હારી ગયો ! સેનાપતિ બહુ દાળ સુધી

મજ્જુત કિલ્લા સમાન પોતાના અંતઃ હૃદય દુર્ગમાં ઘૈર્યને રાખી રહ્યો હતો; પરંતુ કાલ સાયંકાળે એ નયનોની લલ્લનયુક્ત અને વેગથી હલાવવા વાળી દૃષ્ટિએ તે કિલ્લાની દિવાલ ઉપર આઘાત કર્યો અને આટલા દિવસો સુધીનું ઘૈર્ય પળવારમાં નાશ પામી ધૂળમાં મળી ગયું ! વીરસેનાપતિ ! સખુર દર તારે લલિત થવું જોઈએ ! શું તને આ ઉચિત છે કે તું સંધ્યા સમયે અંધારામાં ચારની પેઠે અંતઃપુરના નજરબાગની દિવાલ ફેરે છે ? તું તો ભુવનવિજયી વીર પુરુષ છે ! !

વાચક ! ચાલો, આપણે પણ સેનાપતિની પાછળ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીએ. જેઓ ઉપન્યાસ લખે છે, તેઓને કોઈ ક્યાંઈ અટકાવી થકતું નથી. દ્વારપાળ દરવાજા ઉપર તેને રોકી શકતા નથી. સૂર્યનારાયણ પણ જોને સ્પર્શ કરી શકતા નથી એવી સ્ત્રીઓ પણ તેનાથી પડદો રાખતી નથી. આથી આવો આપણે એ રમણીય અંતઃપુરની નિર્જન વાટિકામાં એકવાર પ્રવેશ કરીએ કે જ્યાં દક્ષિણ વાયુ ખંખો ચલાવવા માટે નિયુક્ત છે.

એકવાર નેત્ર ઉઘાડી જુઓ. બહુલ વૃક્ષની નીચે તૃણ શય્યા ઉપર સંધ્યાતારાની પ્રતિમા સમાન આ કોણે બેઠેલું છે ? શું આપ તેને ઓળખો છો ? આવી સુંદરતા આપે કદી જોઈ છે ? શું એ સૌન્દર્યનું વર્ણન કદી યથાર્થ થઈ શકે છે ? શું ભાષા કદી કોઈ મંત્રના બળથી આવા પ્રકારના જીવન, યૌવન અને લાવણ્યને નીર્મા શકે છે ? વાચક બંધુ ! જો આપને વિવાહિતા પ્રિય પત્ની હોયતો તેના મુખનું સ્મરણ કરો અને રૂપવતી વાચક બહેનો ! જે મુવતીને જોઈને તમે તમારી સખીને કહ્યું હોય કે-‘બહેન ! આ કેવી સુંદર દેખાય છે ? તેનું રૂપ સાઈ છે; પણ સૌન્દર્ય બગાળતું નથી !’

એવી તરફીના મુખ મંડળને યાદ કરે. એમ કરવાથી એ વૃક્ષની નીચે બેઠેલી રાજકુમારીના સૌન્દર્ય સાથે કાંઈક સાદ્રશ્ય થઈ શકશે !

હવે તો આપે એ તરફીને ઓળખી હશે ! એજ તે રાજકુમારી ચંદ્રકલા છે ! !

પોતાના ખોળામાં પુલકાં રાખી નીચી નજરે રાજકુમારી પુષ્પમાળા ગુંથી રહી છે. ગુંથતાં ગુંથતાં તેની સુકુમાર આંગળીઓ પોતાના કાર્યમાં શિથિલ બની જાય છે, તેની ઉદાસ દષ્ટિ કોઈ દૂર દૂરની ચિંતાના સાત્રાજ્યમાં ભ્રમણ કરી રહી છે. રાજનંદિની આટલો બધો શો વિચાર કરતી હશે ?

પણ વાચક ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમે નહિ આપીએ. કુમારીના એકાંત હૃદય મંદિરમાં આજ આ શાંત સંધ્યા સમયે એક મર્ત્ય દેવતાની આરતી થઈ રહી છે. તેથી અમે અમારું અપવિત્ર કુતુહલ લઈ ત્યાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. આ જુઓ, એક દીર્ઘ શ્વાસ પૂર્ણના મુગંધિત ધુપ-ધુઅની પેઠે સંધ્યાની વાયુ લહરીમાં મળી ગયો. અને આંસુઓનાં બે બિન્દુઓ સુકુમાર પુષ્પકલિકાઓ પેઠે તે અજ્ઞાત દેવતાના ચરણ કમળ ઉપર વિરાગિત થવાના નિમિત્તે સરી પડ્યાં.

આ વખતે અચાનક પાછળથી કોઈ પુરૂષે ગંભીર, પ્રેમાવેશથી કંપિત શ્વરે હળવેથી હાંક મારી ‘રાજકુમારી !’

શબ્દ કાને પડતાંજ એકાએક ભયથી રાજકુમારીએ ચીસ પાડી. આરે તરફથી પહેરાવાળાઓ તત્કાળ દોડી આવ્યા અને તેમણે અપરાધીને બંદીવાન કર્યો. રાજકન્યાએ શુદ્ધિમાં આવો બેયું તો સેનાપતિ લલિતસિંહ બંદીવાન થએલો છે !

(૪)

આવા અપરાધમાં સાધારણ રીતે પ્રાણહંતનો નિયમ હતો; પરંતુ લલિતસિંહે કાંચી નગરી ઉપર ક્રોધા અનેક ઉપકારોનું સ્થ-
રણ કરી રાજાએ તેને પદ્મચુત કરી હદપાર કર્યો. સેનાપતિએ એ
વખતે મનમાં ને મનમાં કહ્યું—“દેવી ! જ્યારે તમારાં નેત્રો પણ
બુઝાવામાં નાંખી શકે છે; ત્યારે જગતમાં સત્ય ક્યાં છે જ નહિ.
આજથી હું માનવજાતિનો શત્રુ બન્યો છું !”

તે દિવસથી લલિતસિંહ એક મોટી હુંદારાની ટોળીનો સર-
દાર બનીને જંગલમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો.

જાગ્યક ! આવી ઘટના ઉપરિચિત થઈ હોય એવી સ્થિતિમાં
આપણા સરખા સામાન્ય પુરૂષે શું કર્યું હોય ! હદપાર થઈ જ્યાં
રહેવા જાત ત્યાં બીજી ન્હાની-મોટી નોકરી જોળવાને પ્રયાસ કર્યો
હોત; અથવા તો કોઈ નવું વર્તમાન પત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું હોત !
એમાં તો કાંઈ સંદેહ નથી કે થોડું કષ્ટ થાત તે કેવળ સત્યના
અભાવથી થાત, પરંતુ નવલકથામાં સુલલ પણ અખિલ ભૂમંડળમાં
દુર્લભ થઈ પડે એવા સેનાપતિ લલિતસિંહ જેવા પ્રતાપી પુરૂષો
એવી સ્થિતિમાં નોકરી કરતા નથી કે વર્તમાન પત્ર ચલાવતાં નથી.
એવા પુરૂષો જ્યારે સારી સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે એક વિશ્વાસમાં
સમગ્ર જગત ઉપર ઉપકાર કરી દે છે અને તેમની મહેન્ટાઓ
નિષ્ફળ થતાં ક્રોધિન્મત થઈ આવેશથી બોલી ઉઠે છે કે—“રાક્ષ-
સી પૃથ્વી ! પિશાચ ભ્રમાજ ! તમારી જાતી ઉપર ચઢી તેનો બદલો
લઈશ !” આમ બોલી તે ક્ષણથીજ હુંદારાનો વ્યવસાય આરંભી

દે છે. આવા બનાવો અંગ્રેજ કાન્યોમાં ઘણું સ્થળે જણાઇ આવે છે, અને એજ પ્રથા આપણા રાજપૂતોમાં પણ પ્રચલિત હતી.

આ બહારવટીઆઓના ઉપદ્રવથી એ દેશના માણસો કાયર થઈ ગયા; પરંતુ એ અસામાન્ય વીરનરો અનાયના મિત્ર, દરિદ્રના બન્ધુ અને નિરાશ્રિતોના આશ્રયદાતા હતા. કેવળ અભિમાની શ્રીમંતોને માટે અને જૂદમી અધિકારીઓને માટે કાલાંતક-યમરાજ જેવા હતા !

ધોર જંગલ છે. સૂર્યનારાયણ હજી સંપૂર્ણ અસ્ત થયા નથી કિન્તુ વનચળાયામાં અકાલ રાત્રીનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ ચૂક્યો છે. એક અદ્ય વચસ્ક યુવક અપરિચિત માર્ગ ઉપર એકલો ચાલ્યો જાય છે. તેની કમરમાં જે તરવાર લટકી રહી છે તેનો જાર તેને અસહ્ય જણાય છે. જંગલમાં ક્યાંઈ જરા પણ શબ્દ થતાં તે ભયભીત મૃગની પેઠે ચક્રિત દૃષ્ટિથી ચારે તરફ જોવા લાગી જાય છે; છતાં વધતા જતા રાત્રીના ગાઢ અંધકારમાં એ અપરિચિત અરણ્યમાર્ગ ઉપર દૃઢ સંકલ્પથી તે આગળ ચાલ્યો જાય છે !

એ પ્રવાસીને જોઈ હુંટારાઓએ આવી પોતાના સરદારને સમાચાર આપ્યા—‘મહારાજ, એક મોટો શિકાર હાથ આવ્યો છે, તેના માથા ઉપર કિંમતી સાફે, રાજના જેવો વેશ અને કમરમાં તરવાર છે !’

‘તારે તો એ શિકાર મારો. તમે સહુ અહીં રહો. ’ સરદારે કહ્યું.

પ્રવાસી પોતાને રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો. અકસ્માત બાજુ પરના એક સુકા વૃક્ષનાં પાંદડાંઓથી ‘ખરર’ ધ્વની સંભળાયો.

ઉત્ક્રિષ્ટિ થઈ તે ચારે તરફ ભયથી જોવા લાગ્યો. સહસ્રા તેની છાતીના મધ્ય ભાગમાં સજીસજીટ કરતું એક તીર આવીને પેસી ગયું. પ્રવાસી એકાએક જમીન ઉપર પટકાઈ પડ્યો.

સરદાર સમીપે જઈ ધુટણુભર ખેસી ગયો અને નીચે નમીને તે પૃથ્વીપર પડેલા પ્રવાસીના મોઢા તરફ જોવા લાગ્યો. પ્રવાસીએ સરદારનો હાથ પકડી કેવળ એકવાર ધીમા સ્વરથી કહ્યું—“લલિત !”

શબ્દ સાંભળતાંજ તે સરદારનું હૃદય શતધા વીદીર્ણ થઈ ગયું. તેના મોઢામાંથી એકદમ શબ્દ નીકળ્યો—“રાજકુમારી !”

ખીજા બહારવટીઆઓએ આવીને જોયું તો શિકાર અને શિકારી બન્ને છેવટનું મિલનસુખ મેળવી અતિમ આલિંગનમાં બદ્ધ થઈ નિશ્ચેષ્ટ—મૃતદશામાં પડ્યાં છે ! !

રાજકુમારીએ એક દિવસ સંધ્યા સમયે પોતાના અંતઃપુર-વાળા નજરબાગમાં અજ્ઞાનવશ થઈ લલિતસિંહ ઉપર રાજદંડ ચલાવ્યો હતો. લલિતસિંહે તેવાજ એક ખીજા દિવસે આજે સાયંકાળ વખતે જંગલમાં અજ્ઞાનથી રાજકુમારી ઉપર તીર ચલાવ્યું ! તેમનું એ મિલન અતિમ મિલન હતું. જો આ સંસારની બહાર તેમનો ક્યાંઈ મેળાપ થયો હશે તો ત્યાં બન્નેના અપરાધ બન્નેએ પરસ્પર ક્ષમા કર્યા હશે ?

(૪) તીક્ષ્ણહુરી.

જરથાનના રણુદુર્દમ રાઠોડરાજવંશની કીર્તિ હવે નિઃશેષ થઇ ગઇ છે; પરંતુ ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં તે ખૂબ દેદીપ્યમાન હતી. પ્રત્યક્ષ દિલ્લીશરની સામે રાઠોડવીરોના અતુલ બાહુબળનો એ વખતે સારો પરિચય મળતો હતો.

વૈશાખ મહિનો છે. વસંત ઋતુનો ક્ષીતળ, મંદ, સુગંધિત મલયાનિલ હળુ સુધી કોઇ કોઇ વખત સ્પર્શસુખ ઉપજવી જાય છે. આ માસમાં એક દિવસ સંપૂર્ણ મારવાડ દેશ એકએક શોક-સાગરમાં મગ્ન થઇ ગયો. જે મારવાડ દેશ આજસુધી આનંદસાગરમાં તલ્લીન થઇ રહ્યો હતો, રણુધુરંધર ચોદાઓના હુકાર-ધ્વનિથી જે દિગ્દિગંત પ્રકંપિત કરી રહ્યો હતો; તે આજ તદ્દન રતબ્ધ તથા નિરાનંદમય—ઉદાસ થઇ રહ્યો છે. પ્રલયકાળ પહેલાં જેવી રીતે પ્રકૃતિ—કુદરત નિર્વાત, નિષ્કંપ થઇ જાય છે, તેવી રીતે મારવાડની દશા પણ આજ નિસ્તેજ બની રહી છે ! ! આજ કોઇ ને કોઇ હૃદય વિદારક દૃશ્ય જોવાનું છે; એ ભયથી સર્વના અંતઃકરણ વ્યગ્ર થઇ રહ્યાં છે. જ્યાં ત્યાં હાહાકાર મચી રહ્યો છે. થોડીવારમાંજ એ દુઃખદાયક સમાચારની ચર્ચા ચારે તરફ ફેલાઇ ગઇ કે કુમાર ઉમરાવસિંહને તેના પિતાએ ત્યાજ્યપુત્ર ઠરાવી મારવાડની ગાદીને માટે અયોગ્ય બનાવી દીધો છે ! !

એ વખતે મારવાડની ગાદી ઉપર રાજ ગજસિંહ વિરાજમાન હતો. તેનો જ્યેષ્ઠ કુમાર ઉમરાવસિંહ પોતાના અતુલ શૌર્ય—વીર્યથી સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો; એટલુંજ નહિ કે-તુ જે વખતે રાજ ગજસિંહે આદશાહની સાથે વિલક્ષણ અસીમ પરાક્રમથી યુદ્ધ કર્યું હતું તે વખતે પિતૃ-સેવક ઉમરાવસિંહના અસાધારણ વીરત્વને જોઈ આદશાહ પણ કુમાર ઉમરાવસિંહની શરતા ઉપર મોહિત થઈ ગયો હતો. સંપૂર્ણ મારવાડમાં એ વખતે તેની યરાબરી કરનાર કોઈ વીરનર નહોતો; પરંતુ ક્ષાત્રતેજના ગર્વથી ઉન્મત્ત થએલા એ અસામાન્ય વીરના અંગમાં એક મોટો દોષ હતો. એનો સ્વભાવ બહુ તીવ્ર અને ગર્વપૂર્ણ હતો. વિનય શું ચીજ છે, તેનો તેને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો આવતો ! નત્રતાની સાથે એ સાહસપ્રિય, અલૌકિક શરવીરને જરાપણ સંબંધ નહોતો ! છેવટમાં એનો એજ દુર્ગુણ તેના દુર્દૈવનો કારણભૂત થયો. કુમાર ઉમરાવસિંહનો એ તીક્ષ્ણ સ્વભાવ તેના પિતાને પસંદ નહોતો. રાજ ગજસિંહ સદૈવ એજ ચિંતામાં રહ્યા કરતો હતો કે કુમારના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર ગયા પછી રાજ્યની શું ગતિ થશે ? પોતાના પુત્રના એવા સ્વભાવને ક્ષીધે આજ રાજ્યએ તેની મોટી નિર્જાતિના—માન હાનિ કરી હતી. ઉમરાવસિંહથી પોતાના પિતાનાં પણ કંટુ વાક્યો સહન થઈ શકતાં નહોતાં. ક્રોધના આવેશમાં તેણે પિતાને કોઈક અનુચિત શબ્દો કહી નાંખ્યાં. પુત્રનું એ વર્તન જોઈ ગજસિંહ બહુજ નારાજ થયો. તેણે એ વખતે ઉમરાવસિંહને યુવરાજ પદથી દૂર કરી દીધો.

ઉમરાવસિંહ તેથી વધારે ક્રોધાતુર બની ગયો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે મારવાડની હદમાં રહી જળપાન કરવું નહિ ! માત્ર

પિતાનાં છેવટનાં દર્શન કરી, રાજ્ય-સાલની આશા ઉપર પાણી ફેરવી મારવાડનો જ્યેષ્ઠ રાજકુમાર પોતાની જન્મભૂમિને અંતિમ પ્રણામ કરવાને માટે ઉઘટ થયો.

કાળાં વસ્ત્ર પહેરી, કાળા રંગના અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઇ કુમાર નગર—દ્વાર પાસે આવી ઉપસ્થિત થયો. ચારે તરફ મનુષ્યો ની ભીડ થઇ રહી હતી. સર્વનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો, સર્વનાં મુખ ઉપર શોકની છાયા છાઇ રહી હતી. મસ્તક ઉપર તરવારના ધા પડતાં, કિંવા પ્રલક્ષ મૃત્યુ સામે આવી ઉભું રહેવા છતાં જે રાઠોડવીરોના મનમાં જરા પણ મ્હાનતા આવતી નહોતી, તે વીરો આજ અજ્ઞાન બાળકની પેઠે હુસકાં ભરીને રડી રહ્યા છે ? એકાએક એટલામાં રાજ ગજસિંહની નવી આસા નિર્દોષપિત થઇ કે ઉમરાવને મારવાડમાં પાછા આવવાની આવશ્યકતા નથી. તેને હંમેશને માટે હૃદયહાર કરવામાં આવ્યો છે. રાજની આ ભયંકર આસાએ પ્રજાનાં હૃદયો ઉપર વજ્રપ્રધાતનું કામ કર્યું; પરંતુ પિતાની એ કઠોર આસાથી ઉમરાવસિંહનું મન તલમાત્ર પણ વિચલિત થયું નહિ ! ઘોડાને એડી મારી તે એક ક્ષણમાં ત્યાંથી અદૃશ્ય થઇ ગયો ! !

આ રીતે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને ગજસિંહે હૃદયાર કર્યો.

(૨)

ઉમરાવસિંહ મારવાડથી નીકળી રસ્તાના સુખ-દુઃખ ભોગવતો આસા પહોંચ્યો. એના દેશનિકાલની હકીકત બાદશાહ શાહજહાં સાંભળી ચૂક્યો હતો; એમ કહેવા કરતાં એમ કહેવું જોઈએ કે બાદશાહનો પણ તેમાં કાંઈક હાથ હતો ! શાહજહાંની એવીજ ઇ-

અછા હતી. તેણે ઉમરાવસિંહને ધણું માન આપ્યું અને પોતાના દરબારમાં રાખી લીધો. ઉમરાવસિંહની યોગ્યતા બાદશાહ સારી રીતે જાણ્યો હો. ઉમરાવસિંહ પોતાના વિલક્ષણ સાહસ અને અલૌકીક શૌર્યને લીધે તત્કાળ બાદશાહને પૂર્ણ કૃપાપાત્ર બની ગયો. બાદશાહે તેને ત્રણ હજાર સૈન્યનું આધિપત્ય આપ્યું. ધીમે ધીમે પાછળથી તેને નાગોરનું રાજ્ય પણ મળી ગયું.

જો કે તે બાદશાહને એટલો કૃપાપાત્ર થયો હતો; તથાપિ ખુશામદ કરી બાદશાહની સામે સદેવ હાથ જોડી ઉભા રહેવાનું તેને પસંદ નહોતું. નિરંતર બાદશાહને આધીન રહીને ચાલવાનું પણ તે વીરાગ્રણ્ય ઉમરાવસિંહને ઠીક લાગતું નહોતું. તેણે પોતાના સ્વાતંત્ર્ય વ્યવહારમાં કદા ન્યુનતા કરી નહિ. સમય મળતાં તે મુગયા આદિ આમોદ—અમોદનાં કાર્યોમાં પોતાનો વખત નિગમન કરતો હતો. એક દિવસ બાદશાહને પૃષ્ઠા વિના તે શિકારને માટે કોઈ જંગલમાં નીકળી ગયો, જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે શાહજહાંએ પોતાની આજ્ઞા વિના દરબારમાંથી ચાલ્યા જવાના અપરાધમાં તેને કેટલાંક કડવાં વચનો કહ્યાં. શિક્ષા કરવાની સખ્ત ધમકી પણ બાદશાહે આપી. એ તેજસ્વી રાઠોડવીરથી તે અપમાન સહન થઈ શક્યું નહિ. તેના શરીરમાં એક છેડા સુધી અજળ વિદ્યુત શક્તિ ધોડી રહી. વદન લાલ થઈ આવ્યું. નેત્રોમાંથી અગ્નિની જ્વાળા પેઠં ક્રોધની જ્વાળા નીકળવા લાગી. તરવારની મૂં ઉપર હાથ રાખી તે ક્રોધમાં આવી બોલી ઉઠ્યો—‘રાજપૂત વીરને બીજી કોઈ શિક્ષા જ્ઞાત નથી ! તેની શિક્ષા તેની તરવાર છે ! ! જ્યારે તેને શિક્ષા કરવાનો સમય આવે ત્યારે ત્યારે એજ તેને શિક્ષા આપનારી છે ! ! !

શાહજહાં જેવો સાર્વભૌમ બાદશાહ કે જેની ઇચ્છા માત્રમાં એ વખતે સંપૂર્ણ ભરતખંડનું સુખ ચાલતું હતું; તે પોતાના આશ્રિત એક રાઠોડની આ દર્પોક્તિ બક્ષા શી રીતે સહન કરી શકે ? શાહજહાં ક્રોધથી સંતપ્ત થઈ ઉઠ્યો. તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું:— “મારો તાબેદાર સેવક—પછી તે રાઠોડ હોય કે કોઈ બીજો હોય, પણ—મારી સાથે તે આટલી ઉદ્ધતાઈથી વર્તે એ કદી બની શકશે નહિ. બાદશાહ મનમાં ને મનમાં ક્રોધની આગથી તપવા લાગ્યો; પરંતુ એ રાઠોડ વીરની સામે એ વખતે એના મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ નીકળી શક્યો નહિ ! તેણે તે ક્ષણે હૃદયમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ રાઠોડનો ગર્વ ઉતારી દેવો જોઈએ.

બીજે દિવસે સલાખત જંગ નામના પોતાના સરદારને બોલાવી બાદશાહે કહ્યું—“ ઉમરાવસિંહને માટે શું ઉપાય કરવો જોઈએ ? તેને શિક્ષા તો અવશ્ય થવી જોઈએ ! દંડના રૂપમાં એની પાસેથી કાંઈક વસુલ પણ કરવાની જરૂર છે. ’ સલાખતજંગ બહુ ચાલક બાદશાહી હતો. તેણે વિચાર્યું કે બાદશાહની અધિક મહેરબાની જોળવવાનો આ યોગ્ય અવસર છે. તત્કાળ તે બોલી ઉઠ્યો—“ હજૂરનો હુકમ જરૂર ઉઠાવવામાં આવશે, પછી બલે તેમાં આ ગુલામનો જાન ચાલ્યો જાય ! ” બાદશાહ એ સાંભળી બહુ ખુશ થયો.

(૩)

દરબાર ભરાયો છે. ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ રત્ન ખચિત મયુર—સિંહાસન ઉપર બાદશાહ શાહજહાં બેઠેલો છે. મોટા મોટા અમીર, ઉમરાવ, સરદાર, સિપાહ—સાબાર વગેરે પોતપોતાનાં સ્થાન ઉપર બેઠેલા છે, દરબારમાં આજે ઉમરાવસિંહનો મામલો નીકળવાનો છે.

સલાબતજંગ ઉમરાવસિંહ પાસે દંડ વસુલ કરવા ગયો હતો; તે વખતે એ વીર રાઠોડને તેણે કેટલાંક કડવાં વચનો કહ્યાં હતાં, આથી તેણે સલાબતજંગને ખાલી હાથે પાછો કહાડ્યો હતો. આ વખતે સલાબતજંગે દરબારમાં ખૂબ મીઠું-મરચું મીઠાવી બાદશાહને બંભેરણી કરી. તે બોલ્યો—“જહાંપનાહ! એ અબિમાની રજપૂતે મહારું મહોદું અપમાન કર્યું” છે, તેનો તો મને કાંઈ પણ અફસોસ નથી પરંતુ બંદાનું અપમાન કરવાથી હજૂરનું પણ અપમાન થાય છે; કેમકે બંદો હજૂરનો ગુલામ છે.”

આ પ્રમાણે વાત કરે છે, એટલામાં ઉમરાવસિંહ પણ દરબારમાં આવી ઉપસ્થિત થયો. ક્રોધાવિષ્ટ બાદશાહ તેના તરફ ધુરકવા લાગ્યો. સલાબતજંગે એ અવસર સારો સમજી કેટલીક વિશેષ જુડી—સાચી વાતો કહી અને બાદશાહના ક્રોધાનલમાં લીની એ આહુતિ પડતાં તે અધિક પ્રજ્વલિત થયો.

સલાબતજંગ એક પ્રધાન સરદાર હતો. તે બાદશાહનો પૂણું અનુગ્રહ—પાત્ર હતો. એના જેવા મોટા પ્રતિષ્ઠિત સરદારનું ઉમરાવસિંહ જેવા એક રજપૂતે—એક હિન્દુએ—અપમાન કર્યું! બાદશાહથી એ વાત શી રીતે સહન થઈ શકે? અને સલાબતજંગને પણ તે રજપૂતને દંડ અપાવ્યા વિના બલા શી રીતે એન પડે? આથી અનેક મિથ્યા આરોપો મૂકી ઉમરાવસિંહને તીવ્ર દંડ અપાવવા માટે સલાબતજંગે પોતાના તરફથી કાંઈ બાકી રાખી નહિ.

ઉમરાવસિંહ દર ઉભો હતો. પોતપોતાના હોદ્દા પ્રમાણે સર્વ અમીર-ઉમરાવો અને અધિકારીઓ બેઠા હતા. દરબારના નિયમ પ્રમાણે અનેક સરદારોને ઉમરાવસિંહના બદલામાં બાદશાહની સમીપે

બેસવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યારે સલાબતજંગ લખી દર-
બારમાં અનેક મિથ્યા દોષારોપ કરવા લાગ્યો; ત્યારે ઉમરાવસિંહનો
ક્રોધાગ્નિ એકાએક સળગી ઉઠ્યો. તે પોતાના હૃદયને કાબુમાં રાખી
શક્યો નહિ, તત્કાળ તરવારને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી વચ્ચે બેઠેલા
અનેક મોટા સરદારોને વટાવી તે ક્ષણાર્ધમાં સલાબતજંગની પાસે
પહોંચી ગયો. ક્રોધાતિરેકથી એ તદ્દન જ્ઞાનશૂન્ય બની ગયો હતો.
સલાબતજંગ એને જોતાંજ આદશાહની નજીક ખસવા લાગ્યો; પરંતુ
એક પળમાંજ ઉમરાવસિંહની કરાલ કૃપાણુ એ અસત્યવાદી દુષ્ટના
હૃદયમાં પેસી ગઈ ! મિથ્યા દોષારોપ કરવાના પાતકથી સલાબત
જંગ હંમેશને માટે મુક્ત થઈ ગયો !!

આટલું થવા છતાં ઉમરાવસિંહનો ક્રોધાગ્નિ શાંત થયો નહિ !
સાચી-જૂદી વાતો ઉપર વિશ્વાસ લાવી, અન્યાયને વશ થઈ જે એને
દંડ દેવા માટે પ્રવૃત્ત થયો હતો, તેને-એ શાહજહાં આદશાહને તેના
અન્યાયી વર્તન માટે-રજપૂતનું અપમાન કરવાના ધોર પાતકથી
મુક્ત કરવાને માટે-આચશ્વિત્ત આપ્યા વિના તેનો તે પ્રયત્ન ક્રોધાગ્નિ
શી રીતે શાંત થાય ? સલાબતજંગના લોહીથી રંગાએકી તે તરવાર
લઈ ઉમરાવસિંહ આદશાહની તરફ ધસ્યો ! તેનાં બન્ને નેત્રો અંખર
સૂર્ય સમાન પ્રગ્લ્ભિત થઈ રહ્યાં હતાં. તે સાક્ષાત કાળસ્વરૂપી
યમરાજ બની ગયો હતો. આદશાહ એને જોઈ ગભરાઈ ગયો.
સાજસિંહાસનથી તત્કાલ નીચે ઉતરી, પ્રાછલા દરવાજાથી તે મહે-
લમાં ન્હાસી ગયો. આ રીતે પલાયન કરીને તેણે પોતાના પ્રાણ
બચાવ્યા.

(૪)

ઉમરાવસિંહની નૃસિંહલીલા જોઈને અનેક સરદારોને ક્રોધ થઈ આવ્યો. જેત જેતામાં સર્વના હાથોમાં ખુદી તમ્બારો ચમકવા લાગી, બીષણુ યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું. થોડાજ સમય પહેલાં જે દરબાર પોતાના અપૂર્વ ઠાકથી-અનુપમ સૌન્દર્યથી સાક્ષાત્ ઈંદ્ર સલાની સ્પર્ધા કરતો હતો, તે અસારે શોણિત પ્રવાહથી, છિન્ન-ચિન્ન મૃત કલેવરોથી ભયાનક જણાવા લાગ્યો.

યુદ્ધમાં એક તરફ ઉમરાવસિંહ અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓ તથા સામાપક્ષમાં અનેક સરદારો અને અંગરક્ષકો હતા. હાં, હાં, કહેતામાં ઉમરાવસિંહ પોતાની તલવારથી પાંચ અમીરોને ગત પ્રાણુ બનાવ્યા. ચારે તરફ મોટો હાહાકાર મચી ગયો. મુસલમાનો એક બાળની પાછળ છુપાવા લાગ્યા. એ વીર શિરોમણી રોડોડ સિંહની સામે જવાની કાંઈની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. સર્વનાં મોઢાં મ્હાન થઈ ગયાં હતાં.

પરાક્રમથી જે કાર્ય નથી થઈ શકતું તે વિશ્વાસઘાતથી કરવામાં આવે છે. ઉમરાવસિંહનો સાળો અર્જુનદેવ મિત્રભાવથી સાત્વના આપવા માટે તેની પાસે ગયો. એ અધમાશમ ઉપર વિશ્વાસ લાવી ઉમરાવસિંહ ન્યાં સહજ અસાવધાન થયો, ત્યાં તરતજ એ નર પિશાચ, વિશ્વાસઘાતી અર્જુનદેવે એક તીક્ષ્ણ છૂરીથી ઉમરાવસિંહની છાતીમાં ઘા કર્યો. એ પ્રમાણે પોતાની માતૃભૂમિથી, પોતાનાં માતં પિતાથી અને પોતાના ઇષ્ટમિત્રોથી વિયોગી થયેલો તે શરૂ રોડોડ પોતાનાજ સાળાના હાથથી માર્યો ગયો. તેના બાકી રહેલા અનુયાયીઓની પણ તેના જેવીજ દશા થઈ!

[૫] નીતિ-ધૈર્ય.

ભગવાન સૂર્યનારાયણનો સારથી અરુણ અંધકારને જોરથી હઠાવી પોતાનો રથ ધીમે ધીમે આગળ ચલાવતો હતો. અને કેદી નાસિરૂદ્દીન મહમદની અંધારી કાટડીમાંથી પણ અંધકારનું સામ્રાજ્ય ધીમે ધીમે કમી થવા માંડ્યું હતું. તે વખતે જમીન ઉપર પડેલો નાસિરૂદ્દીન જાગ્રત થયો ને ઉડીને ખેડો. કેદખાનાના મજબુત દરવાજા ઉપર તથા ચોતરફ ઉંચી દીવાલો ઉપર દ્રષ્ટિ જતાં તેને પોતાની દશાનું ભાન થયું. જન્મે હાથ જોડી દુઃખી અવાજથી તે અસ્પષ્ટ રીતે બોલ્યો—“યા અલ્લાહ ! તારી મરજી !” બોલતાં બોલતાં તેના નેત્રોમાંથી એ ચાર અશ્રુબિંદુ ખરી પડ્યાં.

પોતાની કંગાલ સ્થિતિનો વિચાર મનમાં લાવીને શું તે રડતો હશે ? પોતે બંદીવાન થવાથી શું તેને દુઃખ થતું હશે ? નહિ. નાસિરને એ દુઃખની મિલકુલ પરવાજ નહોતી. ભવિષ્યમાં તખ્તનશીન થવાય એવા બાદશાહી કુળમાં જ્યારે તેનો જન્મ થયો હતો, ત્યારે દેવના દુર્વિલાસથી આજ તેના ભાગ્યમાં બંદીવાસ આવ્યો હતો ! અરેરે ! કેટલી શોકજનક વાર્તા !!

તે દુઃખી હતો એ વાત ખરી; પણ તેને પોતાના અપરાધને માટે આ દુઃખ વેડવું પડતું ન હોતું. તેના સહવાસમાં રહેનારી એક અત્યંત પૂજનીય વ્યક્તિની અયોગ્ય આગળીને લીધે તેને આજ અનહદ દુઃખ સહેવું પડતું હતું. તેનું હૃદય ધબકતું હતું. કાનમાં જાણે કાંઈ ઉજ્જી તેલ રેડતું હોય એમ તેને ભાસ થતો હતો, પ્રિય વાચક !

તે વ્યકિત કોણ હતી તે જાણવા માટે પહેલાં આપણે ઐઝા ઇતિહાસનું અવલોકન કરવું જોઈએ.

ગુલામવંશનો સુપ્રસિદ્ધ બાદશાહ અસ્તમશ આ નાસિરૂદ્દીન મહમદનો પિતા હતો. નાસિરૂદ્દીન ઉર્ફે નાસિર તેના પિતા પ્રમાણે શાંત, દયાળુ ને પાપભીરૂ હતો. સ્વરૂપમાં તે ઘણો સુંદર હતો. નાસિરની માતા કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મરણ પામી હતી; પણ તેના મૃત્યુનું કારણ જાણ્યું હતું. લોકવાયકા એવી હતી કે તેને તેની શાક્યે-ફાતીમા બેગમે-ત્રિપ્રયોગ કર્યો હતો !

આ વખતે બાદશાહ અસ્તમશ ઉત્તરાવસ્થામાં હતો અને ફાતીમા બેગમ યૌવનના પુર્ણ બહારમાં હતી. રૂઢ અસ્તમશ તેને ગમતો નહોતો ! કેવળ રાક્ષસી મહત્ત્વાકાંક્ષાથીજ તેના ઉપર તેણે પ્રેમ કર્યો હતો; પણ તેનો ખરો પ્રેમ નાસિર ઉપર હતો—તે પોતાના સાવકા પુત્ર ઉપર શીદા થઈ હતી ! સમય જતાં આ વાત નાસિર સમજ્યો હતો; પણ તેણે તે તરફ દુર્લક્ષ્ય દાખવ્યું હતું. એક દિવસ મધ્યરાત્રીના મુમારે કાઠના હરતરપર્શથી નાસિર એકદમ જાગૃત થયો, પોતાના ખાસ મહેલમાં આટલી મોડી રાત્રે પોતાને જાગત કરવાનું સાહસ કોણે કર્યું ? એ જોવા માટે તે ઉડીને બેઠો થયો. તો તેની સાવકા માતા તેના પલંગ પાસે ઉભી છે, તેમ તેની દષ્ટિએ પડ્યું ને તરતજ તે પલંગ ઉપરથી નીચે કિતરી બે લાથ બેડીને બોલ્યો—“ માદર ! આટલી મોડી રાત્રે આપ પોતે કેમ પધાર્યા ? શું કાંઈ કામ છે ? જે હોય તે ખુશીથી કહો. મારાથી થઈ શકશે તો તે હું અવશ્ય કરીશ. ”

‘નાસિર ! મારે પોતાને તારૂંજ કામ છે, ’

‘ખુશીથી કહો. હું અવશ્ય કરીશ. ’

ફાતીમા બેગમ એક તીવ્ર નેત્રકટાક્ષ ફેંકી નાસિરના બન્ને હાથ પકડીને બોલી—‘નાસિર ! હું તારીજ છું. જીંદગી પર્યંત તારીજ છું મને શરણ લે.’

નાસિર આશ્ચર્ય પામ્યો. બેગમના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવીને સરલ મુદ્રાથી તેણે કહ્યું—‘માદર ! માદર ! આ આપ શું બોલો છો ? આપના બોલવાનો ભાવાર્થ અદ્યાપિ મારા સમજવામાં આવતો નથી.’

‘નાસિર ! દિલ્લેઆરામ ! મેરે મહોબ્બતકે ગુલશનકે માલિક ! મારી કહર કર ! મારી હાલત પર રહમ કર !’

નાસિર ક્રોધને લીધે નખથી શિખા પર્યંત કંપવા લાગ્યો. તેનાં ફાંટાં હિલાં થયાં. તે બોલ્યો—‘માદર ! માદર મહેરબાન ! આપના દરબાનું આપને જરાપણુ ભાન છે કે ? અસ્લાહની નજર આગળ આપને ને મારો શું સંબંધ છે, તેનો જરા વિચાર કરી જુઓ ! દિલ્લી પતિ શાહ અહતમશનાં આપ બેગમ નથી શું ? અને હું આપનો પુત્ર નથી શું ?’

કામાધીન મનુષ્યને સારાસારનો વિચાર સૂઝતો નથી; તો પછી મદનની પીઠાથી વ્યથિત થએલી ફાતીમા બેગમને તો કેમજ સૂઝે ? તે બોલી—‘ચૂપ કર. નાસિર ! ખુદને વારતે ચૂપ કર.’ ફરીને તે દયામણાં ચહેરો કરીને વળી હાંધકે આત્મસ્લાધા સાથે બોલી—‘નાસિર ! મને પ્રેમભિક્ષા દે. દિલ્લીપતિ સમ્રાટ પણ જેના હાથમાં સમકડા જેવો છે, એવી આ ફાતીમા પિતાત ભાવે તારી પ્રાર્થના કરે છે. કૃપા કરીને એટલી ભિક્ષા આપ.’

‘આમોશ ! આ બદખસલત કમઅદેશ ઔરત ! આમોશ !
નાસિર કોધકંપિત સ્વરે બોલ્યો—‘ માદર ! તને માદર કહેતાં પણ
મેં શર્મ આવે છે ! જા, અહીંથી તારું કલંકિત મોઢું લઈ આ-
વી જા.’ આટલું કહી નાસિરે તિરસ્કારથી તેના તરફ પીઠ ફેરવી.

‘નાસિર ! નાસિર ! મારા ઉપર દયા કર. મારા ઉપર દયા
કર.’ બોલતાં બોલતાં કાતિમાનાં નેત્રો આંસુઓથી ભરાઈ ગયા.
તે નાસિરના પગમાં પડી નાસિર અત્યંત ચિડાયો. બેગમને દૂર
ખસેડી ઘાંટો કાઢી બોલ્યો—‘અસ, તું માતા નહિ પણ કુલટા છે.
પાપિણી ! અહીંથી ચાલી જા. પહેરેગીરને બોલાવું કે તું જાય છે’

‘નાસિર ! નાસિર !’ બેગમ જમીન પરથી ઉઠીને ગર્જના
કરી બોલી—‘આજ તેં મારું અસહ્ય અપમાન કર્યું છે. જાણી-
બુજીને કાળી નાગણના પુંછડા ઉપર પગ મૂક્યો છે. આનો બદલો
હું તને અવશ્ય આપીશ. આનું વેર લઉં ત્યારેજ મારું નામ કા-
તીમા બેગમ !’

ક્ષણાર્ધમાં તો બેગમ ચાલી ગઈ. નાસિરે તેની પાછળ જોયું
પણ નહિ. નાસિરનું આ દૃત્ય લાલુજી અશંસનીય હતું, પણ કાતીમા
કાળી નાગણ હતી. શાહજહાં તેના ક્રોધનો ખસિ ગયો. ગિયારાને
નસીમે કારાગૃહવાસ આપ્યો ! અરેરે !!!

* * * * *

નાસિર અસ્તમશનો મોટો પુત્ર હોવાથી તેની પાછળ માદા
ઉપર આવવાનો તેનો હક્ક હતો; પણ કાતીમા બેગમનાં કુટિલ
કારસ્થાનને લીધે તેનો પુત્ર ફિરોઝ તપ્તવશ્ત્રીન થયો.

શાહબદા નાસિરને એક વ્યક્તિ ઉપર પ્રેમ થયો હતો. તે વ્યક્તિનું નામ સલિમા હતું. અસ્તમશના અંગરક્ષક એક અમીરની તે કન્યા હતી. નહાનપણમાં તે બન્ને એકજ ઠેકાણે રમી-ફૂદી ઉછરેલાં એટલે તેમની વચ્ચે પરસ્પર અત્યંત પ્રેમ બંધાયો હતો. અસ્તમશ આ વાત બાણુતો હતો ને ઉભયનો વિવાહ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી; પણ એકાએક તે મરણ પામ્યો. એટલે તે વાત બંધ રહી. પિતાની પાછળ વારસવિક રીતે જોતાં નાસિરને ગાદી મળવી જોઈએ; પણ ફાતીમા બેગમના કારસ્થાનને લીધે તે તેને ન મળતાં બેગમના પુત્રને મળી. નાસિરે તે બાબત જરા પણ ખેદ કર્યો નહિ, કિંવા ગાદી મેળવવા ખટપટ કરી નહિ. ફિરોજ આ વેળા ધણો નહાનો હોવાથી મર્વ રાજ્ય કારભાર તેની માતા ચલાવતી હતી. તેના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર આવતાંજ તે પોતાના માર્ગમાંથી એક એક કાંટો ઉખેડીને કાઢવા લાગી. ગાદી મેળવવા નાસિર છુપી રીતે ખટપટ કરે છે ને દરબારમાંના કાર્યવાહી મંડળને ઉશ્કેરે છે, એવો ખોટો આરોપ તેની ઉપર મૂકીને તેમજ તે સંબંધી ખોટા સાક્ષી-પુરાવા તૈયાર કરીને ફાતીમા બેગમે તેની જાહેર રીતે તપાસ કરી અને ગુન્હો સાબીત થતાં તેને જન્મભર કેદની શિક્ષા કરાવી. નાસિર આ પ્રપંચથી અબજણુ હતો; પણ આવનાર દુઃખ સહન કરવા માટે તે સદા તૈયાર રહેતો.

“ જે જે કાંઈ બને છે તે સર્વ અસ્લાહની ઇચ્છાથી બને છે. મારા કિસ્મતમાં બ્યારે આ દુઃખ નિર્માણુજ થએલું છે, ત્યારે તે ભોગવ્યા સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી; પણ મારી સાથે મારી સક્ષિમા દુઃખી થઈ નહિ, એ અસ્લાહનો મારી ઉપર કેટલો બધો

ઉપકાર ! જો તેનું મારી સાથે લગ્ન થયું હોત, તો તે બિચારીના નરીબમાં પણ જંદીવાસ ભોગવવાનું આવત. સાઈ થયું. તે સુખી રહી. ખુદ ! તેને હંમેશાં સુખી રાખજો અને જો તેના ઉપર કંઈ સંકટ આવવાનું હોય તો તે સંઘળું મારી ઉપરજ પડવા દેજો. મારી સલિમાને માટે તે હું આનંદથી સહન કરીશ. ” આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના અનેક વિચારો નાસિરના મનમાં ધોળાતા હતા.

નાસિર કેદી બન્યા પછી બરાબર સાતમે દિવસે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. મધ્યરાત્રીને સુમારે તેની બાબુની કોટડીમાંથી એક હૃદયભેદક ચીસ તેના સાંભળવામાં આવી. તરત તે ચીસ સલિમાની હોય એમ તેના મનમાં ભાસ થયો ને તેની છાતી ધબકવા લાગી. એક ન્હાના છિદ્રમાંથી તે બાબુની કોટડીમાં જોવા લાગ્યો, તે તેની હૃદયસ્થદેવતા સલિમા જમીન ઉપર બેશુદ્ધ થઇને પડેલી છે, એમ તેની નજરે પડ્યું. નાસિરનાં નેત્રા આંસુઓથી ભરાઇ ગયાં. તે સુકુમાર સુખીની એવી દીન સ્થિતિ જોઇને પોતાના કપાળ ઉપર હાથ મારીને બોલ્યો— ‘સંઘળો જીલમ વેડી શકાય, પણ હું ખુદ ! સાવકી માતાનો જીલમ સહન કરવાને કોઈપણ શક્તિ આનું નથી !’

એ શબ્દો તેના મુખમાંથી બહાર પડ્યા ન પડ્યા; એટલામાં જ કોટડીમાં સલિમા હતી, તે કોટડીનું દાર ઉઘાડી ફાટીમા બેગમ અંદર આવી. સલિમાને બેશુદ્ધ પડેલી જોઇને તે પિશાચિણી ખડખડ હસવા લાગી. કણબાર પછી તે કોટડીમાંથી બહાર નીકળી નાસિરની કોટડીમાં આવી અને આવતાંજ તેણે પ્રશ્ન કર્યો— ‘નાસિર ! હજી પણ તું મારી માગણીનો ઈન્કાર કરે છે ને ?’

‘ હા. ’ નાસિરે શાંતપણે જવાબ આપ્યો.

‘ નાસિર ! નાસિર ! હજુ પણ સાંજળ—સમજ ! આવી મૂખાઈ ન કર. તું એક વખત હા કહે કે તરતજ આ રાત્રી, આ ધન—દૌલત સર્વ તારૂંજ છે. હું યોતે પણ તારી સેવામાં રાતદિવસ તત્પર રહીશ. નાસિર ! વિલાસ અને એશઆરામનું સુખ ભોગવવાનો આ તારો સમય છે. બધું શું કહું ? આ ઉમ્મરમાં તું સુખ ભોગવીશ નહિ, ત્યારે ક્યારે ભોગવવાનો ? ’

‘ આગ લાગો તારા એ સુખમાં ! એનું સુખ ભોગવવા કરતાં હું હજાર દરજ્જે મરણને સાફ ગણીશ. ’ નાસિર તિરસ્કારથી બોલ્યો.

‘ યાદ રાખ્ય નાસિર ! યાદ રાખ્ય ! આજે સ્વભાવ અત્યંત ખરાબ છે. હજુ પણ માન. નહિ તો પરિણામ ઘણું ભયંકર આવશે. ’

કિંચિત્ સ્મિત કરીને તેમજ તિરસ્કારભરી દષ્ટિ ફેંકીને નાસિર બોલ્યો—‘ ભયંકર ! ઘણું ભયંકર ! વાહવાહ ! શું મરણ કરતાંએ ભયંકર ! બહુ સાફ, મને તેની મુદલ પરવા નથી; પણ મારા પરિણામની તારે શામાટે આટલી ચિંતા રાખવી જોઈએ ? ’

‘ ઠીક, ઠીક, ત્યારે હવે ભોગવ આ ઉદ્ધતાઈનું ફળ ! પ્રથમ તો તારી સલિમાનાજ દુકડે દુકડા કરી કુતરાને ખવડાવીશ; ઉભો રહે. ’ એટલું બોલી તે રાક્ષસીણી બહાર જવા નીકળી.

નાસિરના અંગમાં કંપારી છટી. તે દીનમુદ્રાથી બોલ્યો—‘ માદર ! મારા જીપર દયા કર. દયા કર. મારી સલિમાને ખંદાવાસમાંથી છોડી દે. ’

‘ દયા ! ’ વિકટ હાર્ય કરી તે પિશાચિની બોલી—‘ મારી

માગણી તું પ્રથમ કબુલ કર; પછી હું તારી ઉપર દયા કરીશ. તે તારા કબુલ થયા સિવાય હું કદી પણ દયા કરનાર નથી !’

‘મા, માદર !’ નાસિર કંપિત સ્વરે બોલ્યો.

‘ખામોશ !’ બેગમે ગર્જના કરી, ‘જે તારી સલિમા જીવતી રહે એવી તારી ઇચ્છા હોય તો ‘પ્યારી’ એવા સુંદર નામથી મને બોલાવ નાસિર !!’

‘હાય ! તેવો શબ્દ ઉચ્ચારતાં પહેલાં મારી આ જીભ તૂટી પડે ! હું પાપાણુ હૃદયી સ્ત્રી ! તારા કઠોર હૃદયમાં જ્યારે લેશ માત્ર દયા નથી, ત્યારે તો સર્વસાક્ષી પરમેશ્વર દયાળુ છે !!’

પરંતુ ફાતીમા બેગમની જ્યાં સુધી તારા ઉપર વકદષ્ટિ રહેશે, ત્યાં સુધી ઇશ્વરની પણ તારા ઉપર કૃપા દષ્ટિ થતી શક્ય નથી’ એટલું બોલી બેગમ ત્યાંથી ચાલતી થઈ અને તુરંગનો દરવાજો એકદમ બંધ થઈ ગયો.

તે દિવસે બીજી કાંઈ બન્યું નહિ. બાજે દિવસે રાત્રે ફરીને ફાતીમા બેગમ સલિમાની કોટડીમાં આવી. બાજુની કોટડીમાં ગડબડ થયેલી જોઈ નાસિર નિંદ્રામાંથી જાગૃત થયો અને પૂર્વ પ્રમાણે છિદ્રમાંથી જોવા લાગ્યો. તેણે તેમાં શું જોયું ? નિર્દોષ સલિમા રહે છે અને ઘાતકી બેગમ હાથમાં એક દીવો લઈ તેના તરફ જોતી ઉભી છે !

‘સલિમા ! હું તને બચાવીશ.’ બેગમ કિચિત નમ્ર અવાજથી બોલી—‘પણુ પ્રથમ તારે મારી એક સરત કબુલ કરવી પડશે.’

સલિમા સ્તબ્ધ રહી. તેણે મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચા-

ચો નહિ. એ જોઇ બેગમ પુનઃબોલી—‘તને અહીં શા માટે બંદી-વાન કરી છે, તે તું જાણે છે?’

‘હા, હું સઘળું જાણું છું.’ સલિમાએ ધ.મા સ્વરથી જવાબ આપ્યો.

‘જો તું, હું કહું તે સાંભળીશ તો આ ક્ષણેજ હું તને ફેદણાનામાંથી મુક્ત કરીશ.’

‘કહો, આપને જે કહેવાનું હોય તે પુશીથી કહો.’

‘સાંભળ ત્યારે. સલિમા ! તું કસમ લે કે—હું આજથી નાસિર ઉપર પ્રેમ કરનાર નથી અને તેનું નામ પણ મોઢેથી લેનાર નથી !’

‘એવા કસમ મારો જન જશે તો પણ હું લેનાર નથી !!’

‘તો પછી કમનસીબ છોકરી ! મરવા માટે તું તૈયાર થા, આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં તું વિના મોતે ન મરે; એવી મારી પ્રજાળ ધમ્મજ હતી; પણ હવે લાચાર !’

હું મરવા માટે તૈયાર છું. જે પ્રાણી જન્મ્યું છે, તે એક વખત મરવાનુંજ છે; તો પછી મરણથી ડરવું શા કામનું ? મારા નાસિર સિવાય સારી આલમમાં મને સઘળું શૂન્ય છે !’

‘સલિમા ! જલ સાંભળ. નાસિર કાનો ? તે તારો નથી, મારો છે. તું જલે છે ત્યાં સુધી તે મારે વશ થતો નથી, પણ તારા મરણ પાછળ એ બ.ત્રીથી ગાંઠાજ થશે !’ એ ક.માંધ બેગમ મદનન આવેશમાં બોલી ઉઠી,

‘કદાપિ નહિ જને ! કામાંધ બેગમ ! નાસિરના પ્રાણ જશે તો પણ તેના હાથથી એવા પ્રકારનું નાચકર્મ નહિ જને !’ નાસિ-

રેદીન બાબુની કોદડીમાંથી ખૂમ મારી બોલી ઉઠ્યો,—

‘એ...મ ? હીક ત્યારે—’ એમ બોલી બેગમે સંકેત દર્શક સંસોટી વળવી, તત્કાળ ચાર મંજુત બાળ નાસિરને કૃપલાબદ્ધ બનાવી બેગમે સામે લાવી દેખા રહ્યા,

‘નાસિર ! બોલ.’ બાળ રહિમાનની ખુદી તરવાર તરફ આંગળી કરી બેગમે બોલી—‘સલિમાને હાર મારે ?’

‘ના. માદર ! તે નિર્દોષ અબ્બુલાને છોડી દે અને મને હાર કર !’

‘હીલા યુવાન ! હજુ પણ તું કબુલ કરતો નથી કે ?’

સલિમાના અંગમાં એકાએક રાક્ષસી બળ આવ્યું. તે બોલી આગ્રા નાસિર ! આ ચાંડાલણીની માગણી માન્ય કરી આપના ઉજ્જવળ કુળને કાળું કલંક લગાડશે નહિ !

‘ચૂપ રહે, દુષ્ટા ! દરયા દઉ કે માથું ? સરફારે શું બુઝો છો ? ઉઘાવી દો.’ બેગમે છેલ્લો હુકમ આપી દીધો.

એકાએક નરાધમ રહિમાનનો હાથ ઉઘો થયો. સલિમાએ પોતાના નેત્રો બંધ કર્યાં. નાસિરે પણ પોતાના બન્ને હાથે પોતાનું મોઢું ઢાંકી દીધું. માત્ર ત્રણજ પળ ! જો તેટલો સમય નીકળી ગયો હોત તો સલિમા તેજ વખતે આ નશ્વર જગતનો ત્યાગ કરી પરલોકે પ્રયાણ કરી ગઈ હોત. પણ ઈશ્વરની લીલા વિચિત્ર છે ! તેની કરણા અદ્ભુત છે ! એની દયાનો પાર નથી; નહિતો એ રિથતિમાં એકાએક પરિવર્તન શી રીતે થાય ? આખા માંચીને ઉલાડે એટલા વખતમાં કવચધારી દર-પાર ચોદાએ એકદમ અંદર હુરયા અને તેમાંના એકની તરવાર દુષ્ટ રહિમાનની છાતીમાંથી આરપાર નીકળી ગઈ ! મુલતાના રક્તિયા બેગમના નામથી

ક્રાંતિમા બેગમને બંદીવાન કરવામાં આવી ! સલિમા બધી બંને નાસિરને અપરિમિત આનંદ થયો !!

શાહનુવેદો ફિરોજ નહાનો હોવાથી ક્રાંતિમા બેગમ રાજ્યકાર-ભાર ચલાવતી; પણ તે જૂદી હોવાથી ઘણાએક લોકો તેનાથી તદ્દન કંટાળી ગયા હતા. અને આજ કેટલાક દિવસોથી ગુપ્ત કારસ્તાનો કરતા. છેવટે એમણે જામુસો દ્વારા સધળી ખાતમી મેળવી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્રાંતિમાને કેદ કરી અને તેના પુત્રને પદચ્યુત કરી રઝિયાને તખ્ત ઉપર બેસાડી.

રઝિયા બેગમે પણ નાસિરને મુક્ત કર્યો નહિ. માત્ર સૈણે તેને રાજગદમાં લાવી નજરકેદમાં રાખ્યો.

ઇતિહાસ કહે છે કે રઝિયા બેગમ પાછળથી પોતાની ખરાબ ચાલને લીધે પદબ્રષ્ટ થઈ હતી. તેની પછી નાસિરને ભત્રીજે મ-સાઉદ ગાદી પર બેઠો. તેણે નાસિરને બંધન મુક્ત કરી ભરૂચની મુબેદારી ઉપર નીમ્યો; પરંતુ તત્કાળ પાછળથી સરદારોએ મસા-ઉદને પદચ્યુત કરી નાસિરને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો, ગાદી ઉપર બેઠા પછી નાસિરે સલિમાની સાથે મોટા ઠાકથી વિવાહ કર્યો. રાજ પદ ઉપર આરૂઢ થતા છતાં પોતાની ઉપર અદળક પ્રેમ કરનારી સલિમા સિવાય બીજા કોઈ પણ સ્ત્રીનો નાસિરના જનાનખાનામાં પ્રવેશ થયો નહિ. તે હંમેશ સલિમાના લાક્ષ્મીજ રાધેશ્વી રસોઇ જમતો હતો. અને કુરાનની નકલો બનાવવામાંજ પુરસદનો ટાઇમ વ્યતીત કરતો હતો. એના જેવો દયાળુ અને ભલો બાદશાહ ગુલામ વંશમાં બીજો એકેય થયો નથી,

(૬) સ્વામીભક્તિ.

“ભાઈ ! મહારાજે તારા બાપ, કાકા, વડિલ બન્ધુ એ સર્વનો અત્યંત અમાનુષપણે વધ કર્યો; મહામ મહારાજે આ પેલી થોડી જમીનદારી જમ કરી અને તને પોતાને તેમજ નિહાળીને વાઘની સામે છોડી મૂકવાનો પણ હુકમ કર્યો; છતાં એજ મહારાજના કુટુંબને માટે તુ મને આવું સાહસ કરવાનું કહે છે, તેનો હેતુ શું ? ”

“ જહેન ! જે બનવાનું હતું તે બની ગયું, હવે તેમાંનું શું છે ? મહારાજે કેટલીક વાર તે કામ બદલ થતો પશ્ચાત્તાપ સ્વપ્ન પણે બોલી દેખાડ્યો છે. પોતાના માલિકેન્દ્રાજ્યએ અંતઃકરણપૂર્વક દેખાડેલી દીલગીરી કરતાં સ્વામીભક્ત સેવકને બીજી જુદી બક્ષીસ શું જોઈએ ? સંતુ જહેન ! ખરેખર તું અને બીજા અનેક લોકો માનો છો, તેટલા સંભાળ મહારાજ કંઈ દુષ્ટ નથી. તેમના સર-ખા દિલાવર, જીવને સાટે જીવ દેનાર, ઉદાર મનના બીજા માણસો બહુ થોડા હશે. તેમનામાં જો કંઈ દોષ હોય તો તે કંઈક વ્યસનો અને કાચા કાનના છે; પણ દોષ કાનામાં નથી ? પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કંઈ ને કંઈ દોષ હોય છેજ. સંતુ ! તને શું કહું ! ગોવાની મુ-સાફરીમાં જતાં એક દિવસ હું ભયંકર તાવ આવવાથી મુર્ચ્છિત થયો હતો. ત્યારે મહારાજ પોતે પોતાનો બ્યાનો ઉભો રખાવી દોડતા મારી પાસે આવ્યા અને માઈ માથું જોળામાં લઈ ખાસ પોતાની સુરધમાંથી સુવાસીક ઠંડુ જળ તેમણે મારા વદન ઉપર છાંટ્યું. એટલુંજ નહિ પણ મને પોતાના બ્યાનામાં બેસાડી પોતે

ઘોડા ઉપર બેસી ચાલ્યા. રસ્તે જતાં એક દિવસ મારા રકંઘ ઉપર હાથ મૂકી તેઓ બોલ્યા હતા કે—“ ખંડોબા ! ખરેખર તુંજ મારો વફાદાર સેવક છે. ” પણ જવાદે એ વાત ! આ સમય અધિક બોલીને બેસી રહેવાનો નથી. કહે તું મારું કામ કરીશને ? જો, ના કહિશ નહિ ! આ તારા ભાઈને એટલી ભિક્ષા દે ! દે ! !

“ ભાઈ ! તું બીજું ગમે તે કહે પણ.....”

“ પણ કેમ ? શું હું નીમકહરામ થાઉં ? આજ પર્યાંત જેનું અન્ન ખાધું, જેના અન્નથી આ દેહ પુષ્ટ થયો તેની વિરૂદ્ધ ઉઠું ? પોતાનાજ ઘરમાં સજગતા અંગારા મૂકું ? મા—જેનોમો મોગ-લોના જનનાખાનામાં મોકલું ? મારા રાષ્ટ્રથી—દેશથી બેધમાન થાઉં ? જા, જા, જેવી આવી તેવી ઘેર પાછી જા, આજ પર્યાંત જેમ માતા અંબાએ મને સહાય કરી છે, તેમ તે આજ પણ કરશે. ” એટલું બોલી ખંડોબાએ ઘોડાના પેગડા ઉપર પગ મૂક્યો.”

“ ભાઈ ! ભાઈ ! રહે ! રહે ! મારી પાસેથી આમ એકાએક ના જા. હું જે કાંઈ બોલી છું તે માત્ર તારું મન જોવાને માટેજ.”

“ શું આ બધું તું મારી પરીક્ષા કરવા બોલતી હતી ? અને શું તારો વિચાર મને મદદ કરવાનો છે ? ”

“ તારા સરખા શુદ્ધ સ્વામીભક્તને તો શું, પણ હરકોઈ માણસે દેશને માટે જીવ આપવો એ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કર્તવ્ય નથી શું ? ”

“ જોન ! ધન્ય છે તને ! આવ, આવ, એક વાર મારી આ જોનને—સદ્ગુણી પુતળીને—દેશભક્ત દેવીને મને અત્યંત પ્રેમથી ભેટના દે ! ”

કુસળ ચિત્રકારો ! આવો, આવો, રંગનાં પ્યાલાં અને
પાંછીઓ લઇને આવો ! આ દેશભક્ત—સ્વામીભક્ત બન્ધુ
ભગિનીની બેટનું સુંદર—મનોહર ચિત્ર રંગો, પ્રતિભા સંપન્ન કવિઓ
ગાઓ ! ગાઓ ! આ અતિ સ્ફુર્તિદાયક—ઉત્સાહવર્ધક પ્રસંગે એકાદ
સુંદર—પદ—કવિતા રચીને ગાઓ ! વાચક ! તમે પણ તમારી
કલ્પનાશક્તિ પ્રમાણે કરો.

*

*

*

*

સાયંકાળનો મનોહર સમય હતો. આ વેળા સંગમેશ્વરના
રસ્તા ઉપર એક મ્યાનો જતો હતો. મ્યાનાની સાથે વીસ પચીસ
હથિયારબંધ માણસો ચાલતાં હતાં. અંધારૂં થવાની તૈયારી હતી,
તેથી ભોંપ ભોંકો અત્યંત વેગથી રસ્તો કાપતા હતા. શ્રમના
પરિહાર માટે કોઇ કોઇ સ્વારો કે' કે' ગીત લલકારતા હતા. માર્ગ
માં કોઇ માણસ મળે તેને તે પ્રદેશ સંબંધી હકીકત પૂછવા ઉપરાંત
સંગમેશ્વર કેટલું દૂર છે, તથા વચ્ચે કયે કયે રથળે મુકામ થઇ
શકશે વગેરે અનેક બાબતો પૂછી લેતા હતા. બધા સ્વારની પછ-
વાડે ચાલનાર સ્વારને પોશાક ધણી ઉંચા પ્રકારનો હતો. તેની
છાતી વિશાળ હતી. હાથ લાંબા હતા. નેત્ર પાણીદાર હતાં. કમ્બરે
એક તરવાર અને હાથમાં ભાલો હતો. બધા સ્વારોનો તે નેતા
હતો, કેટલીક વાર પછી તેણે પોતાની સાથેના એક સ્વારને કહ્યું—
“માતા ભવાનીની કૃપાથી આપણે અહીં સુધીતો મુખ રૂપ આવી
પહોંચ્યા.”

“અને બહુ તો હવે ત્રણ ચાર મુકામ થશે.”

“હા; પણ આપણે ધારેલા મુકામે પહોંચી જઈએ ત્યાં

પુત્રી અત્યંત સાવધપણે આંખમાં તેલ રેડીને રહેવું જોઈએ. શત્રુ-
નાં ટોળાં આજકાલ સર્વત્ર સંચાર કરે છે.” તે સ્વારનું આ-
ચન જાણે પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કરાવતું હોય તેમ ઉપહું વાક્ય પૂરે
પ્રતાંમાં તો એક તરફથી પાંચસો સ્વારોની ટોળા ‘દીન દીન’
કહેતી લાં આવીને અટકી. મરાઠા સૈન્યમાં આશરે પંદર-વીસ
જણ હતા, ભારે તેમના શત્રુના સૈન્યમાં પાંચસો માણસો હતાં.
હાં કહેતામાં તો કતલ ચાલી. મરાઠામાંથી એક પણ મનુષ્ય
જીવતો રહ્યો નહિ, એવો અસત્યાલાપ કરવાની અમારી ઇચ્છા
નથી. લાગેલા અકમકની અંદર મરાઠાઓ અત્યંત શૌર્યથી લડતા
હતા. છતાં શત્રુનાં માણસો વધારે હોવાથી તેમનો પરાભવ થયો.
મોઘ લોકો તથા એક બે જખ્ખી થએલા સ્વારો પોતાને ફાવતી
દેશ તરફ પલાયન કરી ગયા, મુસલમાનો આનો કબજો કરી
પોતાના શિબિર તરફ ચાલ્યા. સંતુ અને ખંડોખાનો આ વાર્તાની
શરૂઆતમાં આપેલો સંવાદ ઉક્ત ઘટનાના સંબંધમાંજ હતો એ
કહેવાની જરૂર નથી.

*

*

*

*

“સંતુ! તું જો, શત્રુની જાવણી દેખાવા લાગી. જા એકદમ
જા અને મેં કહ્યું તે પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કર. પણ રહે, જતાં
પહેલાં મને એક વાર પુનઃ ભેટ; કારણ કે મારી ને તારી બહુધા
આ છેવટનીજ ભેટ છે.”

સંતુ મુસલમાન શિબિર તરફ ચાલી અને ખંડોખા પોતાના
કામથી બીજા બાણ ચાલ્યો; કારણ કે તે સ્થળ ઉપર શત્રુનો

પુનઃ ધસારે થશે એમ તેની પક્ષી ખાત્રી હતી. તે ત્યાંથી નીકળી પોતાના માવળા સિપાઇઓને આવી મળ્યો. સંતુની મંગમેશ્વર જવાની—વિશેષમાં શ્રી સંભાળ મહારાજની પત્ની યેસુબાઇને બેટવાની ઈચ્છા હતી. ખંડોબાએ શીખવ્યા પ્રમાણે તે દાસીનો વેશ લઈ સૈન્યની અંદર ગઈ. જે કોઈ સ્ત્રી યેસુબાઇની દાસી કંઠીને અંદર જાય તેને અત્યંત ત્રાસ પડતો નહિ. એક ઠેકાણે રાત્રીનો મુકામ થયો હતો, ત્યાં સંતુને યેસુબાઇનો મેળાપ થયો; ખંડોબાની સાથે થયેલી મસલત સંતુએ યેસુબાઇને જણાવી. એટલે તેના હૃદયમાં ખંડોબા ઉપરના અનુરાગમાં વૃદ્ધિ થઈ. સંતુને માટે પણ તેના હૃદયમાં વિલક્ષણ આદર ઉદ્ભવ્યો. તેનો સ્વાર્થત્યાગ જોઈને યેસુબાઇને ધાણું આશ્ચર્ય થયું. તેની દિવ્ય સ્વામીભક્તિ જોઈને તેનાં નેત્રો કૃતજ્ઞતાથી ભરાયાં. સંતુને પ્રેમથી બેટી તે બોલી—“સંતુ! શું અમારા માટે તું તારો જીવ જોખમમાં નાંખીશ? પ્રત્યક્ષ મૃત્યુના મુખમાં પડવાને શું તૈયાર થઈશ?”

“બાઈ સાહેબ! આપને એમાં એટલું બધું શું આશ્ચર્ય થાય છે? પોતાના રાજને માટે—પોતાના દેશને માટે ખરે પ્રસંગે પ્રાણ પણ આપવા એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે.”

“અને તે પ્રમાણે રાજાએ પણ પેટના પુત્રની પેઠે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ કર્તવ્ય નથી શું? તો પક્ષી હું તને મૃત્યુના મુખમાં કેમ પડવા દઉં?”

“બાઈસાહેબ! જો તેમ હોય તો દસ જણ મરજો પણ દસનો પાળનાર ન મરશો.”

“સંતુ! તું ગમે તે કહે પણ તને ગાઢ સંકટમાં મૂકીને હું

મારે પોતાનો જીવ બચાવું એ મને ઠીક લાગતું નથી. વળી તને કંઈ અકસ્માત નડ્યો તો તારી માતા મને શું કહે ? તારા ઘરનાં માણસો મને શું કહે ? “

“ બાઈસાહેબ ! હું જો આ પ્રમાણે સ્વામીલકિતની તક જવા દઉં તો મારી માતાને કલંક લાગે, તેનો મારી ઉપર અત્યંત પ્રેમ છે; પણ આથી કદાચ તે માફ મોઢું ફરીને જીએ નહિ ! ”

યેસુબાઈએ સંતુને સમજાવવાનો પુષ્કળ પ્રયાન કર્યો, પણ વ્યર્થ ! તેણે પોતાની ટેક છોડી નહિ. નિરૂપાયે આવેલા પ્રસંગ ઉપર નજર કરી તેના કલ્પા પ્રમાણે કરવા તે તૈયાર થઈ અને પોતાનો-રાણીનો પોશાક સંતુને આપ્યો અને તેનો દાસીનો પોશાક પોતે ધારણ કર્યો સંભાળની રાણી-મરાઠા રાજ્યની અધિકારિણીને એક વખત ઐરંગઝેબની પાસે લઈ જઈને ઉભી કરવી અને શાખાશી મેળવવી એ આશામાં મુસલમાન સરદારે પોતાના સૈનિકાને મોટા પરોઢીઆમાં મુકામ ઉપાડવાની સૂચના કરી. પ્રથમના સંકેત પ્રમાણે યેસુબાઈ અનેલી સંતુએ પોતાની એક દાસી અસ્પર્શ્ય બની છે, માટે હમણાં સાથે આવી શકશે નહિ, એમ એક બીજી દાસીદ્વારા સરદારને જણાવ્યું; પણ ઐરંગઝેબની પાસે જવાની ઉતાવળમાં વ્યાકુળ બનેલા સરદાર આવી ક્ષુલ્લુક વાતમાં કેમ લક્ષ આપે ? તેણે તે દાસી સાથેજ પ્રત્યુત્તર કહ્યોઃ “ અમારે રહેવાની કોઈપણ પ્રકારે સવડ નથી, આપની મરજી હોય તો તે દાસીને સાથે ન લેતાં અહીંજ રાખો. ” સંતુએ યેસુબાઈની સાથે બીજી એક દાસી રાખી અને પોતે શત્રુની સાથે આવી. ઝુગાઉ ઠરાવ્યા પ્રમાણે ખંડોઆ ત્યાં આવ્યો અને યેસુબાઈને સંગમેશ્વરમાં મહારાજની પાસે લઈ ગયો. સં-

આજી મહાશેજી આ ઘટના જાણીને અત્યંત ખુશ થયા. ખંડોળ્યાને ઉત્તમ પોશાક અને પોતાના ગળામાંનો હાર બક્ષિસ આપ્યો. ઉપરાંત કતલ છત્રપતિએ સંતુને પણ વિસારી નહિ. તેમણે તેની માતાને એક ગામ વંશપરંપરાને માટે ઇનામમાં આપ્યું.

રસ્તામાં જહુ સુકામ ન કરતાં સરદાર મોટી મોટી મજલો કરી એકદમ ચૈારંગજેખને આવી મળ્યો. પોતે કરેલા અપૂર્વ શ્રમના બદલામાં બાદશાહ આલમગિરની પાસેથી કાંઈ ઉમદા બક્ષિસ મળશે એ આશામાં રસ્તામાં તેણે અનેક મનોરથો ચલાવ્યા હતા પણ હાય ! સુકામ ઉપર ગયા પછી જ્યાં તેણે તે મ્યાનો ઉઘાડીને જોયું તો અંદર શું ? પ્રેત ! !

શિયળના સંરક્ષણને માટે સંતુએ પોતાના હાથની વીંટીમાં જડેલી હીરાકણી ચુસી પોતાના બન્ધનું હિત કરવા, રાણીનો છુટકારો કરવા અને દેશનું શ્રેય કરવા તેણે પોતાનો જીવ જતો કર્યો હતો.

(૭) સર્તીનો શાપ

જામકેસરી રણજીતસિંહનું નામ ઇતિહાસમાં અમર છે. તે ધણો પ્રતાપી રાજા હતો. સીંચ પ્રજાનો ઉદય જેમ આ રાજાના રાજત્વથી થયો હતો; તેમ સીંચોનો અંત પણ એ રાજાના અવસાનની સાથે જ થઈ ગયો હતો ! રણજીતસિંહનો પુત્ર કાવ્ય અને સાહિત્યનો ધણો શોખી હતો. મહારાજાએ તેને વટાલી પ્રાંતની હાકેમી આપી હતી. શક્રઆતમાં તેણે સારી છાપ બેસાડી હતી; પણ પાછળથી ખરાબ મિત્રોના પરિચયને લીધે તે એશઆરામી અને સ્વચ્છંદી બની ગયો હતો. ચોમાસા-શિયાળામાં તે વટાલીમાં રહેતો અને ગરમીના વખતમાં દાના નગરમાં રહેતો. દાના નગર વટાલીથી દશ મૈલ ઉત્તર દિશામાં છે. ત્યાં તેણે એક વાટિકા અને રાજમંદિર બનાવ્યાં હતાં. એ એક પહાડી પ્રાંત હોવાથી સ્થળે સ્થળે પાણીનાં ઝરણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મોટી બિયાસ નદી એ પ્રદેશમાં વહન કરી રહી છે.

એક દિવસ કુંવર બિયાસ નદીને કિનારે આવેલા વીરાવલ ગામની પાસે ખેતરોમાં એકલો ફરી રહ્યો હતો; ત્યાં તેણે કેટલીક સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓનું ટાળું જોયું. તે સર્વે પાણીનાં બેડાં પોતાના શિર ઉપર રાખીને ધર તરફ જતી હતી. રાજકુમાર તેમની પાછળ ગયો. તે એક સર્વાંગના સુંદર કન્યાના રૂપથી વિમોહિત થઈ ગયો હતો. ગામમાં જઈને તેણે ખાત્રી કરી તો માલમ પડ્યું કે તે કન્યા એક ધનાઢય જાતની પુત્રી હતી. કુંવરનો તેની સાથે

વિવાહ કરવાનો વિચાર હતો; તેથી તેણે તે દિવસથી હમેશ વીરા-વલ્લભાં આવવનો આરંભ કરી દીધો.

ગામના સાદા જમીનદારો કુંવરને ઓળખતા નહોતા. તેણે દીના નગરના એક સરદારના પુત્ર તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો. તે વખતે વખત પોતાની પ્રિયતમાના કુટુંબને મળતો હતો અને તેમને પોતાના ગામમાં તેડી જઈ મોટું આદર-માન આપતો હતો. થોડાજ વખતમાં તેણે તે જાટને વશ કરી લીધો અને પછી વિશેષ ધામધુમ વિના તે જમીનદારે પોતાની પુત્રીનો તે કુંવરની સાથે વિવાહ કરી દીધો.

રાજકુંવરના મિત્રોને અને ભૃત્યોને આ જોઈ આશ્ચર્ય થયું; પણ કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહિ, તે તરૂણ નવ દંપતી સ્વર્ગીય સુખમાં પોતાના આનંદજનક દિવસો વ્યતીત કરવા લાગ્યાં. એમ કરતાં દોઢેક વર્ષ તે પ્રેમાલયમાં સ્વપ્નસદૃશ વ્યતીત થઈ ગયું. એક દિવસ લાહોરથી એક દૂત મહારાજાની આજ્ઞાપત્રિકા લઈને કુંવરની પાસે ઉપસ્થિત થયો. કોઈ અગત્યના કામ માટે કુંવરને મહારાજાની સેવામાં હાજર થવાનો હુકમ હતો.

દૂતને વિદાય કરીને દુઃખિત અવસ્થામાં કુંવર પોતાની રાણી પાસે રજા માગવા આવ્યો. રાણીની આંખમાં અશ્રુપાતનો આરંભ થઈ ગયો. તે ગદ્ગદિત સ્વરે બે હાથ જોડી બોલી—‘આ દારીને કદાપિ ભૂલશો નહિ.’ એમ કહીને ફૂલની માળા પતિના ગળામાં નાંખી તેને વિદાય કર્યો.

ખીજે દિવસે કેટલાક સવારોને સાથે લઈ રાજકુમાર વટાલીથી આવ્યો અને સત્વર અમૃતસરમાં પોતાના પિતાની પાસે આવીને

હાજર થયો. મહારાજા રણજીતસિંહને ભારત સરકારના પ્રતિનિધિને-ગવર્નર જનરલને-મળવા જવાનું હતું; તેથી તેણે મોટી તૈયારી કરી હતી. હાજો રૂપિયાનું ગરીબોને દાન આપ્યું હતું. રાજકુંવરને અમૃતસરમાં આવેલો જોઈ તેણે તરત કોઈ આવશ્યક કાર્યને માટે તેને કાબુલ રવાના કરી દીધો. પછી પોતે અંગ્રેજ અધિકારીને મળવા ગયો. એ સમાહ સુધી એ સુખકર મેળાપ રહ્યો. અંગ્રેજે એ સીમ રાખતો વૈભવ, રાજ્યવ્યવસ્થા અને જનહિંસાની જોડને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. છેવટે જુદા પડતી વખતે મિત્રતા કાયમ નિભાવવાની સરત કરી રણજીતસિંહ પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો.

કુંવર કાબુલથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેને મુલતાન મોકલવામાં આવ્યો અને તે અવધીમાં એ વર્ષ નીકળી ગયાં. વટાલીમાં પાછા આવવાનું તેનાથી જની શક્યું નહિ. વળી તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં તેનો પિતા તેની સાથેજ જતો; આથી વીરાવલમાં જઈ પોતાની હૃદયવલ્લભાને મળી આવી તેને આશ્વાસન આપવાનું અશક્ય હતું. કુંવરને ધણીવાર એમ થતું કે સર્વ ઘટનાનો પિતા પાસે હિલેખ કરી ક્ષમા માગવી; પરંતુ રાજના રોયની બીકે ને તેમ કરી શક્યો નહિ.

રાણી જિંદા રણજીતસિંહની વહાલી પત્ની હતી. રાજપુત્રનો વિવાહ પોતાના એક સંબંધીની કન્યા સાથે કરવાનો તેને વિચાર હતો. તે ધણીવાર વિવાહની વાત કાઢતી, પણ કુંવર તેનો ઈનકાર કર્યો કરતો હતો. લાયક ઉમ્મર થવા છતાં કુંવર શા માટે લગ્ન કરતો નથી, એ પ્રશ્ન રાણીના હૃદયમાં ઉપરિચિત થયો અને તપાસ

કરાવતાં માલમ પડ્યું કે કુંવરે ગુપ્ત વિવાહ કરી એક સાધારણુ જાટપુત્રીને પ્રેમાર્પણ કરેલું છે. રાણી કુલાભિમાની હતી. તેને એ વાત રૂચી નહિ. કુંવરની ઉપર તેણે સખ્ત જાપતો રાખ્યો.

આ પ્રમાણે વળી એક વર્ષ વધારે વ્યતીત થઇ ગયું. પતિ-વ્રતા જાટકન્યા પોતાના પ્રિયપાત્રનો વધારે વિયોગ સહેવા માટે હવે અસમર્થ થઇ. તેણે પોતાના પિતાને સર્વ હકીકત કહી અને તેણે અદલી મહારાજના મહેલમાં જવાનો પોતાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો. બિચારો જમીનદાર તો બહુજ ડરતો હતો. તેણે પોતાની પુત્રીને આગામી લયનું બહુ બહુ રીતે સૂચન કર્યું, પણ તે પ્રેમા-ન્માદિની યુવતીએ તે ઉપર કાંઇ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

બીજે દિવસે તે સ્ત્રી રાજમહેલમાં જઈ મનુરણના વેશમાં કામ કરવા લાગી. તેણે બાગમાં જઈને એક છુટ્ટી સ્ત્રીને પૂછ્યું કે—
'આજકાલ રાજકુમારનો કંઈ સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ છે?'

છુટ્ટીએ જવાબ દીધો—'રાજપુત્ર તો વિવાહના નામથીજ દૂર નાસે છે. તે કોઈ પણ આન્તર વેદનાને લીધે સદૈવ દુઃખી અને ઉદાસ રહે છે.'

એટલામાં કુંવર ત્યાં આવી ગયો. છુટ્ટી એટલું કહેતી કહેતી ત્યાંથી ચાલી ગઇ. તે મનુરણે કુંવરના પગમાં આશ્રય લીધો. કુંવરે તેને ઓળખી લીધી. કેટલીકવાર સુધી બન્ને જણાં રતબંધ અને અવાજ રલાં. અંતે રાણીએ પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. રાજ-કુંવર તેનો હાથ પકડી તેને રાજમહેલમાં જ્યાં રાજ બેઠો હતો ત્યાં લઇ ગયો, હરકોઈ બાબત જ્યારે અસહ્ય થઇ પડે છે, ત્યારે માણસો—અને તેમાંએ વિશેષે કરીને ખાસ પ્રણયી પાત્રો સાહસિક

બન્યા વિના રહેતાં નહ ! પ્રેમનો અપ્રતિહત વેગજ સાહમને ઉત્પન્ન કરે છે !

રાજપુત્ર અને તેની પત્ની રાજના પગમાં પડ્યાં. કુંવરે ગદ્-ગદિત સ્વરે રહ્યું—‘ આ આપની પુત્રવધુ છે. મને અને એને ક્ષમા આપો.’

રાજાએ કહ્યું—‘કુંવર ! તેં આ સાહસ કયું’ છે. યુવાનીના તરંગમાં તેં અયોગ્ય—યોગ્યનો વિચાર કર્યો નથી; પણ ત્યારે તું વિશુદ્ધ પ્રેમથી જોડાયો છે, ત્યારે મારે તેનો સ્વીકાર કરવા જોઈએ.’

થોડા સમય પછી રાજકુંવરને માટે મહેલનો એક વિલાસ ખાંલી કરી આપવામાં આવ્યો. કુંવર અને તેની રાણી તેમાં સુખથી રહેવા લાગ્યાં. તે દંપતીના સૌજન્યથી સર્વ પ્રસન્ન હતાં; કિંતુ જિંદા રાણીનું પત્થરથી પણ વધારે કઠિન દિલ પીગળી શક્યું નહિ. તે સદૈવ પોતાની પુત્ર વધુને પજવવા લાગી. હલકા કુળની કન્યાને તે પુત્રવધુ તરીકે રાખવા કબુલ નહોતી ! તેથી એને વારંવાર નુકસાન પહોંચાડતી હતી. સુશીલ પુત્રવધુ સાસુનો જૂલમ મુંગે મોઢે સહન કરતી હતી ! તે ઉદાર હૃદયથી દુઃખના ધુંટડા ગળી જતી હતી અને કોઈક દિવસ જરૂર સુખની ઘડી આવશે, એમ આશામાં દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી.

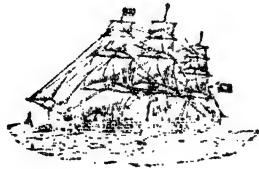
કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં તોપો અને બંદુકોના અવાજથી કુંવરને ત્યાં પુત્રજન્મની વધામ્ પ્રદર્શિત થયું. રાણા રણજીતસિંહે વધામણી લાવનાર સેવકને પોતાના ગળામાંની મોતીની માળા પ્રદાન કરી. વળી હળરો લિફ્ટકોને અને અનાથોને ધન-ધાન્યાદિની બક્ષીસ આપી.

કુંવર એક મહિનાનો થયો ત્યારે તેની જનેતા તેને તેડીને સર્વની મના છતાં પોતાની સાસુ જિંદારાણી પાસે ગઇ. તેણે તેની પાસે જઇને બાળકને હાથમાં લઇ કહ્યું—‘ માતાજી ! મારી કાંઇ તક-સીર હોય તો તે આ બાળકની ખાતર ક્ષમા કરો. હું આ આપના વંશવર્ધક પુત્રની આપને ભેટ દરે છું.’

જિંદારાણી આંખોમાંથી અગ્નિના કણ વરસવા લાગ્યા. શરીર કોંઈથી કંપવા લાગ્યું. તેણે રોષાતિશયથી એ ન્હાના બાળકનો પગ પકડી તેને સો ગળ નીચે આવેલા એક વાડામાં ફેંકી દીધો. દાસ-દાસીઓ તો તેનું આ નિર્દય કાર્ય જોઇ રતબધળ થઇ ગયાં. સર્વનાં મોઢામાંથી ‘ હાય ’ એવો ધ્વનિ નીકળ્યો. રાજપુત્રની રાણી તો તદ્દન બેશુદ્ધ બની અવાક થઇ ગઇ ! જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે મહારાજ રણજીતસિંહ પાસે જઇ પહોંચી. રાજની આગળ તે વખતે હજારો માણસો બેઠાં હતાં. છતાં તેથી જરા પણ સંક્રાંચ ન પામતાં તે વિખરાએલા વાળે, લાલ નેત્રોથી રાજની સામે જોઇ રહી. રાજએ તેના આગમનનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે ઉશ્કેરાએલા અવાજે જિંદારાણીના સર્વ અત્યાચારની વાત કહી અને પુત્રવિયોગથી ખલાવરી બની તે રાજને પૂછવા લાગી—‘ પિતાજી ! માંડે બાળક ક્યાં છે ? માંડે એ કુમળું ફૂલ ક્યાં છે ? શું નિર્દયી રાણીએ એ ફૂલ ચાળી નાંખ્યું ? લાવી આપો એ બાળકને ? શું તમને મારી દયા નથી આવતી ? શું તમે પણ એ પિશાચિણી રાણી જેવા નિર્દય થશો ? મારો કુંવર ભૂખ્યો થયો હશે ! તેણે ધણીવારથી સ્તનપાન કર્યું નથી. મહારાજ ! શું એ કુંવરને મારી દુષ્ટા સાસુએ

—આપની રાક્ષસી રાણીએ-મારી નાંખ્યો ? હાય હાય ! આ ખાલસા રાજ્યનો પણ પરમાત્મા એ રીતે નાશ કરે ! !

આટલું કહી રણજીતસિંહની એ પુત્રવધુ જમીન ઉપર બેઝાન થઇ પડી ગઇ ! દાસીઓએ તેને શુદ્ધિમાં લાવવા ઘણા યત્ન કર્યા પણ વ્યર્થ ! તેના બ્રાણ પરલોકે પ્રયાણ કરી ગયા ! પુત્રના વિરહથી તે જમીન ઉપર પડતાંજ મરણ શરણ થઇ ગઇ હતી ! જિંદા રાણીની અંતરેઅજાણે ઉતરતા કુળની તેની પુત્રવધુ મરણ તો પામી; કિન્તુ સતીનો શાપ મિથ્યા ન થયો ! ખાલસા રાજ્યનો તરતજ નાશ થઇ ગયો !

[૮] રત્ન પ્રભા.

(૧) હું.

જનો વખત છે. દિશાઓ અંધકારથી ધીમે ધીમે ભયાનક થતી જાય છે. અસ્તાચળમાં જતા સૂર્યનારાયણની રાતા રંગની સુંદર શોભા આકાશના અંગ ઉપરથી દૂર થાય છે અને તે ધીરે ધીરે અંધકારની શ્યામતા ધારણ કરે છે. થોડી વાર પહેલાં જે સ્થળે ગગનમાં લાલ વાદળાંઓ શોભી રહ્યાં હતાં અને જ્યાં સૂર્યદેવ અસ્ત પામવાની તૈયારીમાં હતા; ત્યાં તેની એ પ્રભા અત્યારે તદ્દન ભુંસાઈ ગઈ છે.

સંધ્યાનું અંધારું ક્રમેક્રમે ગાઢ બનતું જાય છે. આજે શુક્લ-પક્ષની દ્વિતીયા છે. ગગનમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો છે; પણ તે છેક ઝાંખો હોઈ વાદળાંઓથી ઢંકાએલો છે અને તેને લીધે અંધારું ઘટવાને બદલે ઉલટું વધતું જાય છે.

આ અંધારામાં થોડોએક સમય વ્યતીત થયા પછી એક શિખિકા નારાયણપુર નામક ગામના તેપાંતરની હદ પાસેના એક મોટા રસ્તા ઉપરથી ધીમે ધીમે માર્ગ કાપતી જતી હતી. પાલખી ઉચકનારાઓ છેક ચાકી ગએલા જણાતા હતા, તેમના શરીરો પરસેવાથી ભીંજાઈ ગયાં હતાં, તેઓ અત્યાર સુધીમાં બહુ થોડું આઘાત હતા, પણ હવે સાંજ પડી જવાને લીધે તેમની આગળ વધવાની ઇચ્છા નરમ પડી હોય એમ લાગતું હતું અને તેનું કારણ એ હતું કે એ પ્રદેશમાં હુંદારાઓની મોટી ખીક હતી. આ વખતે

બંધાણા દેશ નવાબ શાહસ્તખાંના તાબામાં હતો અને દિલ્હીની ગાદી ઉપર મહા પ્રતાપી આલમગીર બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો.

જો કે શાહસ્તખાંનો અમલ સખત ગણાતો હતો; છતાં હુંદારાઓને તે યરાયર કાબુમાં લઇ શક્યો નહોતો. જમિન અને દરિયા ઉપર બહારવટીઆઓનો એક સરખો ત્રાસ હતો. પ્રજા તેનાથી કંપી ઊઠી હતી, નવાબ શાહસ્તખાં પણ તેમના ઉપદ્રવથી કંટાળી ગયો હતો. આરાધનના ચાંચીઆ લોકોને વશ કરવા માટે તે ઘણી વાર તેમની પાછળ ગયો હતો. પણ તેનું કાંઈજ પરિણામ આવ્યું નહોતું. કમલાગ્યે બંગદેશમાં સર્વત્ર હુંદારાનો ત્રાસ હતો. તેપાંતરની હદમાં તો દરરોજ હુંદો થતી હતી. હુંદારાઓની બહી-કથી કોઇ પણ માણસ સાંજને વખતે આ પ્રદેશમાં આવતું નહિ. તેપાંતરનું નામ ત્રણ મોટી દોઢ દોઢ ગાઉની લાંબી સીમોનો એક જોડે સીમાડો થવાથી પડ્યું હતું.

આ હદ બાદશાહનો સમગ્રામ પરગણામાં હતી. મોગલોના વખતમાં સમગ્રામની હદ છેક હુગલી સુધી હતી, અને તેમાં એક સમયે મોગલ અધિકારીઓને રહેવાનું સ્થાન હતું. પાછળથી સમગ્રામ રાજધાની તરીકે બંધ પડ્યું હતું અને થોડા વખતમાં હુગલી ચડતી દશાએ આવ્યું હતું. સમગ્રામની જેમ જેમ પડતી દશા થતી ગઇ તેમ તેમ હુગલી વેપારના બંદર તરીકે ખ્યાતીમાં આવતું ગયું. અમે જે સમયની આ વાર્તા લખીએ છીએ તે વખતે હુગલીમાં શ્રીર મુઝફ્ફરઅલીખાં નામનો એક મહા પ્રતાપી ફૈઝુલ્લ્હર શાસન ચલાવતો હતો. નવાબ શાહસ્તખાંનો તે સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર હતો.

ફેજદારનું કામ દરેક મહેસુલ ઉધરાવીને નવાખ પાસે મોકલવાનું હતું. કોઈ કોઈ વખત આરોઆર દિલ્લી પણ મહેસુલ મોકલવામાં આવતી હતી. એક વાર નવાખ પાસે ત્રીસ હજાર રૂપિયાની રકમ મોકલવામાં આવતી હતી, તે વખતે આ તેપાંતરના સીમાડામાં પચાસ હુંટારાઓએ તે તીજેરી ઉપર હલ્લો કરી બધા પૈસા હુંટી લીધા હતા. નવાખે તે પછી એ હુંટારાઓને પકડવાનો સખળ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. કેટલાક આગસુ તથા હલ્લડી ચાલના લોકોને કેદમાં પુર્યા હતા ખરા; પણ તે લોકોની ટોળી સંપૂર્ણ રીતે પકડાઈ શકી નહોતી,

હુંટારાઓને પકડવાનું કામ ફેજદારને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ જ્યારે તેણે તે લોકો નહિ પકડાયાની હકીકત નવાખને લખી જણાવી ત્યારે નવાખે તેને લખ્યું કે:—‘ મહા પ્રતાપી આલમગીર આદશાહના સૈનિકો પાસેથી સરકારી તીજેરી હુંટી લે એ ઘણી શરમની વાત છે. તમે હુંટારાઓને પકડી શક્યા નહિ, એ ખાખત નો મને પત્ર લખી મોકલ્યો એ પણ ઘણી ખેદની ખાખત છે. જો આ વાત આદશાહને કાને જાય તો તમારી આવી ખેદરકારી માટે તમને શિક્ષા કર્યા વિના રહે નહિ; પણ મેં રહમ લાવી એવી ખીના ત્યાં લખી નથી. તમારે આ ચોરાઈ-હુંટાઈ ગએલી સરકારી રકમ ભરી આપવી જોઈએ. ”

ફેજદારે મુંઝે મોઢે પોતાની તીજેરીમાંથી એ બધા પૈસા ભરી આપ્યા હતા. અને તે વખતથી આ તેપાંતરની હદ ઉપર વધારે કડક અંદોજસ્ત રાખવામાં આવતો હતો. જો કે એમ કરવાથી થોડા દિવસને માટે હુંટફાટ બંધ પડી હતી ખરી; પણ હુંટારાઓ

છાની રીતે હુંડ તથા ખૂન કરી ત્રાસ ફેલાવતા હતા અને એવી ન્હાની ન્હાની વાતો ફેજદારને કાને ન જવાને લીધે પાછું તેઓએ વધારે હિંમતથી પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું.

આજે એજ તેપાંતરની હદમાં થઇને સંધ્યાકાળ પછી ભયંકર અંધારામાં ભોંધ ભોંકા શિબિકા ઉપાડી ડરતા ડરતા આગળ વધ્યા જતા હતા. આ કિંમતી પાલખી ફેજદાર અલીખાંના મુખ્ય આમિલદાર રાયકમલલોચન ચૌધરીની હતી. ચૌધરી એ વખતે નવાળ શામસ્તિખાં તથા ફેજદાર અલીખાં પાસે સાંઝે માન ધરાવતો હતો. તે જહાનાબાદનો એક અધિકારી હતો અને બીજા ફેજદારથી તેની એક પાયરી નીચી ગણાતી, તેના હાથ નીચે એક સો બંદુકો વાળા તથા બીજા કેટલાક સૈનિકો હતા. તે દેવી પૂજા આદી કેટલીક બાબતોમાં જેમ છૂટે લાથે દાન કરતો હતો; તેમ બીજી બાબતો વિધવાઓ તેમજ વારસહીન મરનારાઓનો પૈસો પડાવી લેવામાં પણ હોંશીયાર હતો; તેણે કેટલીક—ધર્મશાળા વગેરે અંધાવવાનાં પવિત્ર કામો પણ કર્યા હતાં. તે બાદશાહને ભરવાની મહેસુલ બરાબર સમયે ભરી દેતો હતો અને તેથી તેનું બાદશાહી દરબારમાં પણ સાંઝે માન હતું.

આ પાલખીમાં મુસાફરી કરનાર રાય ચૌધરીની એકની એક પુત્રી રત્નમયી હતી. અત્યારે તે પોતાને સાસરે જતી હતી. સાથે પાલખી ઉપાડનારાઓ તથા બીજાઓ મળીને બાર જણ હતા.

તેપાંતર આગળ હુંડારાઓની બીક છે એ કમલલોચન જાણતો હતો; પણ તેનામાં અભિમાન હતું કે પોતાના નામથી તે હરામ-

ખોરો ડરી જશે. આટલા સાડ તેણે પોતાની કન્યા સાથે વધારે માણસો આપ્યાં નહોતાં.

બનનાર વસ્તુને કોઈ મિથ્યા કરી શકતું નથી. ભાગ્યની વાતમાં કદી ભૂલ થતી નથી. કર્મરેખાને તાપે થઈ સાક્ષાત્ ઇશ્વરને પણ કીડા નિમિત્તે આ પૃથ્વી ઉપર અવતાર લેવા પડ્યા છે; પુરૂષ પ્રયત્ન કરતાં ભાગ્ય વધારે બળવાન છે. માનવી સંપત્તિમાં, સત્તામાં કે પદવીમાં ગમે તેટલો શ્રેષ્ઠ હોય પણ તેને ભાગ્યદેવીના પગ આગળ નમવુંજ પડે છે. અદૃષ્ટનું સામર્થ્ય ઘણું વેગથી ધસી આવે છે. બાકુના વંદોળીઆની પેઠે પુરૂષ પ્રયત્નની કમનીય કાંતિને ક્ષણ વારમાં મક્કીન કરી નાંખે છે. આવાં દૃષ્ટાંતો સમાજના ઇતિહાસમાં ઘણાં મળી આવે છે,

અહીં પણ એમજ થયું. કમલલોચન અભિમાની હતો. તેને પોતાના સામર્થ્યમાં પુષ્કળ વિશ્વાસ હતો. તેણે પોતાની શક્તિ ઉપર ભરોંસો રાખી માત્ર થોડાં માણસો સાથે આપી આવા સાંજના વખતે પોતાની પુત્રીને સાસરે મોકલી હતી અને સાસરે મોકલવાનું કારણ આ પ્રમાણે હતું:—

કમલલોચન ઉચ્ચ વ્રાહ્મણ હતો, જેથી તેણે કુળવાન જમાઇ શોધ્યો હતો. હરપ્રસાદ કુળ, રૂપ અને ગુણમાં ઉચ્ચ હોવા છતાં ગરીબ સ્થિતિનો માણસ હતો. એ વખતના કુળવાનોનો મોટો ભાગ લગલગ દરિદ્ર હતો. હરિપ્રસાદ દરિદ્ર હોવા છતાં પોતાના ઉત્તમ કુળ પરંપરા સમજતો હતો અને તેથી સસરાનો આશ્રિત થવામાં કે પોતાની પત્નીને, તેના બાપને ઘેર રહેવા દેવામાં રાજ નહોતો. હરપ્રસાદને એક વૃદ્ધ માતા સિવાય બીજું કોઈ અંગત

સંબંધી નહોતું. તેના બે મોટા ભાઈઓ નાની ઉંમરમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. એટલે ડોસીનો સંબંધો આધાર હરપ્રસાદ ઉપરજ હતો. તેની મુખ્ય ઇચ્છા એ હતી કે પોતાના એકના એક ચીરંજીવીની પત્ની ઘેર આવી પોતાની સેવા કરે, રસોઈ બનાવે, દેવપૂજની સામગ્રી તૈયાર કરે, બનાજ ચોખ્ખું રાખે અને અન્નપૂર્ણા સ્વરૂપે ગૃહમંદીરમાં રહે, પરંતુ તેની એક પણ ઇચ્છા પૂરી થઈ નહિ; કારણ કે ધનવાન કમલલોચન પોતાની પુત્રીને આવા ગરીબ જમાઇને ઘેર મોકલવા ખુશી નહોતો. જેટલો તે અભિમાની હતો તેનાથી વધારે તેની સ્ત્રી અભિમાનીની હતી. તે દરરોજ કહેતી કે— “મારી પુત્રી, ઘર લીંપવાનું, વાસણો માંજવાનું, ગુલામડીની પેઠે કામ કરવાનું, રસોઈયણ થવાનું ને ઝુંપડામાં રહેવાનું કિસ્મત લઈને મારે ઘેર જન્મી નથી!” માતાના આવા ખરાબ શિક્ષણથી રત્નમયીની બુદ્ધિ પણ એવીજ વિલક્ષણ બની ગઈ હતી. :

એક દિવસ કમલલોચને પોતાના જમાઇને બોલાવી કહ્યું:— “હરપ્રસાદ! તમે મારા જમાઇ છો એ તમારું મોટું સદ્ભાગ્ય છે, મારે આ એક પુત્રી સિવાય બીજું કંઈ સંતાન નથી. મારા મરણ પછી તમેજ મારી સંપત્તિના ધણી થઈ શકશો. તમને વહિવટનું કામ આવડતું નથી, માટે અહીં રહીને તે ખરાબર શીખી લ્યો. હું કંઈ પરાયો નથી. પુત્રી આપીને મેં તમને પુત્ર તરીકે સ્વીકારી લીધા છે. હું પિતાને ઠેકાણે છું. માટે મારું કહેવું માનવું એ તમારી ફરજ છે. મને કુળનું મોટું અભિમાન છે; તેથીજ મેં મારી પુત્રી તમારા જેવા કુળવાનને આપી છે.” અસુરતી આ શિખામણ સ્વતંત્ર ત્રિચારના જમાઇને ઠીક લાગી નહિ, તેણે જવાબ આપ્યો

કે- મને પૈસાદાર થવાની ખીલકુલ ઇચ્છા નથી. ગરીબને ઘેર જન-
મ્યો છું, તેનેજ હું માફ સહભાગ્ય માનું છું. જેમાં લોકોને રંજાડવા
પડે, તેમના ખરી મહેનતના પૈસા હુંડી લેવાના હોય, અસત્ય
લુચ્ચાઇ વગેરે અનાતિનો ઉપયોગ કરવો પડે એવા કાર્ય માટે હું
તૈયાર નથી. જન્મથી ઉચ્ચ ભાવનાઓ વાળા પુણ્યમય ઘરમાં હું
મોટા થયો છું, મારા પવિત્ર પિતાના શિક્ષણથી જે માફ હૃદય
ધડાયું છે, તે હૃદયને ન રૂચે તેવી વાત હું મરતાં સુધી કરવાનો
નથી. જે માણસ સાસરાનો આશ્રીત બને છે, તે ઘણો નીચ કહે-
વાય છે. આપના વિચારો પ્રમાણે હું વર્તી શકતો નથી. તે માટે
મને ક્ષમા કરશો, ”

આવો ખુલ્લો દાંતતોડ જવાબ સાંભળી અભિમાની કમલલો-
ચન બહુ ગુસ્સે થયો. તેના મનમાં એમ થયું કે મેં એક મૂર્ખ
માણસને મારી કન્યા આપી છે. ખીજા પ્રકારની મૂર્ખતા હોત તો તો
જાણે ઠીક; પણ આ એવો કમનસીબ છેકે હાથમાં આવતી લક્ષ્મીને
લાત મારવા ચાહે છે. આવા મૂર્ખની પાસે હું મારી એકની એક
પુત્રીને દુઃખ ભોગવવા મૂકા શકીશ નહિ. તે ત્યાંથી હરપ્રસાદ ઉપર
કુદ્ધ થઈ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય ચાલ્યો ગયો ત્યારપછી એક ખીજા
ઘટના એવી બની કે જેને લીધે હરપ્રસાદે સાસરાના ઘરનો હંમેશને
માટે ત્યાગ કરી દીધો.

એ ઘટના આ પ્રમાણે હતી-એક દિવસ રાત્રે હરપ્રસાદ બોજન
કરવા બેઠો હતો. તેની પત્ની રત્નમયી પાસેના એક પલંગ ઉપર ચઢીને
બેઠી હતી. હરપ્રસાદે બેથું કે પોતાની સ્ત્રી, શ્રીમંતની પુત્રી હોવાના
અભિમાનમાં પલંગપર ચઢી બેઠી છે અને પોતે નીચે બેઠો બેઠો જમે

છે ! આં બનાવ તેણે પોતાના અપમાન તરીકે ગણી લીધો. તરતજ જમવાનું બંધ કરી કાંઈક કુદ્ધ અવાજે કહ્યું—' રતનમયી ! રતનમયીએ જવાબ ન આપ્યો.

હરપ્રસાદ વધારે ગુસ્સે થઈ બોલ્યો—'તારે મારી સાથે આવતી કાલેજ આપણે ઘેર આવવું પડશે.

કેમ ? શા દોષથી ?

'દોષ કાંઈજ નહિ. તું મારી પત્ની છે. મેં દેવ, અગ્નિની સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા લઈને તને ગ્રહિણી રૂપે ગ્રહણ કરી છે. '

'તમારા મુખેથી મેં ઘણીવાર એવું સાંભળ્યું છે અને એ સાંભળી સાંભળીને હું હવે છેક કંટાળી ગઈ છું. '

"જ્યાં સુધી હું આ દુનિયામાં હોઈશ, ત્યાં સુધી તને મારી સ્ત્રી કહ્યા કરીશ અને તારે મારી વાતો સાંભળવી પડશે. "

હરપ્રસાદ જો કે ભોજન કરવા બેઠો હતો, પણ થાળીમાંથી જરાએ જમતો નહોતો. તેના હાથમાંનો કાળીયો હાથમાંજ રહ્યો હતો. પત્નીની ઉદ્ધતાઈથી તેને જમવા ઉપર રૂચી રહી નહોતી. એનું મગજ ભમતું હતું. પોતાની શાસ્ત્રવિધિથી સ્ત્રીકારેલી આજ્ઞાનુસારિણી ધર્મ પત્નીના મુખને આવો ઉત્તર સાંભળી તેનું મોઢું ક્રોધથી લાલ બની ગયું. જો દિવસ હોત તો રતનમયી એ જોઈ શકત. તેનાં બન્ને નેત્રો વાંદની પેઠે ચમકતાં હતાં. તેને પોતાનું હૃદય સંયમમાં રાખતાં આવડતું હતું એટલે ધૈર્યથી પત્નીની તીવ્ર વાગ્જવાણા તેણે સાંખી લીધી. હરપ્રસાદ જમતો નથી-એ જોઈ રતનમયી બોલી—" એક વખત જમી-લો; પછી જે કહેવું હોય તે કહેજો. "

કોધાતુર થએલો હરપ્રસાદ બોલી-“ પ્રથમ આ વાતનો ફેંસલો થવા દે; પછી હું જમીશ.”

“ફેંસલો થવામાં માત્ર બે શબ્દોની જરૂર પડે છે. ‘હા’ ને ‘ના’ ની અંદર ઘણી વાતનો નિર્ણય થાય છે.”

“હીક, ત્યારે હું આજ્ઞા કરું છું કે કાલે તારે અહીં રહેવું નહિ. બોલ, સવારમાં મારી સાથે આવીશ કે નહિ ?”

કમલલોચનના ગામથી ત્રણ ગાઉ દક્ષિણે કુંદપુર ગામ હતું. હરપ્રસાદનું ત્યાં ઘર હતું.

રત્નમયી બોલી-“ પિતાજીની રજા વિના મારાથી ત્યાં અવાશે નહિ.

‘તારા પિતાએ મારે પગે પડીને તારો હાથ મને સોંપ્યો છે, તેથી તારે મારી આજ્ઞા પાળવી જોઈએ. સ્ત્રીઓને માટે સ્વામી એ પરમ દેવત છે, તે મહાયુરુ છે; એવું શાસ્ત્રોત્તું કરમાન છે.

રત્નમયી એ સાંભળી બહુ ક્રોધે બરાઈ. તે માત્ર સોળ વર્ષની હતી. ‘તારા પિતાએ મારે પગે પડીને તારો હાથ મને સોંપ્યો છે.’ એ વાક્યથી તે ઘણી ગુસ્સે થઈ બોલી-“ જો એ પ્રમાણે મારા પિતાએ ન કયું હોત તો આજ તમે જમીનદારના જમાઈ થયા નહોત. મેડી ઉપર પક્ષંગે ચડી બેસી રહો છો એ સ્થિતિ નહોત. હું જાને મારા પિતાને આ બધી હકીકત કહી દઉં છું. તમે નક્કી જાણજો કે તેનું પરિણામ સાદું નહિ આવે. કુંભાર માથા ઉપર ભાવેલી માટીને પગની નીચે દબાવે છે.

રત્નમયી તે ખંડમાંથી ચાલી ગઈ. હરપ્રસાદ એક મર્મબેદી દાર્દ નિશ્વાસ મૂકી બોલ્યો-“નારાયણ ! આ બધું શું ? હું આ શું સાંભળું છું ? શું આ મારી પરણેલી પત્ની ! ના, આ ; પાપપુરીમાં

હવે હું અન્ન લઈશ નહિ. આ ઘરમાં હું હવે એક રાત પણ રહી શકીશ નહિ. અત્યારેજ આ નરકસ્થાનનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જઈશ. ”

હરપ્રસાદ જમ્યા વિના, અન્નનો ત્યાગ કરીને ઉભો થયો. દુભાતે દિલે આચમન કર્યું. પછી એક ઉપવસ્ત્ર સ્કંધે નાંખી, પગમાં જોડા પહેરી જ્યાં તે બહાર જવા જાય છે, ત્યાં તેણે જોયું. તો તેનો શ્વસુર સામે આવીને ઉભેલો છે. કમલલોચનના મુખ ઉપરના ભાવ દેખીને હરપ્રસાદ સમજ્યો કે પોતાની ગુણીયત્વ પત્નીએ અનેક પ્રકારની વિરૂદ્ધ વાતોથી તેને ઉશ્કેર્યો છે.

કમલલોચન ક્રોધથી જમાઈ અત્યે બોલી ઉઠ્યો—“હરપ્રસાદ ! આ શું હકીકત છે ? માત્ર એક ખેસ નાંખીને તમે આ રાતને વખતે ક્યાં જાઓ છો ?”

હરપ્રસાદ કંપિત સ્વરે બોલ્યો—“શ્રીમંતના ઘરમાં માફ કેદાણું થશે નહિ. ધનવાનની બહુ બોલનારી પુત્રી સાથે લગ્ન કરવાથી મારી જીંદગી ઝેર સમાન થઈ ગઈ છે. ધર્મપત્નીની અનુચિત વાગ્ધારા સહન કરીને સસરાને ત્યાં અન્ન લેવું તે ચાંડાળનું કાર્ય છે. જેને લેશ પણ આત્માભિમાન હોય તે એ પ્રમાણે કરી શકે નહિ. મને આપ રજા આપો.”

કમલલોચન જમાઈના એ સ્પષ્ટ ભાષણથી બહુ ક્રોધી બન્યો. અન્ય કાંઈ હોત તો જાણુત કે હરપ્રસાદ યોગ્યજ બોલ્યો છે; પણ એશ્વર્યના મદથી ગર્વિત ચિત્તવાળો, અભિમાની કમલલોચન, જમાઈની મર્મવેદના તત્કાલ માત્ર પણ ન જાણી શક્યો અને ક્રોધભર્યા અવાજે બોલ્યો—“હવેમાં આવેલી લક્ષ્મી જે પગવડે ઢેલે છે, તેના

જેવો આ જગતમાં બીજો કોઈ મૂર્ખ નથી. તમે અવશ્ય માનજો કે તમારે હુંટકાટ કરીને અથવા ઘેર ઘેર ભીખ માગીને જીંદગી પૂરી કરવી પડશે. કુલીનતાના મોહમાં પડીને તમારા જેવા દાંભિકને કન્યા આપી હું પસ્તાયો છું, પણ હવે એ ભૂત સુધારવાનો ઇલાજ નથી. હરપ્રસાદ ! યાદ રાખજો કે ભયંકર ખરાબીમાં પડીને તમારે પેટની પીડાથી પુનઃ એક વખત મારા ઘરના દ્વારપર પાછા આવવું પડશે. વળી એ પણ ખાસ યાદ રાખજો કે મારી રત્નેહના ધન જેવી એકની એક પુત્રીને તમારી ૭૭૫ પૈસાકુટીમાં હું કદી પણ મોકલીશ નહિ.”

હરપ્રસાદ સિંહની પેટે ગર્જના કરી બોલ્યો-‘ક્યારે શું થશે એ જાણ લેવાશે ! તમે પણ એક વાત યાદ રાખજો કે પરમેશ્વરના ન્યાયી સામ્રાજ્યમાં અન્યાય હંમેશા ટકી શકતો નથી. એક સમય એવો પણ આવશે કે તમે જાતે તમારી કન્યાને મારી ૭૭૫ પૈસાકુટીમાં આવીને મૂકી જશો.”

આ બનાવ બન્યા પછી છ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં છે. કમલલોચને જમાઈને પોતાને ત્યાં લાવવા સારૂ અનેક પ્રયાસ કર્યા પણ તેમાં તે સફળ થયો નથી. રત્નમયી એ છ વર્ષમાં સંપૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવી છે. ગણિત-મંત્રતંત્ર સુવર્ણ સમાન ચળકતા તેના રૂપમાં વસંતના સ્નિગ્ધ સૌન્દર્યનો પૂર્ણ વિકાસ છે. તેની વાણી જાણે વીણાનો ઝંકાર. શરીરના તે સૌન્દર્યને જાતાં જણાય છે કે ભાદ્રપદ માસની બન્ને કાંઠાઓ વચ્ચે ભરેલી નદીમાં તરંગોની લહરીઓ હોંડે છે.

સમયના જેવો સારો શિક્ષક બીજો કોઈ નથી. સમય સદ્ બોધનો જનક છે. માણસની કાચી શુદ્ધિને સમય પાકી બનાવે છે.

સંસાર ચક્રના પ્રપંચમાં પડીને જે માણસ બધી રમતમાં પરાજ્ય મેળવતો આવ્યો છે, તે આ સમયનાજ પ્રતાપથી જ્યનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. શુદ્ધ મન અને શુદ્ધ હૃદય હોવાને લીધે, જેઓ સંસારનાં અનેક નુકસાન ખમતા આવ્યા હોય છે, તેઓ પણ આ મહા ઉપદેશકના પ્રભાવે પોતાની સ્થિતિ સમજી જઈ તે પ્રમાણ વર્તન ચલાવે છે. સમયના બળથી મૂર્ખ હોય તે પડિત થાય છે, પાપી હોય તે પાપમાર્ગનો ત્યાગ કરીને પુણ્યનો પંથ પકડે છે, દુષ્ટ હોય તે દયાળુ બને છે અને સમયની કઠોર શિક્ષાના પ્રભાવથી દરેક જણને, સંસારમાં કયે માર્ગે ચાલવાથી સુખ મેળવી શકાય તેનું જ્ઞાન થાય છે.

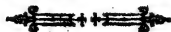
રત્નમયીની હવે એવી સ્થિતિ થઈ છે. છ વર્ષ એટલે અર્ધો યુગ ! એ અર્ધ યુગના અનુભવે તેને ઘણું જ્ઞાન થએલું છે. તે જાણી શકી છે કે બાપના ધરના રાજવેલવ કરતાં ગરીબ પતિને ઘેર દાસત્વ પણ હજાર પ્રકારે સાઈ છે. તેના યૌવન સુખથી ઉદ્દીપ્ત હૈયામાં જે કાંઈક સંપૂર્ણતા હતી તે આ છ વર્ષમાં નાશ પામી ગઈ છે. તેને જ્ઞાન થયું છે કે પોતાના હૃદય મંદિરને પ્રકાશિત કરનારો, અંતઃકરણરૂપ રત્નમંદિરનો ઉજવળ દેવ હંમેશને માટે હૈયામાં અધિકાર ફેલાવીને જાણે ક્યાંઈ ચાલ્યો ગયો છે.

ઐશ્વર્યમાં સુખ નથી. વિદ્વાસમાં શાંતિ નથી. સેવકાની પરિચર્યામાં તૃપ્તિ નથી. માબાપનાં બહાલસોયાં વચનોમાં સુખ નથી, અત્યંત મૂલ્યવાન અલંકારોથી આનંદ નથી. સારાં કપડાં પહેરવાથી પણ સંતોષ થતો નથી. આ કેવી વિષમ જ્વાળા !

સમયના શિક્ષણથી શિક્ષિત બની અનુતાપથી બળતા હૃદયે,

હૃદયની વેદના એક દિવસ તેણે સાહસથી પોતાની માતા આગળ કહી સંભળાવી. માતાએ તેમાં દશગણું ઉમેરીને એ વાત પુત્રીના પિતાને કીધી. કમલલોચન જેવો મહા પ્રતાપી પુરૂષ પણ સ્ત્રીવશ બનેલો મુઝબ જીવ હતો. આ સંસારમાં અનેક પતિઓની દશા આવાજ પ્રકારની છે ! તો પછી બિચારા કમલલોચનનો શું દોષ કાઢવો ? તેની સ્ત્રીને તેનો વિચાર મેળવતાં વાર લાગી નહિ. રત્ન મયીએ તેની માતાને કહ્યું હતું કે-“ ઐશ્વર્યનો સાર અને શ્રીમંત કન્યાના સ્વભાવસિદ્ધ અભિમાનની તૃપ્તિ આ સંસારમાં મને સંપૂર્ણ મળી ચુકેલાં છે. એક દિવસ સમજાણુ વિના મેં જે પાપ કર્યું હતું; તેનું મને આજ બરાબર ભાન થયું છે. દરિદ્ર પતિનું દાસત્વ કરવામાં પણ જે સુખ છે તે શ્રીમંત પિતાને ઘેર રાજપુત્રી પ્રમાણે રહેવામાં નથી. હું મારા પતિને ઘેર જ્યાં ઇચ્છું છું. મારે મને એક દિવસ નક્કી કરીને ત્યાં મોકલો. જે મારી વાત તમે નહિ સાંભળો તો હું જળમાં ડૂબી મરીશ અથવા વિપ બાઇશ.”

કન્યાનાં એ વચનો ગૃહિણીએ પોતાના પતિને કહેલાં હોવાથી કમલલોચન ચૌધુરીએ પોતાના પુરોહિત વાચરપતિ મહાશયને બોલાવી, સાંઝે મુદ્રત જેવડાવી કન્યાને સાસરે મોકલી હતી. પાલખી ન્યારે ‘તેપાન્તર’ ની હદમાં પહોંચી-અધકાર ન્યારે વિશ્વને આસ કરી લેવા લાગ્યો અને પાલખી ઉચકનારાઓ ન્યારે આગળ ચાલતા અટકવા માંડ્યા, ત્યારે એક મોટા વડના ઝાડ તળે પાલખી મૂકી. તત્કાળ સહસ્રા પચ્ચીસ-ત્રીસ હુંટારાઓ તે વૃક્ષ ઉપરથી નીચે કૂદી પડ્યા અને ચારે તરફથી તેમણે તે શિબિકાને ઘેરી લીધી !

(૨) રત્નમયી.

હુંટારાઓ જ્યારે પાલખીને ઘેરી વળ્યા, ત્યારે તેને ઉપાડનારાઓ જીવ લઇ જેને જેમ ફાવ્યું તેમ નાહા. બહારવટીઓએ તેમને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ; કારણ કે સામેજ મહા વેગવાળી એક નદી હતી. તેમના બળુવામાં હતું કે નજીકના ઘાટ ઉપર કોઈ પણ માછી લોકો નૌકાઓ લઇને તેમના ભયથી આવી શકતા નહિ. એક કિનારેથી સામે કનારે જવાનો માર્ગ અંધ થઇ ગયો હતો અને પૂર્વ-પશ્ચિમનાં જંગલો તો તેમનેજ આધીન હતાં. હુંટારાઓના સરદારે ધાર્યું કે નહાસી જનારાઓ ક્યાં નહાસી જશે ? નદી ઉતરી શકાય તેમ નથી, તેથી આખરે તેઓ પોતાનાજ માણસોના હાથમાં સપડાઇ જશે. વળી જે ચાર જણા પાલખીની સાથે તરવારો આંધી આવ્યા હતા તેમાંના બે જણા ભીપણુ ભાવે આકાંત થઇ તેજ વખતે એ ઠેકાણે ભૂમિશાયી થયા. તેમનું શોચનીય પરિણામ જોઇ બાકીના બે જણા નહાસવાની ચેષ્ટા કરતાં હુંટારાઓને હાથે કેદ પકડાયા. કમ્મરે બાંધેલી તરવારોનો કાંઇ ઉપયોગ થઇ શક્યો નહિ ! સઘળું કામ સહજમાં પુરું થયું.

રત્નમયી પાલખીનો પડદો દૂર કરીને સઘળી ઘટના જોતી હતી. પોતાના સિપાઇઓને લડતા જોઇ પ્રથમ તો તે કાંતક હિમ્મતવાળી બની હતી, પરંતુ તેનું પરિણામ જોઇને તે ધણી ભય પામી ગઈ. હુંટારાઓનો સરદાર પોતાના દળનાં માણસો સહિત પાલખી તરફ આવતો જોઇ રત્નમયી એવી સ્થિતિમાં પણ ધૈર્ય રાખી પાલખીમાંથી બહાર નીકળી.

કેવું ભુવન નાહિનીરૂપ ! હુંટારાઓએ પાસે આવીને જોયું તો ચંપકકલિકા જેવી એ દેહજ્યોતિ જાણે ચારે દિશા પ્રકાશિત કરી રહી છે, તે શ્યામતારિકામય નેત્રોમાંથી જાણે અગ્નિ—સ્ફુલ્લિંગ નીકળી રહ્યા છે. લયને લીધે તેના જનને ઓઠ મૃદુ વેગે કંપ્યા કરે છે. એ રૂપ જોતાં લાગે છે કે સાક્ષાત્ મહેશ મોહિની ગૌરી પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આ જંગલને ઉજવળ કરી ઉભેલી છે. હુંટારાનો સરદાર રત્નમયાની પાસે જઈ દૃઢ સ્વરે બોલ્યો—“તું કાણુ છે ?”

રત્નમયાએ પ્રથમ વિચાર્યું કે સાચા પરિચય આપવાની આવશ્યકતા નથી, એક ખોટું નામ આપું, કિન્તુ ખીજ કાણેજ તેણે વિચાર કર્યો કે—તેનો પિતા ફેજદાર સાહેબનો દક્ષિણ હસ્ત છે તેના નામે વાલ અને બકરી એક ઘાટે પાણી પીએ છે. તેનું નામ કહેતાંજ હુંટારાઓ લય પાનીને પાલખી છોડી દઈ પલાયન કરી જશે.

કિન્તુ રત્નમયાએ જે બારું હતું તે બરાબર નહોતું. હુંટારાઓએ જાણી જોઈનેજ આ પાલખી અટકાવી હતી. છતાં તે સંદેહનું એક વારેજ નિરસન કરવા માટે રત્નમયાએ અભિમાન પૂર્વક કહ્યું—“હું જમીનદાર કમલભોજનરાયની કન્યા છું.”

“સાચું કહે છે ? કોઈ રોતે છેતરાપડી તો કરતી નથીને ?”

“ના એક સામાન્યે હુંટારાઓ સાથે જમીનદારની કન્યા અસત્ય બોલવા માગતી નથી !”

હુંટારાનો સરદાર તેના એક સાથી તરફ જોઈને બોલ્યો—
“ત્યારે તો સાફજ થયું છે. માતા કાલી આપણી મદદમાં છે; છતાં

આ બાબતમાં જે કાંઈ વહેમ હતું બાકી છે તે એ બંદીવાન કરેલા સિપાઇઓને પૂછતા દૂર થશે. ”

સરદારના હુકમથી રત્નમયાને બન્ને અંગરક્ષક સિપાઇઓને કેદ કરીને બીજે કોઇ સ્થળે લઇ ગયા હતા. સરદારે તેના એક સાથીને કહ્યું— ‘તે બન્નેની પાસે જઈ પાલખીમાંની આ રમણીની બરાબર હકીકત જાણી લાવ. ’

તે માણસ આલ્થો ગયો. રત્નમયાએ સરદારને સંબોધી નીડરે સ્વરે કહ્યું— ‘તમારે જોઇએ છે શું ? તમારી હુંડનું કારણ જો મારી આ કિમતી ધરેણીની પેટીજ હોય તે! તે હું આનાકાની કર્યાં સિવાય તમને ઉઘાડી આપું છું, સિવાય મારા શરીર ઉપરનાં આભુપણો પણ હું આપવાની ના કહેતી નથી. તમે અમને છોડી દો. મારા માણસોને બોલાવી આપો. તેઓ મારા પિતાને ઘેર મને પાછી પહોંચાડી દેશે. ’

સરદાર હસીને બોલ્યો— ‘શું તમને છોડી મૂકવા માટેજ અમે આટલો પરિશ્રમ કર્યો હશે ? આવી સ્પષ્ટ બાબત જાણવામાં કમલ-લોચનરાયની કન્ય વિલંબ થાય છે, એ આશ્ચર્યની વાત છે. મુન્દરી ! તારા અલંકારને માટે આ હુંડ નથી. હું તનેજ આહુછું. તારા પિતા કમલલોચનરાયે તેની જામીનદારીના મદમાં મારાં ધરબાર તોડી નાંખ્યાં છે. મારી મિલકત બાળા દીધી છે. એક વરસ દિવસથી મારી ટોળીનાં માણસોને તે ફોજદારના સિપાઇઓની સહાયતાથી દુઃખ દેતો આવ્યો છે. મેં સાંભળ્યું છે કે તેનીજ સલાહથી મારા મસ્તકનું મૂલ્ય ફોજદારે પાંચહજાર રૂપિયા આંક્યું છે. વળી તારો બાપ મારા માથાને ફોજદારના હાથમાં આપી નામના મેળ-

વન અને એ પાંચ હજાર રૂપિયા હાથમાં લેવા મહેનત કરી રહ્યો છે; કિન્તુ તેની એ મહેનત હું નિષ્ફળ કરવા આજ બે માસથી તારા ગામમાં જસુસો રાખતો આવ્યો છું. આજ તેનું ફળ મળ્યું છે. હવે હું તેની કન્યાનું માથું તેને આ હાંટકાટના નજરાણા રૂપે મોકલી દઉંશ.”

રતનમયા તે બયાનક વાત સાંભળી મનમાં ને મનમાં કંપી ઉઠી. પછી તે હિંમત રાખીને ધારલાવે બોલી—“જો મારા અલંકારોનું તમારે પ્રયોજન નથી, તો પછી મને લઈ જઈને તમે શું કરવા ધારો છો ?”

સરદાર ગર્વથી બોલ્યો—“તેનો આભાસ તો તને પ્રથમ આપ્યો છે. અમે તને મા કપાલિની પાસે આવતી અમાવાસ્યાએ બલિ આપીશું. ત્રણ દિવસ પછી અમાવાસ્યા આવશે. માત્ર ત્રણ દિવસજ તારે હવે જીવવાનું છે. એકાદ પંડિત બ્રાહ્મણ મળ્યો કે તરત તને મારી નાંખવામાં આવશે. કમલલોચનને પુત્ર નથી—એક તું કન્યા છે. હું જોઉં છું કે તેનો પાપથી મેળવેલો પૈસો કાણ બોમવે છે ?”

રતનમયા આ વાત સાંભળીને તો વધારે ભય પામી ગઈ. આતંકથી તેનું સર્વાંગ અવસન્ન થઈ ગયું. ઘણીવાર સુધી વિચાર કરવા છતાં તે કોઈ ઉપાય જાણ્યો નહિ. મહાકષ્ટે બધી હિંમત એકઠી કરી તે બોલી—“જો હું તમારી સાથે ન આવું તો ?”

સરદાર પિશાચના જેવું વિકટ હાસ્ય કરી બોલ્યો—“રૂપધાં તો તારામાં કાંઈ કમ નથી ! આટલા બધા લોકો મારી પાસે છે અને તું શું મારી આંખમાં ધુળ નાંખીને પક્ષાચન કરી જશે ? શક્તિ હીના નારી થઈ અમારી પ્રાણ શક્તિ સામે ઉભી રહેશે ? દુરા-

શાઓ પણ તારી કાંઈ ઓછી નથી ! સહેલાઈથી તું નહિ આવે તો તારાં હાથ-મોઢું આંધી તને લઈ જવી પડશે !”

રત્નમથી દૃઢ સ્વરે બોલી-“સાવધાન ! સતીના શરીરને સ્પર્શ કરવાથી અગ્નિ સળગી ઉડશે ! અને તેજ અગ્નિમાં તમે સૌ બળી મરશો. ”

” એ વાતનો પછી વિચાર કરીશું. મા કપાલિની રૂંધીરની પ્યાસી થઈ છે. તે દિવસે તેણે મને સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે સર્વાંગ સુદરી સોળ વર્ષની યુવતીના રૂંધીર વિના તેની શોણિતપિપાસા જરાયે તૃપ્ત થશે નહિ ! તારા આવવાથી મારી તે આશા પૂર્ણ થઈ છે અને તે સાથે મારી બહુ દિવસની પ્રતિહિંસા પણ પુરી થઈ છે. ”

” હું આહ્વાણુત્રી કન્યા છું ! તમારે માતાતુલ્ય, અને કન્યાતુલ્ય છું. તમે વિચાર કરી જુઓ કે મા કપાલિની નારીરૂપે, પ્રતિરૂપે, શક્તિરૂપે આ પૃથ્વીમાં અવતરેલી છે. પોતાનું લોહીનું તે કદી પણ પાન કરે નહિ. તમે મને છોડી દો. તમારે પગે પડીને-વિનતિ કરીને કહું છું કે આ વખતે મને મારાં માતાપિતાના સ્નેહનો લાભ લેવા પાછી જવાઘો. હાંદગીમાં મેં કદી કાંઈ પાપ કર્યું નથી એક દિવસ દેવળ સ્વામીની અવમાનના રૂપ એક મહાપાપ કર્યું હતું તે પાપથીજ આજ મારી આ દશા થઈ છે ! હું તમને આ ધરેણું અને બીજાં કાંઈક આપીશ. તમારા માટે મારા પિતાને લજામણુ કરીશ. હું તેમની એકની એકજ પુત્રી છું એથી તેઓ અવસ્ય મારા કહેવાથી તમો સહુને ક્ષમા આપશે. ”

” ના-ના એવી ડાહી ડાહી વાતોથી તું અમને છેતરી સકશે નહિ ! માતા લવાનીએજ તને અમારા હાથમાં સોંપી છે. સ્વમામાંની તેની આજ્ઞા અમે બરાબર પાળીશું. સમય ગુમાવવાની ઇચ્છા નથી.

સીધી રીતે સમજી જઈને તું પાલખીમાં બેસી જા. જો દગો કરીશ તો તત્કાળ તું વધારે દુઃખમાં પડીશ. “

રત્નમયા સરદારના મુખની ચેષ્ટા જોઈને સમજી કે તે આ ખા-
ડી ધમકી આપતો નથી. તેણે વિચાર કર્યો કે વધારે બોલવાથી
વધારે અનિદ્રા થશે. તેથી મુંઝે મોઢે સાથે ગયા વિના છૂટકા નથી.
માતા કપાલિની કોઈ એવો ઘલાજ સૂચવશે કે જેનાવડે હું જલદી
છૂટી શકીશ. જો હું સતી હોઈશ તો આઘશકિત કાલિકા માતાજી
મારા સતીત્વને રક્ષા કરશે.

સરદારના ફરમાનથી જે બે હુંદારાઓ રત્નમયાનો પરિચય જાણુ-
વા કેદ કરેલા સિપાઈઓ પાસે ગયા હતા, તેઓ પાછા આવી ગયા
હતા. સરદાર રત્નમયાની સાથે વાતોમાં પડ્યો હતો એટલે તેમને બૂલી
ગયો હતો; પણ હવે તેમને ઉદ્દેશીને બોલ્યો—“કમ ? શું જાણી
આવ્યા ?”

“સરદાર ! તે સ્ત્રી જુદું નથી બોલતી. એ કમલલોચનરાયનીની
કન્યા છે.”

સરદારે રત્નમયા તરફ જોઈને કહ્યું—“જા, તું તારી પાલખીમાં
બેસી જા.”

રત્નમયાના હૃદયમાં એ સમયે વાદળાંથી વ્યાપ્ત આકાશમાં
વિજળાના ઝળકારા જેવી એક આશા ઉદ્ભવી. તેણે ધાર્યું કે—નાસી
ગએલા બે સિપાઈઓ આ વાત મારા પિતાની પાસે જઈ કહેશે;
એટલે તેઓ તરતજ માણસો મોકલી મને છોડાવશે; માટે હવે ચિંતા
કરવાની જરૂર નથી.

આશાથી તત્કાળ પ્રસન્ન થઈ શાંત બાલિકા પ્રમાણે રત્નમયા
પાલખીમાં જઈ બેઠી. પાલખી ઉપડાવવા માટે વધારે મુશ્કેલી પડી

નહિ. જે ચાર જણા નહાસી ગયા હતા, તે એજ જંગલના ઝીળ ભાગમાંથી હુંટારાઓને હાથે પકડાયા હતા અને એજ ઠેકાણે તેમને પાછા લાવવામાં આવ્યા હતા. પાલખી ઉચકવાનું કામ તેમની પાસેથીજ લેવામાં આવ્યું.

(૩) હુંટારાના હાથમાં હરખસાદ.

કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી છે. ગાઠ અંધકાર ચારે તરફ છવાયો છે. ઉંચે, નીચે, વૃક્ષો ઉપર, બધી દિશાઓમાં, આકાશપટપર સ્થા-
મતાની સાક્ષાત્ લીલા થઇ રહી . કૃષ્ણપક્ષની ચાંદશ અને તેમની વળી આકાશમાં વાદળાંઓ ચડી આવ્યા છે. વચ્ચે વિજળીના ચમ-
કારા થાય છે. એ થોડીવારની ઉજ્જવળ ન્યોતિ વડે પૃથ્વી પરનો ભીષણ અંધકાર ધડીવારને માટે નાશ પામી જાય છે ! કુદરતનો આ દેખાવ જોઇને અનુમાન થાય છે કે થોડીજ વારમાં વૃષ્ટિ અને વાવાઝાડું થશે.

આવા ભયંકર વખતે પરસેવાથી ભીંજાઇ ગએલો એક પ્રવાસી એ જંગલમાં થઇને અંધકારના સમૂહને વેધેલો ચાલ્યો જતો હતો. તે લાંબી મજલ કરી આવેલો હોવાથી તેને ધણો થાક લાગ્યો હતો તેમ જણાતું હતું. કેવળ પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખીનેજ તે આ અંધકારમાં ધીમેધીમે આગળ વધતો હતો.

તે એકલો હતો. તેની કાંતિ ગૌર હતી અને તે સાદાશુ જન-
સિનો હતો. એના સ્કંધ ઉપર લાંબુ ચતોપવીત હતું. એક તરફ ખેસ નાંખ્યો હતો. ચાંદલીમાં દેવની પ્રસાદીનું ફૂલ હતું. મોઢા ઉપર તેજ અને પ્રતિભા વિશ્વસતાં હતાં. શરીર ધણું સુદૃઢ હતું. અને

જોતાંજ એમ લાગતું કે તે બહુ બળવાન છે. તેના હાથમાં એક ન્હાનકડી પોટલી હતી બીજા હાથમાં એક મોટી વાંસની લાકડી હતી. તે હિંમતવાન હતો, છતાં એકલો હોવાથી કાંઈક ભય પામ્યો હતો. અને તેનું કારણ એ હતું કે જે જંગલમાં થઈને તે જતો હતો તે સર્વજન વિદિત તેપાંતરની હદ હતી. ત્યાં હુંદારાનો ડર વધારે છે એ તેના બળવામાં હતું.

આ બ્રાહ્મણ કોઈ યજ્ઞમાનને ઘેર ગયો હતો. છુદ્દનું ગોરપદું તે કરતો નહોતો. કોઈ શ્રીમંત બ્રાહ્મણના પુત્રને ઉપવીત સંસ્કાર કરીને તે પોતાને ગામ પાછો જતો હતો. તેની પાસે કેટલાંક લુગડાં અને દશ રૂપિયા હતા. વળી થોડું અરીણ પણ હતું. એ પોતે અરીણ ખાતો નહોતો; પણ તેની માના મંગાવવાથી એ લઈ જતો હતો. અરીણ ખાનારી પોતાની વૃદ્ધ માતા, એ શિષ્યની પાસેથી મળેલા દશ રૂપિયા કરતાં અરીણને વધારે કિંમતી ગણશે; એમ એ ગણતો હતો. એને અરીણ તથા રૂપિયા બન્ને સાચવવાની એક સરખીજ ચિંતા હતી; કારણ કે એ વખતમાં અરીણ અત્યારની પેઠે તરત મળતું નહોતું. અને રૂપિયા પોતાની વૃદ્ધ માતાના કોઈ વ્રતના ઉદ્ધાપન માટે વાપરવાના હતા. ગમે તેમ કરી જ બીજો અર્ધો કાસ માર્ગ કપાય તો પોતાના ગામમાં પહોંચી જવાય તેમ હતું; પણ કુદરતની આ રણરંગિણી મુર્તિએ તથા હુંદારાઓના ડરે તેના ચિત્તમાં ભયનો સંચાર કરી દીધો.

તે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યો—“માતાનું વ્રત ઉપર સાફ યજ્ઞમાનને ત્યાંથી શ્રમ કરી આ દશ રૂપિયા એવા હું હુંદારાઓ એવા અધમ હશે કે ધણી મહેનતે મેળવેલું આ બ્રાહ્મણનું ધન પણ લઈ લેશે ? પરંતુ હુંદારા ક્યાંઈ જણાતા નથી—

શ્રા માટે તથા ચિંતા કરે છું ? દુઃખને વખતે ચાલ, પ્રભુનું સ્મરણ
કરે. એ વિપદ નિવારણ મને દુઃખમાંથી બચાવશે.” તેને જ્યારે
કવિનું દશાવતાર સ્તોત્ર બહુ વહાલું હતું. ધીમેધીમે તે અસ્પૃશ્ય સ્વરે
ગાવા લાગ્યો:—

પ્રલયપયોધિજલે ધૃતવાનસિ વેદં
વિહિત વહિષ્ઠ ચરિત્ર મરવેદમ્
કેશવ ધૃત મીન શરીર જય જગદીશ હરે ॥
ક્ષિતિરતિવિપૂલતરે તિષ્ઠતિતવપૃષ્ઠે
ધરણીધરણકિણ ચક્રગરિષ્ઠે
કેશવ ધૃતકૂર્મશરીર જય જગદીશ હરે ॥
વસતિ દશનશિખરે ધરણી તવ લગ્ના
શશિનિકલંકકલ્લેવનિમગ્ના
કેશવ ધૃત વરાહરૂપ જય જગદીશ હરે ॥
તવ કરકમલવરેનરવમદ્ભુત શૃંગમ્
દલિતહિરણ્યકશિપુતનુભંગમ્
કેશવ ધૃતનરહરિરૂપ જય જગદીશ હરે ॥
છલયસિ વિક્રમણે બલિમદ્ભુતવામન
પદનસ્ત્રનીરજનિતજનપાવન
કેશવ જ્ઞાનગુણ જય જગદીશ હરે ॥

સહસા એ સુમધુર સંગીત-તરંગમાં અડચણ આવી । કહેવત

છે કે જ્યાં વાઘનો ભય હોય ત્યાંજ સંધ્યા થાય. એકએક ચાર માણસો એ અધકારમાંથી જીવંત પ્રેતમૂર્તિની પેઠે બહાર આવ્યા અને તેમણે બ્રાહ્મણને ઘેરી લીધો. પછી તેમાંનો એક જણ કંઈ સ્વરે બોલ્યો—“કાણું તું ?”

બ્રાહ્મણે હિંમતથી જવાબ આપ્યો—“હું એક વિગ્ર— પ્રવાસી છું.”

“નમસ્કાર બૂદેવ !” કહી તેમાંનો એક જણ આગળ આવી બોલ્યો—“દેવનો નિવાસ ?”

“કુન્દગ્રામ. પણ તમે કાણું ?”

“હું ભૈરવ !”

“ભરવ ! તેપાંતરની હદના દસ્યુઓનો દલપતિ ભૈરવાનંદ !”

“હા પ્રભુ ! સાધુ-બ્રાહ્મણોનો હું સદૈવનો સેવક છું. આપનું ગમન ક્યાં થયું હતું ?”

“શિષ્યને ઘેરથી આવું છું.”

“ત્યારે તો કાંઈક પાસે દરી પણ ખરું.”

“બ્રાહ્મણ કદી જીકું બોલતો નથી. તમે ચાર જણ છા. હું એકલો છું. હું જાણું છું કે બળ દેખાડવાથી પણ આત્મરક્ષા કે અર્થ રક્ષા કરી શકીશ નહિ; કિન્તુ ફક્ત આ દશ રૂપિયા લેવાથી તારું શું વળશે ભૈરવ ! ? આ મારા માતૃયજ્ઞન એટલું સાધારણ સાધન છે.”

“બૂદેવ ! હું તમારા પૈસો નથી ચાહતો; કિન્તુ તમને બીજી ચોડીક કાંચન મુદ્રાઓ આપવા મંદિષું છું. બોલ્યા વિના તમે અમારી સાથે આવો.”

“શા માટે ?”

“એક પૂજનનું અનુષ્ઠાન છે. અમે કોઈ સારા વ્રાત્સણની શોધમાં કાલના ફરીએ છીએ; કિન્તુ અત્યાર સુધી કોઈ મળ્યો નહોતો. કપાલિનીએ આ તેપાંતરની હદમાં તમને મેળવી આપ્યા છે.”

“હું અશુદ્ધનું લઉં છું. શુદ્ધનું યજ્ઞ કરતો નથી. શુદ્ધનું જ્ઞાન પણ લેતો નથી.”

“મા વ્રાત્સણ નથી તેમજ શુદ્ધ પણ નથી. દેવની પૂજનમાં વળી શુદ્ધ-અશુદ્ધ શું ! વળી ભૂદેવ ! હું જ્ઞાણું છું કે આ કાલિકાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા એક નરોત્તમ હાકુર નામના તાંત્રિક વ્રાત્સણે કરી છે. મહામારીના લપ્થી ગામ વંગલ થઈ ગયું છે. માની પૂજન કરવા માટે પણ કોઈ અડી રહ્યું નથી; તેથી અમે તેમની પૂજન કરીએ છીએ. કોઈ દિવસ વ્રાત્સણ મળે છે તો કોઈ દિવસ નથી મળતો; કિન્તુ ભૂદેવ ! માતાના મંદિરમાં અમે આજસુધી પ્રવેશ કર્યો નથી. જે પૂજન-અર્ચના કરીએ છીએ તે બહાર બેસીનેજ કરીએ છીએ.”

“જો હું તમારી સંજો ન આવું તો ?”

“તો તમને યજ્ઞાત્કારથી લઈ જઈશું.”

આ સાહસી વ્રાત્સણના મનમાં એ વખતે એક કુતુહલ ઉપજાયું. એ વ્રાત્સણ બીજે કોઈ નહિ; પણ આપણો પૂર્વપરિચિત હરપ્રસાદ હતો કે જે કમલલોચનનો જમાધ અને હુંદારાઓના લાથમાં પકડાયેલી રન્નમયીનો સ્વામી હતો.

હુંદારાઓ તેની સ્ત્રીનું બલિદાન દેવા માટે તેને પુરોહિત બનાવી લઈ જાય છે; એ ઘટના તે જ્ઞાણુંતા નહોતો. સહસા તેના મનમાં એક વાત જન્મી. આ હુંદારાઓના રહેઠાણની આજસુધીમાં કોઈને

માહિતી મળી ન હોતી. તેના સસરા કમલલોચનરાયની જમીનદારીમાં આ લુંટારાઓનું દળ છે; તેથી ફોજદારે તેમને પકડવાનું કામ એને સોંપ્યું હતું. હરપ્રસાદને વિચાર થયો કે એક વખત તેમની સાથે જઈ સધળું શા માટે જોઈ આવવું નહિ ? અહીંથી પલાયન કરવાની મહેનત કરવા છતાં નહાસી જવાય તેમ નથી; તો પછી એવો વૃથા શ્રમ કરી જીવને જોખમમાં શા માટે નાખવું ?

તે આવા પ્રકારની ચિંતામાં જ્યારે નિમગ્ન હતો; ત્યારે એજ સમયે સરદાર જૈરવાનદ બોલ્યો—“ ભૂદેવ ! અમે હવે અહીં વિલંબ કરી શકીશું નહિ. હા કે નાનો શીઘ્ર એક જવાબ આપો. ”

હરપ્રસાદ બોલ્યો—“ ચાલો હું વધારે જવાદ કર્યા વિના તમારી સાથે આવું છું. આવતી કાલે અમાવારચા છે. તમારું કાર્ય પુરું થયા પછી મને છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરો. ”

“ ઠીક. તે પ્રમાણે કરીશું. ભૂદેવ ! આગળ ચાલો. ” એમ બોલી જૈરવાનદ અને તેની સાથેના લુંટારાઓ હરપ્રસાદને ચારે તરફથી ઘેરીને ચાલવા લાગ્યા અને ભવિતવ્ય વંશ થઈ એક અપૂર્વ ઘટનાને આધીન બની મુગ્ધની પેઠે તેણે એક બીયણ કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો.

(૪) આકર્ષક મિલન.

હરપ્રસાદ ઘેર જઈ માતાના ચરણમાં પડી નમન કરે, સુખી થાય અને મુસાફરીના શ્રમથી થએલી ક્લાંતિ દૂર કરે એ સધળું ન થતાં ભવિતવ્યતાને લીધે તેને લુંટારાઓના હાથમાં કેદ પકડાવું પડ્યું !

થોડો માર્ગ કાપ્યા પછી જૈરવાનદે પોતાના એક સાથીને પુકમ કર્યો—“ જલદી એક મશાલ પ્રકટાવી લાવ. આ માર્ગ આપણો

પરિચિત છે; પણ આ પ્રાહ્મણુને તે અપરિચિત છે; માટે એને ધણું કષ્ટ થાય છે. પગમાં કાંઈ આધાન થતાં એ લોહી નીકળશે તો તેથી આપણું કાર્ય કથળશે. ”

હુંટારાઓ એટલે એક પ્રકારે તે વનના રાજા. ગાઢ જંગલની અંદર એક તરફ બનાવેલી પર્ણકુટીમાં તેમણે મશાલ, ચક્રમક વગેરે બધાં સાંહિત્યો રાખ્યાં હતાં. ચક્રમક વડે સુકા કાષ્ટને સળગાવી અગ્નિ તૈયાર કર્યો અને તરત મશાલ પ્રગટી. તે મશાલના પ્રકાશમાં પાંદડાંઓથી ઢંકાઈ ગયેલો અભેદ અને દુર્ગમ માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. આવી સ્થાંતમાં પ્રકાશની અંદર બીજો થોડો માર્ગ કાઢ્યા પછી હરપ્રસાદે જોયું તો સામેજ એક જીર્ણ-તૂટેલું એ મજલાનું મકાન દેખાયું. તેની ચારે તરફ મોટાં મોટાં કેટલાં એક વડનાં ઝાડ હતાં. એ મકાનનો થોડો એક ભાગ પડી ગયો હતો. ભીંતોમાંથી કોઈ કોઈ સ્થળે ઝળાંઓ ઝુટી નીકળી હતી. બારી-બારણાંઓ લુણાથી ખવાઈ ગયાં હતાં. દીવાલો ઉપરનો ચુનો ધોવાઈને ઉખડી જવાથી ઘણું ઠેકાણું વરસાદના પાણીને લીધે લીલ-શેવાળ બાજી ગઈ હતી.

લોકકથા એવી હતી કે નરોત્તમ ધોધાલ નામના એક પ્રાહ્મણુનું તે રહેવાનું ઘર હતું. એ પ્રાહ્મણુ પૈસેટ્ટક સુખી હશે; એવું આ ખંડેરો ઉપરથી જણાતું હતું. આ ગામનો તે ધણી હતો. ગામ કાંઈ નહાતું નહોતું પરંતુ એક સાલ અણધાર્યો ભયંકર ક્રોધેરાનો રોગ શરૂ થવાથી એકજ અપારં ગામ જનશૂન્ય થઈ ગયું હતું. જેઓ બચ્યા હતા તેઓ ભયને લીધે પોતાનાં ઘરબાર મૂકી નહાસી ગયા હતા. નરોત્તમ ઠાકુર એ રોગથી સહકુટુંબ મરણ પામ્યો હતો. પાંચ સાત વરસની અંદર તો એ આણસો વિનાનું સ્થાન ઝાડ-પાંદડાંથી ભરાઈ ભયંકર જંગલના રૂપમાં બદલાઈ ગયું હતું. પાછળથી ત્યાં હુંટારાઓ

એ નિવાસ ડર્યો હતો; એટલે ભયને લીધે કોઈ માણસ એ તરફ આવતું નહોતું. નરોત્તમ ઠાકુરના આ જીર્ણ મકાનના ઉપરના ભાગના કેટલાક ઓરડા હજી સારી હાલતમાં હતા. ત્યાં હંમેશ સાયંકાળે દીવો થતો અને સઘળું સાફચુક રહેતું; એટલે એટલો ભાગ હજી માણસોને માટે રહેવા લાયક હતો. બહારના ભાગમાં એક નહાતું દેવમંદિર અને તેની પાસે પરસાળ હતી. આ મંદિરની અંદર પથ્થરની કાલિકા માતાની પ્રતિમા હતી. પરસાળનો ભાગ પણ ઘણો સ્વચ્છ હતો.

ભૈરવાનંદે હરપ્રસાદને એજ દેકાણે ખેસવાની થોડી જગ્યા કરી આપી. તેના હાથ પગ ધોવા માટે એક કોરા માટીના વાસણમાં પોતાને હાથે પાણી ખેંચી લાવી એની આગળે મૂક્યું અને પછી બોલ્યો—“દેવ ! હું હુંટારો છું; પણ નીચ જ્ઞાતિનો નથી. મારી જાત ખારવાની છે. મારા લાવેલા પાણીથી મોટું ધોવામાં આપને કાંઈપણ વધિ આવે તેમ નથી. માતાના મંદિરમાં માટીના એક પાત્રમાં ગંગાજળ છે, તે પીવાના કામમાં લેજો. આજ રાત્રે તમારે એકલું દૂધ પીવું; કારણ કે કાલે તમારે ઉપવાસ કરવો પડશે. અમારા તાપ્તામાં એક બ્રાહ્મણની કન્યા છે. અમે તેને ખાસ કારણથી જાપતામાં રાખી છે. તમારે પીવાનું દૂધ એજ ગરમ કરી દેશે.”

એ જનશન્ય દેવીના મંદિરમાં એક બીનો દીવો બળતો હતો. હરપ્રસાદે, ખીજે કોઈ રસ્તો ન હોવાથી પોટલીમાંથી વસ્ત્ર કાઢી પહેરવાનાં કપડાં બદલાં પાણીથી હાથ-મોટું ધોયાં અને મંદિરમાં જઈ સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી આવી ફરી એજ સ્થળે ખેડો. તેણે આવીને બેસ્યું તો એક પાત્રમાં ગરમ દૂધ તૈયાર હતું. તે બહુ થાકી ગયેલો હતો; એટલે દૂધ પીધા પછી શરીરમાં કાંઈક સ્ફૂર્તિ આવી.

હરપ્રસાદ તે પરસાલમાં ખીછાવેલા એક કામળા ઉપર શરીર લાંબું કરી વિશ્રામ લેવા સુતો; પણ તેને નિદ્રા આવી નહિ. તેની પોટલીમાં એનો વહાલો ગ્રંથ જ્યદેવ કવિનું ‘ગીતગોવિંદ’ હતું તે મંદિરમાંનો દીવો પાસે લાવી તેના અજવાળામાં પુસ્તક વાંચવાની શરૂઆત કરે છે, ત્યાં ભૈરવાનંદે આવીને કહ્યું. —“દેવ ! આપ આ ઠેકાણેજ વિશ્રામ કરજો. આપને કંઈ લય નથી. અમે બધા માણસો એક કામ માટે જઈએ છીએ. ચાર કલાક પછી પાછા આવિશું. આપ નિશ્ચિંત થઈને નિંદ્રા લેજો; પણ સાવધાન ! ન્હાસી જવાની ચેષ્ટા કરશો નહિ. જો કરશો તો આક્રમમાં આવી પડશો. આ મકાન ઉપર અમારાજ માણસો ચોકી રાખે છે; એ તમે ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો.”

હરપ્રસાદે સહજ શિરઃસંચાલનથી એ ઉક્તિનું સમર્થન કરી ગીતગોવિંદ વાંચવામાં ચિત્ત ગુંથ્યું. હુંદારાઓ મશાલ મળાવી તે મકાનમાંથી નિઃશબ્દ બહાર નીકળ્યા. અંધકારમય પ્રેતભૂમિની નિર્જનતાથી પરિપૂર્ણ એ હુંદારાઓનું આશ્રયકન્દ્ર પુનઃ અંધકારમય બની ગયું.

હરપ્રસાદ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો—“હુંદારાઓએ કહ્યું હતું કે અહીં એક પ્લાઠાણકન્યા છે ! એ કન્યા કોણુ હશે ? તેને એક વાર જોવાનો સુયોગ શું નહિ મળે ?” મનની અસ્થિરતાને લીધે તે પથારીમાંથી ઊઠી ઉભો થયો. હુંદારાઓને બહાર ગયાને લગભગ અર્ધો કલાક વ્યતીત થયો હતો. તેની વિચારમાળા ફરીને ઉપડી—“મકાનની ચારે તરફ એક વખત જોઈ આવું તો એમાં શું નુકસાન છે ? પણ ખીજીજ ક્ષણે તેને વિચાર આવ્યો કે—મકાનની ચારે તરફ ચોકીનો બંદોબસ્ત છે, એમ ભૈરવાનંદે કહી ગયો છે;

તો પછી શા સારું પંચાત કરવી ? ચાલ, માંડે પુસ્તક વાંચું. આ ઉત્કંઠાથી સહજમાં ઉંઘ આવશે નહિ. રાત વીતશે ત્યારે શયન કરતાં પહેલાં નહિ હોય તો એકવાર પ્રયત્ન કરી જોઈશ.”

નિરૂપાય જની તેણે ફરીથી એ પુસ્તક વાંચવા માંડ્યું. એક પછી એક શ્લોકની આતૃત્તિ કરવા લાગ્યો. એ વખતે તેની પાછળ આવધતાથી મૂકાતાં કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. તેણે પાછળ ફરી જોયું તો એક અદ્ભુત દશ્ય ! સામે એક સ્ત્રીમૂર્તિ ઉભેલી !

હરપ્રસાદે એ ઘટનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ વ્યસ્તભાવે પ્રશ્ન પૂછ્યો—“તમે કોણ છો ?”

તે સ્ત્રીએ મોઢા ઉપરનું અવગુંઠન દૂર કરી કહ્યું—“હું કોણ છું, તે શું તમે ઓળખતા નથી ? હું રત્નમયી—તમારી ધર્મપત્ની !”

“રત્નમયી ! તું ! તું આ સ્થળે શી રીતે આવી ? કેવું અદ્ભુત રહસ્ય ! કેવી વિલક્ષણ ઘટના !”

રત્નમયી બોલી—“ધીમે ધીમે બોલો. સઘળા વાત તમને સંક્ષેપમાં કહું છું. હું ટારાઓના ચોકીદારો બહારના ભાગમાં જાગે છે. હું સદર—મુખ્યદ્વાર બંધ કરી આવી છું. માંડે જીવન અત્યંત વિપન્નદશામાં છે.” એ પ્રમાણે બોલી તેણે બહુજ સંક્ષેપમાં સઘળા વાત સારી રીતે જાકવીને તેના સ્વામીને કહી સંભળાવી. તે પછી બોલી—“માંડે બલિદાન આપવા માટેજ તમને પુરોહિતપણું કરવા સારું તેઓ પકડી લાગ્યા છે. એ તમારો પ્રકૃત પરિચય અને મારી સાથેનો તમારો સંબંધ જો જાણુતા હોત તો આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરત નહિ. તેમજ તમારા આંખ પછુ રહેત નહિ. પ્રયોજન હોય તો તેઓ બહાદુર્ય કરવામાં પણ અટકતા નથી. આજ

આખી રાત વિચાર કરી તમે કાંઈ રસ્તો કાઢજો. શું કરવાથી આ-
પણા બન્નેના પ્રાણ બચે તેનો વિચાર કરજો. હું હવે વધારે વખત
અહીં રહી શકીશ નહિ. આ કાલિમંદીરની બાજુમાં જે ન્હાનું
ખારણું છે, તેની ડાબી તરફ એક ઓરડી છે, તેમાં હું રહું છું.
કામ પડે તો અથવા પલાયનની ગોઠવણ કરી શકા તો મને બોલાવી
લેજો. હું ઘણી પાપિણી છું. મહાપાપ મેં કર્યાં છે; તેથી આજ
મારી આવી દશા થઈ છે. મારો બધો અહંકાર હવે દૂર થઈ ગયો છે.”

રત્નમયી બીજું વધારે કાંઈ ન બોલતાં દુતગતિથી મંદિરના
મધ્યભાગમાં થઈને એ ગૃહ તરફ ચાલી ગઈ.

(૫) ભૈરવનો ભયંકર નિશ્ચય.

રત્નમયીને જોતાં હરપ્રસાદ પ્રથમ તો ધૈર્ય હારી ગયો હતો;
કિન્તુ પોતાની તથા રત્નમયીની ભીષણ વિપત્તિનો વિચાર કરી તેણે
મનને પુનઃ વશ કર્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે રત્નમયીને ગમે તેમ કરીને
અહીંથી છોડાવવી.

હરપ્રસાદ ક્ષિત્ર ચિત્તે એજ દેવીની મૂર્તિ આગળ સાષ્ટાંગ
નમસ્કાર કરીને મનમાં કહેવા લાગ્યો “મા કપાલિની ! આ શું
કર્યું ? કર્મબંધનથી દોરીને આખરે મને પત્ની-હત્યાના કાર્યમાં
નિયોજિત કર્યો ? મા ! રત્નમયીએ મારી આગળ સાધારણ અપરાધ
કર્યો હતો; પણ તે તો બહુ વખતથી હું બૂઝી ગયો છું. તેને મેં ઉદાર
અંતઃકરણે ક્ષમા આપી છે; તો પછી આ ભયંકર ઘટનાસૂત્ર શા
માટે નિપજાવ્યું મા જનનિ ! મને સાચા માર્ગે દેખાડો. મારી
ધર્મપત્નીની જીંદગીના રક્ષણનો ઉપાય બતાવો.” આ પ્રમાણે જમ-

આત્માને સંબોધી તેણે હૃદયમાં કાંઈક હિમ્મત ધારી. એકાએક અંતરતમ પ્રદેશમાંથી કાઢ્યો હતું-મામૈ:-ભય પામીશ નહિ. ” આ ક્રમ, શબ્દ વિનાની, ધ્વનિરહિત મીઠી વાણીની શક્તિ મિથ્યા ન થઈ. મનના આવેગથી, ભક્તિના ઉચ્છ્વાસથી, આત્માની સામે બેસી દીનવદને મહાવિદ્યા સ્તોત્રનો તે પાઠ કરવા લાગ્યો.

નમસ્તે ચંદ્રિકે ચંદિ ચંદમુંડચિન્તાશિની ।

નમસ્તે કાલિકે કાલમહાભયનિવારિણી ॥

શિવે રક્ષ મહાકાલીમ્ પ્રસીદ હરવલ્લભે ।

પ્રણમામિ જગદ્ધાત્રીમ્ જગત્ પાલનકારિણીમ્ ॥

કરાલાં વિકટાં ઘોરાં મુંડમાલાષિભૂષિતામ્ ।

હરાચિંતાં હરારાધ્યામ્ નમામિ હરવલ્લભામ્ ॥

સિદ્ધાં સિદ્ધેશ્વરીસિદ્ધવિદ્યાધરગણેયુતામ્ ।

પ્રણમામિ મહામાયામ્ દુર્ગા દુર્ગતિનાશિનીમ્ ॥

નીલાં નીલધનશ્યામા નમામિ નીલમુંદરીમ્ ।

શ્યામાંગીમ્ કૃષ્ણકુંતલામ્ શ્યામવર્ણવિશોભિતામ્ ॥

પ્રણમામિ જગદ્ધાત્રીમ્ ચંદ્રશેખરવલ્લભામ્ ।

શિવદૂતીમ્ શિવારાધ્યામ્ શિવધ્યેયાં સનાતનોમ્ ॥

નારાયણીં વિષ્ણુપુજ્યામ્ બ્રહ્મવિષ્ણુહરત્રિધામ્ ।

સર્વસિદ્ધિપ્રદાં કાલી કાલભયનિવારિણીમ્ ॥

પ્રણમામિ જગદ્ધાત્રિમ્ શંભાસુરવિમર્દિનીમ્ ।

રક્તપ્રિયાં રક્તવર્ણામ્ રક્તબીજવિનાશિનીમ્ ॥

સર્વસિદ્ધિપ્રદાં સર્વવિદ્યામંત્રવિશોધિનીમ્ ।

પ્રણમામિ જગત્તારાં સારાં ચ સર્વસિદ્ધયે ॥

તે જનશત્રુ મંદિરગૃહ, તે પાપપૂર્ણ દસ્તુનિવાસ એ સ્તોત્ર પૂર્ણ થયા પછી કોઈ અજ્ઞ અંજલિની મંત્રથી ગાળ ઉઠ્યો. તે નિઃશબ્દ, લયાનક મધરાતને વખતે આ વિદ્વાન બ્રાહ્મણના ગંભીર અંતઃ પવિત્ર શબ્દોચ્ચારે એકાએક અધકારમાં વિજળીના ચમકારનો ભાસ કરાવ્યો. ચારે દિશાઓ ગંભીર ધ્વનિથી કંપી રહી. તે જીર્ણ મંદિરમાંથી નીકળેલા દેવી સ્તોત્રના ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ-પડવો થઈ તે પાસેના જંગલમાંની વૃક્ષોની ગાદ વટાઓમાં ગુંજી રહ્યો.

ભૈરવાનંદ આવીને એ મંદિરના સામેના ભાગમાં બેસી એક ચિત્તથી સ્તોત્રનો પાક સાંભળતો હતો; પણ દરપ્રસાદનું ચિત્ત સ્તવ-નમાં ગુંથાએલું હોવાથી તે જાણી શક્યો નહિ. મંદિરમાંથી મહા-કાલીને નમન કરી તે બહાર આવ્યો ત્યાં જમીન ઉપર વિચારઅરત સ્થિતિમાં બેઠેલા ભૈરવાનંદને તેણે જોયો. દરપ્રસાદને જોઈ તે બોલ્યો-“ શું તમે હજી સુધી સુતા નથી ? ”

“ ના. આજ મહાયતુર્દશી છે. આજના શુભ સમયમાં મા-તાની આગળ હું તમારા કૈયને માટે રતુતિ કરતો હતો. ”

“ દેવ ! તમારા બ્રહ્મ-મુખમાંથી નીકળેલા દેવીમંત્રનું આટલું તેજ ! આટલી શક્તિ !! ”

“ તેં શું જાણ્યું ભૈરવ ? ”

“મારા જેવા પાખંડીનું મન પણ એનાથી દ્રવી ગયું છે. એટલો સમય હું કેાઈ વજનાદના જેવો શબ્દ સાંભળતો હતો. પ્રભુ ! માતા શું મારે બલિ-પ્રદાન ગ્રહણ કરશે ?”

“લક્ષ્મી પોતાની ઇચ્છાનુસાર બલિ આપે છે. જીવદષ્ટિકારિણી જગ-માતા, જગદંબા આ સ્થાવરજંગમની માતૃરક્ષિણી છે. હું જ્યાં સુધી જાણું છું ત્યાં સુધી એટલું કહી શકું છું કે જીવહત્યા કરીને જે બલિદાન દેવાય છે; તેને માતા કદી ગ્રહણ કરતી નથી !”

“ના, પ્રભુ ! એ વાત ઉપર હું વિશ્વાસ કરતો નથી. બધાં દુર્ગમ સ્થળોએ અમે હાંડ કરવા ગયા હતા કે જ્યાં પ્રત્યેક ડગલે જીવનની આશંકા અને વિપદની સંભાવના હતી, કિન્તુ એ બલિદાનને લીધેજ અમે એવાં સ્થળોમાંથી કાર્યસિદ્ધિ કરીને પાછા આવેલા છીએ. નવાખની ફેાજે અમને કેટલીકવાર ઘેરી લીધા હતા; જતાં તેમના વ્યુહને ભેદી અમે બહાર આવ્યા છીએ. પ્રત્યેકવાર પ્રયાણ કરતાં પહેલાં અમે બલિદાન આપીને જતા હતા, તેથીજ એ પ્રમાણે સિદ્ધિલાભ થતો હતો. ”

હરપ્રસાદ બોલ્યો—“નિર્વાક જ્ઞાનહીન પશુનો બલિ આપવા અને નરહત્યા કરવી એ જેમાં મોટો તફાવત છે ભૈરવ ! ”

ભૈરવે કહ્યું—“પ્રભુ ! નરહત્યા કરવાનુંજ અમારું કામ છે. તમારાં ભણવાનાં શાસ્ત્ર અને અમારાં શાસ્ત્ર એક નથી ! આ મંદિરમાંજ આ દેકાણે જ્યાં હું બેઠો છું ત્યાં માતાની સંમુખ કેટલાંએ નરબલિ અપાઈ ચૂક્યા છે !”

“ભૈરવ ! તને એક વિનંતિ કરી કહું છું કે નરહત્યાના આ બીપણ સંકલ્પનો ત્યાગ કર. નરહત્યા કરતાં નારી હત્યા વધારે

ભ્યાનક પાપ છે ! માતા આદ્યશક્તિ નારીરૂપે શક્તિના અંશરૂપે આ પૃથ્વીમાં અવતરી છે. પ્રત્યેક સ્ત્રી એ શક્તિના અંશનો વિકાસ છે. પ્રત્યેક વિવાહિતા રમણી માતારૂપે પ્રજાને સરજે છે. માતા કદીયે પોતાના રક્તાનું પાન કરે નહિ !”

“દેવ ! હું સઘળું બાણું છું; કિન્તુ મોહવશ અભાગી છુવ બણીવાર મલ્યવાન બોધ પણ સંમળ શકતા નથી. અમારો સ્વાર્થ બણીવાર અમારાં કામ અને જ્ઞાનને ટાળી દે છે. આજ શત્રુ મને વિચાર કરવા દો. કાલે હું તમને કહીશ. દેવ ! સાંભળો. મા લવાનીને એક સ્ત્રીના લોહીથી શાંતિ પમાડવાનો મારો વિચાર છે. એ વિચાર મારી રાજપુત્રીથી મેં કર્યો નથી; પણ દેવીએ સ્વપ્નામાં દરમાન્યાથી કર્યો છે. તેણે દયા કરીને એ સ્ત્રીને અમારી પાસે લાવી પણ આપી છે. અમારો નાશ કરવાની જે મહેનત કરે છે, તેનીજ એ કન્યા છે; એટલે વેર લેવાનો આવો સરસ અવસર મળ્યા પછી એને તમારા બોધથી હું કરીને છાડી દઉં એ બને કેમ ? તેનો મને નિરાંતિ વિચાર કરી લેવા દો.”

ન્યારે હરપ્રસાદે બેયું કે લાગણી વિનાના આ પાખંડીઓ સાથે વધારે બોધવામાં કાંઈ સાર નથી; ત્યારે તે સચિંતમુખે પોતાના સ્થાન ઉપર જઈ બેઠો. ભરવ પણ બોદ્યા ચાલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો.

ચિંતા અને શ્રમને લીધે હરપ્રસાદ એજ સ્થળે પથારીમાં સુઈ ગયો; પણ તેને ઉંઘ આવી નહિ. તે આંખો ખંધ કરીને પડ્યો રહ્યો અને એવી સ્થિતિમાં કાંઈ કાંઈ વિચારો કરવા લાગ્યો—પોતાની ધર્મપત્નીની જીંદગી જોખમમાં અને પોતે પણ મહા સંકટમાં ! શું ઉપાય કરવો ? બળ દેખાડવાથી કાંઈ લાભ થાય નહિ—તેથી તો નહું

અંકટ ઉભું થાય, શાસ્ત્રકારોએ બળથી ન બને ત્યાં કળ-કૌશલ્યથી સત્તુનો નિપાત કરવાનું કહ્યું છે, પણ એ કૌશલ્ય કેવા પ્રકારનું હોય; તે મને કાણુ કહે ?

દૈવીશક્તિમાં વિશ્વાસ ધરાવનાર વિદ્વાન હરપ્રસાદે બધી જવાબદારી દેવના હાથમાં મૂકી. જે દયાવતી દેવીએ તેને આકર્ષિત કરી તે અહીં ખેંચી આવ્યો હતો અને જેણે આ વિલક્ષણ ઘટના ચક્ર પેદા કર્યું હતું; એજ દેવી તેને આ આકૃતિમાંથી બચવાનો ઇલાજ બતાવશે. હરપ્રસાદ બીજા મંત્રને જપતો જપતો નિદ્રાધીન થઈ ગયો. તેણે એક સ્વપ્ન જોયું. જગન્માતા રૂદ્રાણી સ્ત્રીનું રૂપ લઈને અલય આપનારો હસ્ત લાંગાવી અલય આપી રહી છે અને ગંભીર સ્વરે કહે છે કે:—“તને લય નથી ! સતીનું અનિષ્ટ કાણુ કરી શકે ? હુદારાઓના નાશનો સમય આવ્યો છે. સ્ત્રી મારો અંશ છે, મારા પોતાના રૂધીરનું પાન કરવાની મને કદાપણુ ઇચ્છા હોય નહિ. મોટી રાત્ર જ્યારે તું મારી પૂજામાં બેસે, ત્યારે તારા મનમાં જે કલ્પના થાય તે કલ્પના પ્રમાણેજ તું કામ કરજે. તારી આશા સિદ્ધ થશે !”

મહાશક્તિની એ આદેશવાણી સુતેલા હરપ્રસાદના હૃદયમાં એસંદી ગઈ. તરતજ તેની નિદ્રાનો લંગ થયો. એ સ્વપ્નવાણી હજુ પણુ મેઘચંદ્રની પેઠે તેના કર્ણપ્રદેશમાં પ્રતિધ્વનિત થતી લાગી. હરપ્રસાદના હૃદયમાં એક વખત નવતન શક્તિ આવી. તે ફરી ઊઘ્યો નહિ. શય્યાનો ત્યાગ કરી ઉઠીને બેઠો. આ વખતે પૂર્વદિશા પ્રકાશિત થઈ હતી. કાગડા, કાચલ વગેરે પક્ષીઓ બોલવા લાગ્યાં હતાં. હવાની ધુસરજોતિ, ગત રાત્રીના અંધકારથી બ્યાસ પ્રકૃતિની ઉજવણ

મૂર્તિને લોકાનાં તેજોની સમક્ષ પરિસ્ફુટ કરતી હતી. સ્નિગ્ધ પ્રભા-
તવાયુએ આવીને તેના મૃદુ, સ્વેદવાળા લલાટ પ્રદેશને સ્પર્શ કર્યો.
લલાટમાં થોડાં થોડાં પરસેવાનાં બિન્દુઓ નીકળતાં હતાં, તે એ
સ્નિગ્ધ સમીરના સ્પર્શથી ધીરેધીરે દૂર થવા લાગ્યાં. હરપ્રસાદ તેના
અવસન્ન શરીરમાં નવી શક્તિ પામ્યો.

(૬) મદદ અને મુક્તિ.

રાત-દિવસનો ક્રમ કોઇની રાહ નેતો નથી. પ્રભાત ગયું.
ઉજવળ મધ્યાહ્ન પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવીને ત્રીજા પ્રહરને
જગતનો ભાર આપી કોઇ અબળા રાજ્યમાં આલ્યો ગયો. ફરી
સંધ્યા આવી. પ્રકૃતિને આપી રહેલો સમુજવલ સૂર્ય પ્રકાશ એ
દિવસને માટે અસ્તાયલમાં ગયો. ફરીને હરિતવર્ણની પ્રકૃતિ અંધ-
કારમય બની ગઇ. અમાવાસ્યાની તે રાત્રી હતી. તેમાં જનસમાગમ
શૂન્ય નિર્જન વનસ્થળી-નરધાતક દસ્યુઓનું નિવાસસ્થાન, એટલે
અંધકારે વધારે ભીષણરૂપ ધારણ કર્યું હતું.

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર પૂજની ગોઠવણમાં ગયો. ખીજા પ્રહરે
પૂજ હતી. એ હુંટારાઓની પૂજની ગોઠવણ અંગહીન નહોતી.
ઐશ્વર્ય સરહારે આખો દિવસ ફરીને તેની સુવ્યવસ્થા કરી હતી. ધુપ,
દીપ, નૈવેદ્ય, ગંધ, પુષ્પ અને સિંદુરઅંદનનો અભાવ નહોતો. અનેક
જવા-કુસુમ એકઠાં કર્યાં હતાં. અસંખ્ય અપરાજિતા પુષ્પ-પાત્ર
હિપર સંનિજત થઇને નીલજયોતિ છવરાય છે. પુષ્પપાત્રમાંના અપ-
રાજિતાથી માતાવા શરીરનો રંગ ખીસી નીકળ્યો છે અને કરેણના
પુષ્પથી તેના કમલકાંચિત ચરણની રક્તપ્રભા પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ખાંડા, ખાપર અને વધ હરવાનાં અનેક સાધનો તૈયાર છે. તે દાક્ષાનના મધ્યભાગમાં ગત રાત્રે લૈરવ હરપ્રસાદની સાથે જ્યાં બેસાતે કથોપકથન કરતો હતો, તેજ દેકાણે બરાબર સાન્નિધ્યમાં વધનું કાર્ય થવાનું છે. હુંદારાઓ ત્યાં ચારે તરફ ગોઠવાઈને બેસી ગયાં છે. જેઓ અગ્રેસર હતા તેઓજ ત્યાં બેઠા હતા. બાકીનાઓ જુદેજુદે સ્થળે ચોકી કરવા નિયુક્ત થયા હતા. માતાની સામે મોટું કાચનું પાત્ર હતું; તેમાં થોડી મદિરા ભરેલી હતી. તેની પાસે એક તામ્ર-કળસ હતો. તેમાં પણ થોડી મદિરા ભરી હતી. હુંદારાઓની પૂજામાં ફેટલોક પ્રકાર શાસ્ત્રસમંત અને ફેટલોક પ્રકાર ઈચ્છા સંમત હોય છે. માતાની પૂજા થયા પછી નૈવેદ્યમાં મુકેલી સુરા તેઓ ખૂબ પીએ છે. હરપ્રસાદને એટલા માટેજ તેમણે કહ્યું હતું કે પ્રથમ પૂજા વખતેજ આ સુરા માતાને આપણુ કરવી.

હરપ્રસાદ એ વાતમાં અસંતુષ્ટ નહોતો. તેણે આ પહેલાં એજ સુરાપાત્રમાં અશીષુ નાંખ્યું હતું. એ કામ કરતી વખતે તેના હૃદયમાં કાંઈએ ધીમેથી કહ્યું હતું કે—“તારા રક્ષણનો આથી બીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેનાથી સઘળા બેભાન રહેશે-કાંઈ મરી જશે નહિ. તારા ને રત્નમયીના ઊવનનાં તેથી રક્ષા થશે!” પાકેકાને સ્મરણમાં હશે કે હરપ્રસાદ યજમાનને ઘેરથી તેની માતાને માટે ફેટલુંક અશીષુ લઈને આવતો હતો. તેનો એ યજમાન સારી સ્થિતિનો હતો. નવાખના દરબારમાં તે ચાકરી કરતો હતો. હરપ્રસાદ વર્ષમાં બે વખત તેને ઘેર જતો હતો. તેની જુદા માતા દરરોજ થોડું થોડું અશીષુ ખાતી હતી; તેથી તે યજમાન પાસેથી અશીષુ લાવતો હતો. બીજો કાંઈ ઉપાય ન જોવાથી હૃદયમાં રહેલ અસ-

રીજી અને નિર્વાક દેવવાણીની પ્રેરણાથી તેણે એ અરીજનો ગોળા સુરાપાત્રમાં પ્રથમથી નાખી દીધો હતો.

સમય લંબાવવાના હેતુથી સર્વવિધ શાસ્ત્રીય અનુદાન સહિત તેણે પૂજન કરવાનો આરંભ કર્યો. નૈવેદ્ય અર્પણ થઇ ચૂક્યું— સુરાપાત્રનો ઉત્સર્ગ કરાયો. હરપ્રસાદ આનાદિત ચિતે એ પાત્ર ભૈરવાનંદની પાસે રાખી આવ્યો, ભૈરવાનંદ અને તેના સંગીજનો મધ પીવા લાગ્યા. હરપ્રસાદ પૂજનમાં નિયુક્ત ગંભીર સ્વરે મંત્રો-વ્યારણ કરી કેવળ ઉપયુક્ત અવસરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

ભૈરવાનંદ તેના એક સંગીજનને કહેવા લાગ્યો—“આ વખતનો મધ ખૂબ સારો છે. તેનો નિશો રાત્ર થઇ ચૂક્યો છે.” આ વાત હર-પ્રસાદના કાન ઉપર ગઇ. તે હજી એક સુયોગની અપેક્ષા કરવા લાગ્યો. શક્તિ પૂજના મંત્રમાં સ્વયં સરૂપી બ્રહ્મ વાસ કરે છે. જો સુપંડિત બ્રાહ્મણના મુખમાંથી એ સમસ્ત મંત્ર અને સ્તોત્ર ઉચ્ચારિત હોય તો અતિ પાપાંડીના હૃદયમાં પણ એક વખત ઉત્તેજના ઉપસ્થિત થવા પામે. તેનું પ્રમાણ આ હુંદારાનો સરદાર ભૈરવાનંદ ગતરાત્રે હરપ્રસાદના મુખમાંથી નિકળતો મંત્રધ્વનિ સાંભળીનેજ એક વખત લક્ષિતયુક્ત થઇ ગયો હતો.

હરપ્રસાદનો કંઠસ્વર ધણો સુમધુર હતો. તેની ઉચ્ચારણ પ્રણાલી પણ અતિ સુંદર હતી. જંકારમય કંઠસ્વરના સ્વાભાવિક માધુર્ય અને ગાંભીર્યના મિશ્રણથી મંત્રમાં એક પ્રકારની ઉત્તેજના આવી હતી. એ ઉત્તેજના-બળે આસાવામુથી અક્ષિત બનીને અતિ તેજોમયી થઇ હતી. સ્તોત્રની આવૃત્તિનો એ ગંભીર મંત્રવાદ પંચ-મથી ક્રમે ક્રમે સમસ્ત સુધી ચડ્યો હતો. હુંદારાઓ મંત્રમુગ્ધ બન્યા

હતા. સહુ એક ચિત્તથી તે મંત્રપાઠ સાંભળતા હતા. એ વખતે ભૈરવાનંદ બોલ્યો:—“કેમ ? બધા મંત્રમુગ્ધ બની ગયા ? મુરપાત્ર કાણુ આપશે ?”

તત્કાળ એક જણે અગ્રેસર થઈ ફરીને એક પાત્ર ભરી સરદારને આપ્યું તેના સંગીઓએ પણ મઘ પીધું. પછી તેઓ બોલ્યા: “અમે તો પીધું; પણ તે ચોકી ઉપર છે તેમને માટે ક્યાં ?”

ભૈરવાનંદ બોલ્યો—“જેઓ બહારના ભાગમાં હોય, તેમને બાંધે મુર આપી સૌ સાથે મળીને તેનું પાન કરો.”

સરદારનો આદેશ થતાં કાલાહલ કરતા અને ટેલતા ટેલતા તેઓ બહાર ચાલ્યા ગયા. બહારના ભાગમાં એક ન્હાનું આંગણું હતું. તે આંગણામાં તેઓ કુંડાળું વળીને બેઠા. પહેરેગીરે હતા, તેઓ એ કુંડાળું આવ્યા. મદિરાની લ્હાણી થવા લાગી.

પૂજના દાલાનની સામેની પરસાળમાં ભૈરવાનંદ એકલો બેઠા હતો. હરપ્રસાદ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“મારી પૂજા સંપૂર્ણ થઈ છે. બલિ ક્યાં છે ?”

ભૈરવાનંદ એ પ્રશ્નથી ચમકી ઉઠ્યો. તે નિશાના ઝોંકમાં બલિની વાત એક રીતે બુલી ગયો હતો. તે વ્યસ્તભાવે બોલ્યો:—“હા, બલિ ! એ બલિનો સમય શું થઈ ગયો છે ?”

“સારે શું નથી થયો ? તેને આજ ઉપવાસી રાખેલ છે નો”

“હા,”

“આજ સવારમાં તેણે સ્નાન કર્યું છે ?”

“હા.”

“નવાં શુભવસ્ત્ર અને પુષ્પમાળા વગેરે તેણે પહેરેલ છે ?”

“કાઈ આવતની તૂટી નથી રાખી પ્રભુ !”

“એમ હોય તો હવે તેને અહીં લાવો. હું તમારી મંગલ કામના માટે, તમારા શત્રુ—નાશ માટે સંકલ્પ કરી પૂજા કરી રહ્યો છું. તમે માતાનું એ ચરણામૃત અને નિર્માલ્ય ગ્રહણ કરો.”

ભૈરવ એ મંદિરના સોપાને એસી અત્યંત લકિત લાવથી હરપ્રસાદે આપેલા ચરણામૃતનું પાન કરી ગયો. તેનાં આપેલાં પુષ્પ અને બિલિપત્ર ગ્રહણ કરી માથે ચઢાવ્યાં ને પછી કપડાંને છોટે બાંધ્યાં. તેને જવા માટે ઉઘત થએલો વેતર્ષ હરપ્રસાદ બોલ્યો—
“ઉભો રહે. આ મધ માતાને પ્રત્યક્ષ લાવે નિવેદિત કર્યું છે. માતાની મૃતસંજીવની શક્તિ તેમાં રહી છે. તેનું જરાપણ પાન કરીશ તો તેથી તું હંમેશાને માટે વિજેતા થઈશ.”

એમ બોલી હરપ્રસાદે એક ન્હાનું મારીનું વાસણ પૂરું ભરી ભૈરવને તે અપીણ મિશ્રિત મધ પીવા માટે આપ્યું. ભૈરવ દેવીનો પ્રસાદ ઉદરમાં સ્થાપી ટેલતો ટેલતો બીજે સ્થળ આહ્વાય ગયો. પછી એક અવગુંડનવતી રમણીને સાથે લઈ તે પાછો આવ્યો. અને અતિ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“ભૂદેવ ! હવે જે તમારું કર્તવ્ય હોય તે કરો. મારાથી વધારે વખત રાહ જોવાય તેમ નથી.”

હરપ્રસાદના હૃદયમાં પ્રલયના જેવું તોફાન ઉઠ્યું. તેની ધર્મ-પત્ની, જગદંબાના બલિરૂપે તેની સામે હાજર હતી. હરપ્રસાદ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:—“આ વખતે પ્રત્યુત્પન્નમતિત્વ-સમય આવધપણું યુમાવી દેતાં મારે વિપત્તિમાં પડવું પડશે. આ સમયે સાહસ સહિત કામ નહિ કેરું તો આ લોકિકાના મનમાં સંદેહ જન્મશે શક્તિરૂપા મા કપાલિની ! મારા હૃદયમાં બળ દે. મારી છ-હવાનું જડતાથી રક્ષણ કર માતા !”

તત્કાલ આત્મસંવરણ કરી પુરોહિત થએલો હરપ્રસાદ દંડ વરે અવચુંકનવતી રત્નમયીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો:—“ તે આજે સ્નાન કર્યું છે ? ”

રત્નમયી અરકૂટ સ્વરે બોલી:—“ હા. ”

“ તું ઉપવાસી છે ? ”

“ હા. ”

“ ભગવતી તારી ઉપર અતિ પ્રસન્ન છે. માતા તારા પવિત્ર રૂધીરનું પાન કરવા માટે આતુર છે. તેનું શન્ય ખરપર આજ તારા શોણિતથી પરિપૂર્ણ થશે. તને દીક્ષા મળી છે ? તને શક્તિના બીજમંત્રનું જ્ઞાન છે ? ”

રત્નમયીએ સ્વમવશ મોહમુગ્ધ જીવની માફક અરકૂટસ્વરે કહ્યું. “ ના ! ”

હરપ્રસાદ ભૈરવાનંદને ઉદ્દેશી બોલ્યો—“ તું જરા દૂર ખસીને ઉભો રહે. તારાથી બીજ મંત્ર સાંભળી શકાય નહિ. ”

ભૈરવ પગથીયાં ઉતરી આંગણમાં જઈ ઉભો રહ્યો. હરપ્રસાદ રત્નમયીના કાન પાસે મુંખ ઝાવીને બોલ્યો—“ કાંઈ ભય નથી તારે. આ સહુ ભયાનક માદક દ્રશ્યમાં છે. તું મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર કેવળ તેનો મર્મ સમજીને ‘હા’ કે ‘ના’ માંજ આપજો. પછી જે કાંઈ કરવા જેવું હશે તે હું કરીશ. ” એટલું કહી હરપ્રસાદ ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો—“ મંત્ર બરાબર સાંભળ્યો છે ? ”

રત્નમયી તે વખતે અવચુંકન દૂર કરીને બોલી:—“ હા. ”

“ એ મંત્રનો તારે અત્યારે એકસો આઠ વાર જપ કરવો પડશે. ભૂલી નહિ જવાયને ! ”

“ ના—”

“ તારા હાથમાંનું એ રક્ત-વસ્ત્ર પરિધાન કર. જા આ મંદિરના બાબુના ભાગમાં. ”

રત્નમયી તત્કાલ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એ ઢેકાણે જઈ વસ્ત્ર બદલાવી પાછી આવી. તે રક્તાંબર પરિહિતા, સંપત્તિકાંતિકાંચિત્તા, સુંદરી રત્નમયીની રૂપપ્રભા તે વખતે સોગણી ઉજ્જવળ થઈ ઉડી હતી. હરમ્પ્રસાદ નિર્નિમેષ દૃષ્ટિથી એ મૂર્તિને ધારી ધારીને સંપૂર્ણ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું—“ માનવ દેહ ધારણ કરીને જ્ઞાત કે અજ્ઞાત દશામાં અનેક પ્રકારનાં પાપ થાય છે. તું આ બીજમંત્રનો જપ કરીશ એટલે તારો દેહ પવિત્ર થશે. શું તું વિવાહિતા બ્રાહ્મણ કન્યા છે ? ”

રત્નમયી ઉચ્ચસ્વરે બોલી:—“ હા. ”

“ તારો પતિ જીવે છે ? ”

આટલા સંકટમાં પણ રત્નમયી એક મુઠ્ઠા હાસ્ય કરી બોલી—“ હા. ”

“ તું મારી પાસે બેસ. ” એટલું કહી હરમ્પ્રસાદે સિંદુરના પાત્રમાંથી સિંદુર લઈ. તેના સીમંત પ્રદેશ સેંથામાં પૂર્યું. પુષ્પ-માળા વગેરેથી તે રાતા વસ્ત્રને ધારી રહેલી નારી મૂર્તિને વધારે સુશોભિત કરી. તેના કપાળમાં રક્તચંદન ચર્ચ્યું. સામે સિંદુર ચંદન ચર્ચિત કંઠોર ધારવાળું અગ્નિદાન દેવાનું ખડગ હતું. તે ખડગ ઉપાડી ધીરેથી તેના માથાને તેણે સ્પર્શ કરાવ્યો. તે પછી એ બોલ્યો:—“ હવે પૃથ્વી ઉપર પડીને જંગમ-માતાને પ્રણામ કર. ”

રત્નમયી દેવી પ્રતિમાની સામે જમીન ઉપર બુદ્ધિને પડી.
હરપ્રસાદે કહ્યું—“ બોલ:—

નમામિ સર્વમાંગલ્યે શિવે સર્વાર્થસાધિકે ।

શરણ્યે ત્ર્યંબકે ગૌરી નારાયણી નમોસ્તુતે ॥

રત્નમયી અરુદ્ધરવરે એ પ્રમાણે બોલી.

હરપ્રસાદે બોલ્યો:—“ સ્વામી જીનો મહારુદ્ધ છે. ૯૪ દેવતા
- છે. તું મનમાં ને મનમાં તારા સ્વામીની મૂર્તિને યાદ કર. ”

રત્નમયીએ તે પ્રમાણે દેખાવ કર્યો. પછી હરપ્રસાદે બોલ્યો:—“
બીજામંત્ર જે હમણાં તને મેં બોલી દેખાડ્યો છે, તેની વ્યાવૃત્તિ
સહિત એકસોને આઠવાર માતાના નામનો જપ કર. અને આ મા-
રી પાછળના આસન ઉપર બેસ. ”

રત્નમયી, હરપ્રસાદની પાછળના તેણે કહેલા આસન ઉપર
જઈને બેઠી. હરપ્રસાદ નિશ્ચિત મને હોમની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો.
સહસા એ સમયે બહારથી “ મારો-મારો, બાંધો-બાંધો ” એવો
બીપણુ કોલાહલ ઉડ્યો. સરદાર ભૈરવ એ સાંભળી પડતો-આખ-
ડતો તે તરફ જવા લાગ્યો.

હરપ્રસાદે એજ વખતે રત્નમયીને સંબોધન કરીને કહ્યું—“
રત્ન ! શું થઈના છે, તે સમગ્રતું નથી, છતાં એટલું જણાય છે કે
જગન્માતાએ આપણા તરફ દયા દષ્ટિ કરી છે. ” રત્નમયી પણ
આવા બીપણુ કોલાહલનું કારણ સમજી શકી નહિ. તે નિર્વાક બની
સ્વામીના મોઢા તરફ જોઈ રહી,

હરપ્રસાદે બોલ્યો—“ તને આવી દેટલા દિવસથી દેદ કરી
રાખી છે ? ”

“ ચાર દિવસથી. ”

“ તારી સાથે કેટલા રક્ષકો હતા ? ”

“ ચાર. ”

“ પાલખી ઉપાડનારાઓ કેટલા હતા ? ”

“ આઠ. ”

“ રક્ષકોમાંથી કોણ ન્હાસી જવા પામ્યા હતા ? ”

“ જરાબર સ્મરણમાં નથી. જે જે જણા અથમ ન્હાસી ગયા હતા; તે આખરે હુંટારાઓને હાથે પકડાઈ ગયા હતા. ”

“ તારી સાથે કોઈ સ્ત્રી-સેવિકા હતી ? ”

“ હા. ”

“ તે ક્યાં છે ? ”

“ તેની કાંઈ લકીકત હું જાણતી નથી; છતાં તે આ મકાનના દ્વાર સુધી આવેલી મેં જોયું છે. ”

હરપ્રસાદ પ્રસન્ન મુખે બોલ્યો:—“ માતા જગદંબાએ આપણી ઉપર પ્રસન્ન થઈ આ ઘટના ઘડી છે. તું જાણતી નથી; પણ હું અનુમાનથી કાંઈક જાણી શકું છું. તારી સાથેની તે દાસી કોઈ પણ ઉપાયે પક્ષાયન કરીને તારા પિતાને આ માઠા વર્તમાન કહી શકી છે. તારા પિતા ફેજદારની પાસેથી સેનાની સહાયતા લઈને તારો ઉદ્ધાર કરવા માટે તથા આ હૈરવાનંદને ગિરફતાર કરવા માટે અહિં આવી પહોંચ્યા છે. મને જાણાય છે કે તેને લીધે આ સ્થળે એસાઆરે એક લોહીની ગંગા વહેશે. આ ઉપયુક્ત અવસર છે. ચાલ, આજણે આહીથી પક્ષાયન કરી જઈએ. અને કોઈ સુમ્મ સ્થાનનો આશ્રય લઈએ, પછી જોમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશું. આ

જીજી મકાનને બીજું કોઇ ખારણું છે? અને એ ખારણાની કુચી ક્યાં રહે છે, તે તું કાંઇ જાણે છે?”

રત્નમયીએ પ્રથમથીજ તે કુચી હસ્તગત કરી હતી. તે તેણે તેના સ્વામીને બતાવી. હરપ્રસાદ કાંઇ પણ બોલ્યા વિના સહધર્મિણીને સાથે લઈ ઊતાવળી ગતિથી તે સ્થાન છોડી ચાલ્યો.

(૭) નવી વ્યવસ્થા.

હરપ્રસાદ રત્નમયીનો હાથ પકડી ત્વરિત ગતિથી એ જીજી મકાનના દાર વાટે બહાર નીકળી જંગલમાં પ્રવિષ્ટ થયો. અતિ કુષ્ટે લગભગ થોડો માર્ગ કાપ્યા પછી દુર્ભેદ જંગલમાં આગળ વધવાતું તેને અતિ દુઃખકર જણાવા લાગ્યું. એ જંગલના રસ્તાઓ તે બન્નેને અપરિચિત હતા. રજની એ પ્રહર વીતી ગઈ છે. ચારે તરફ કાજળ જેવો અંધકાર છે. માર્ગ ઓળખવાને માટે કાંઇ ઉપાયજ નથી. આગળ વધવાનો માર્ગ બંધ છે અને પાછા જવામાં મોટું સંકટ છે.

પ્રકૃત ઘટના શું બની તે બન્નેમાંથી એકેય જણ જાણી શક્યાં નહિ. રત્નમયીની જીવન-રક્ષા થઈ છે, તે આકાળ મૃત્યુથી ઉદ્ધાર પામી છે; એ વિચારથી હરપ્રસાદ ધણો પ્રકુલ્લિત છે. જે ભક્તિમાન છે તે સોળ આના ભગવાનની કૃપા ઉપર નિર્ભર રહે છે. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રત પंडित, ચિરં, ધીર અને સુવિવેચક હતો. તે મનમાં મનમાં બોલ્યો. “જે કંઈ બન્યું છે, તે એજ ભગવાનની કૃપાથી બન્યું છે. મૃત્યુના મોઢામાંથી રત્નમયી જે ઉદ્ધાર પામી છે. તે એજ ઋષિકેશની અનુકંપાથી ઉદ્ધાર પામી છે. હું પણ ઘટના ચ-

ક્રમાં પડીને એજ પ્રભુની કૃપાથી જીવી ગયો છું. **નિયામકવિકેસ**
હૃદિસ્થિતેન, યથા નિયુક્તોસ્મિ તથા કરોમિ.

હે પ્રભુ ! હે જનાર્દન ! હે મધુસુદન ! તમે મારા ચિંતને જે કામમાં નિયુક્ત કરશો; તેજ કામ ઉપલક્ષ્ય રૂપે હું કરીશ. ”

અર્ધકાશ માર્ગે કાપ્યા પછી તે જાનને બહો અમ જણાયો. આગળ ચાલવાનું અંધ કરી તે અંધકાર વેળિત જંગલમાં એક મોટા વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ માટે તેઓ ઉભાં રહ્યાં. રત્નમયીના વિચાર અવશ્ય વિભિન્ન પથગામી હતા. તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતી હતી:—“ માફા બનાવમાંથી બહુવાર જે સારા જ નાવ જાને છે તે મારી આ ઘટનાથી સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ થાય છે. હું સ્વામીની પરિત્યક્તા છું. અનુત્તમચિત્તે હું એ પતિ દેવતાનો આશ્રય મહત્ત્વ કરવા જતી હતી. સાંભળ્યું છે કે મારાં સાસુજીની આજ્ઞાથીજ સ્વામીએ મારા ત્યાગ કર્યો છે, એકાકિની અયાચિત રીતે સાસુજીને પેદે જવાથી કેવા પ્રકારનો આદર પામત, તે તો બરાબર કહી શકતી નથી; કિન્તુ સ્વામી જ્યારે મને સાથે લઈને જાય છે; ત્યારે એ વિષયમાં આશંકાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, વિધિયક બાલુજ આશ્રુત છે ગમે તેમ કરીને એ વિધાતા અનનુબૂત, અપ્રત્યાશિત ઘટના ચક્રનો યોગાયોગ કરે છે, તેને જાણવાની અજ્ઞાન માણસોમાં કાંઈ શક્તિ નથી. સ્વામી જે સંપૂર્ણ રૂપે મારા પ્રતિ સ્નેહહીન થયા નથી; તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તેમજે કાર્યકલાપ છે. કેમકે પોતાનું જીવન વિષન્ન કરીને તેમજે મારા આ ક્ષુદ્ર જીવનની રક્ષા કરી છે. એક અપ્રત્યાશિત અસંભવ ઘટના અકર્મ નાંખીને, દરીયાી લગ્નજાને ને

મારા ઉપર બાળ્યપ્રકરને સુપથે લાવી મૂક્યું છે; તે નથી સમજાતું કે કેટલો કરણામય છે ! ”

પ્રકૃતિમાં ગાદ અધિકાર હતો. તે વિશાળ જંગલના અંદાત-પ સ્વરૂપ અનંત નીલિમા મંડળને અલંકૃત કરીને અસંખ્ય તારા અળકતા હતા. ઢાટી ઢાટી તારાઓના ન્યોતિર્મય શરીરમાંથી નીકળી રહેલાં સ્નિગ્ધ કિરણોથી વનપથનો સંતાપમય બીધણુ ભાવ જાણે અનેક રીતે આલ્યો જતો હતો. ક્યામળપક્ષવ મંડિત દુમરા-જિની શાખા-પ્રશાખા ઉપર હીરક ઝેણી જેવા અસંખ્ય ખઘોત અળકતા હતા, મધરાતને વખતે આ નૈશ્યપ્રકૃતિ જાણે કાઈ એક અપૂર્વ પરિવ્રજ વિરાટ ગાંભીર્યથી પરિપુર્ણ થઈ રહી હતી.

ખન્ને જણાં ઘણી વાર સુધી તિસ્તજ્વળ ભાવે તે વૃક્ષ નીચે ઉભાં રહ્યાં; કારણ કે તે વખતે ખન્ને વિચારના વમળમાં પડી ગયાં હતાં. કેટલીક વાર પછી હરપ્રસાદ મૌનભંગ કરી બોલ્યાં: -“ રત્ન-મયી ! હવે ઉપાય શું ? ”

“ શેનો ઉપાય પ્રભુ ? ”

“ રાત્રીનો શેષ પ્રહર પુરો થવા આવ્યો છે. હવે થોડો વખત આજ દેકાણે રાહ જોવાથી પ્રભાત થશે. ઉપાના પ્રકાશમાં તે વખતે આ વનના માર્ગ સારી રીતે જોવાશે; પણ તે પછી શું ઉપાય કરવો ? ”

“ આપના આ પ્રશ્નનું રહસ્ય હું સમજી શકતી નથી. ”

“ તે રહસ્ય સમજવાથી તને દુઃખ થશે. ”

“ શું ? ”

“ મારી માતાએ તારો ત્યાગ કર્યો છે. ”

“ એક દિવસ ચૌવનના પ્રથમ વિકાસમાં સમગ્રજીવિના જે અપરાધ મેં કર્યો હતો. તેની ઓટલા અનુતાપથી પણ શું ક્ષમા નથી? તમે મારા ભગવાન, મારા ઇશ્વર છો. હું ભગવાનને બોલતી નથી. તમને બોલું છું. ભગવાનને કદી બોલ્યા નથી; તમને નિત્ય બોલું છું. ઓટલા માટે હું હાથ બેઠીને તમારી પાસે પ્રાર્થના કરું છું.”

“ હું માફી આપું; પણ મારી માતાએ કઠોર પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે અમારા મકાનમાં તારા આવવાથી તે અન્નજળનો ત્યાગ કરશે. ”

“ ઓટલો ગુસ્સો છે એમને? હું તેમના પુત્રની વાડ છું. તે માતાસ્વરૂપ છે. તેમના પગમાં પડીને હું ક્ષમા માગીશ. અશ્રુજળથી એમના ચરણ ધોઈશ. શું તેથી પણ તેમને દયા નહિ આવે? ”

“ પણ તે સિવાય એક ખીલ અડચણ છે, રત્નમયી ! ”

“ શી અડચણ? ”

“ માતાની આજ્ઞાથી મેં દિત્ત વચાર દારપરિગ્રહણ કર્યું છે. ”

“ તેથી હું તિલમાત્ર દુઃખિત નથી. તમે માનવજાત સંતાન છો. માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં મહાપુણ્ય છે. અને તેનું ઉત્કર્ષણ કરવામાં મહાપાપ છે, હું શુદ્ધ છું. મારા જંગી તમને ઘણીએ મળશે. તમે કુળવાનના પુત્ર છો, તમે એકને બદલે દસ વિવાહ કરી શકો. નારાયણવાણી અને કમળા ગંગે રાખી રહ્યાં છે. ભવાનીપતિ ઉમા અને સૂર્યુનીને લઈ ઘર કરી રહ્યા છે. એજ પ્રમાણે અમે બાંને તમારા ચરણની સેવા કેમ ન કરી શકીએ? ”

રત્નમયીની એ યુક્તિપૂર્ણ વાતોએ હરપ્રસાદ જેવા શાસ્ત્ર પંડિતને હાલી દીધી. હરપ્રસાદ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મારી બેઠો -

“રતનમયી ! મેં માતાની આજ્ઞાથી તારે ત્યાગ કર્યો :છે; કિન્તુ મારા ચિત્તક્ષેત્રમાંથી તારે હજી ત્યાગ થવા પામ્યો નથી. તું જો એક કામ કરી શકે તો ઉપરિચિત મએલી બુધી બાબતની રક્ષા થાય.”

“કયું કામ ?”

“અત્યારે હું તને મારા પિતાની લગિનીને ઘેર જઈને રાખવાની ઝોકવણી કરીશ.”

“લોકો શું બોલશે ?”

“લોકનિંદા કરતાં હું મારી માતાના ગુરુસાતો વધારે બધા રાખું છું.”

“પણ તમને જોયા વિના હું તે ઠેકાણે રહી શકીશ નહિ; આ દીર્ઘકાળનો વિરહ સહન કર્યો છે, હવે વધારે સહન નહિ થઈ શકે સ્વામિન ! જોયા ન હોત તો કાંઈ નહિ; પણ—”

“વચ્ચે વચ્ચે તારી પાસે હું આવી જઈશ.”

“એ વાત મારે અસ્વીકૃત નથી; કિન્તુ તમે નારાયણ અને નિનગી સાક્ષીએ મારી સાથે વિવાહ કર્યા છે. તમે સ્વમુખે સહસ્ત્ર વાર બોલ્યા છો કે હું તમારી ધર્મપત્ની છું. સંભવ છે કે હું તમારી તરફ અપરાધિની ગણાઈ. સ્વીકાર કરું છું કે એક સમયે કડવાં વચનોથી તમારા હૃદયને દુઃખ ઉપભવી મેં મહાપાપ કર્યું છે; કિન્તુ હું તમારા સિવાય બીજા કોઈને બાણતી નથી. મારે મિથ્યા અહંકાર નાશ પામી ગયો છે. તમે મને માફ કરો અને જો ક્ષમા નહિ કરો તો પણ શું હું મારા પત્નીત્વનો દાવો છોડી દઈશ ?”

હરમુખ રતનમયીની એ ઉક્તિના મુગમાં એક પ્રમળ યુક્તિ નોર્ધ મુકી. તેણે ન્યાયશાસ્ત્ર વાંચ્યું હતું. તરતજ ન્યાયના સૂક્ષ્મ

વિચારે જોયું. અનમયી જે કહે છે, તે બરાબર છે. શાસ્ત્રમંતે રત્ન-
મયીએ તેનો કે તેની માતાનો કાંઈ એવો અપરાધ કર્યો નહોતો કે
આવા પ્રકારની કઠોર શિક્ષા તે પામ્યા કરે. જે એમ હોય તો
સ્મૃતિ મિથ્યા થાય-શાસ્ત્ર મિથ્યા થાય.

પૂર્વની ઘટના કેવી હતી, તે એક વાર ખુલાસાથી નહિ કહીએ
તો પાંકડ પાંકડા સમજશે નહિ. માટે શાથી એ વાત બત્તી ? હર-
પ્રસાદની માતા શાથી તેની પુત્રવધુ ઉપર એટલી ગુસ્સે થઈ ? તે
આખતનો ઉદ્દેશ કરીએ.

વાયકાએ સ્મરણમાં રાખવું કે આપણે બસા વર્ષ પહેલાંના
બંગાળાની અને બંબાળીઓની કથા કહીએ છીએ, આપણી વાર્તાનો
નામક હરપ્રસાદ બિદ્યાવૃત્તિ કરનારો લોબી બ્રાહ્મણ નહોતો પણ
પંડિત બ્રાહ્મણ હતો. તે માનુલકત સંતાન હતો. તેને ઉત્તરીગએલે
મોટે પાછો આવેલો જેમ માતાએ પૂછ્યું-“ કેમ પરત આવ્યો આ-
વ્યો પ્રસાદ ? કેમ વહુને સામે ન લેતો આવ્યો ? ”

હરપ્રસાદને જીવનમાં કદી પણ ખોટું બોલવાનો અભ્યાસ
નહોતો. માતાની સામે એ ખોટું બોલીને શું કરે ? તે પતિપત્નિની
વચ્ચે જે કાંઈ બન્યું હતું તે વિસ્તારથી માતાને કહી સંભળાવ્યું.

હરપ્રસાદનો પિતા ધણો તેજસ્વી બ્રાહ્મણ હતો. તેનું નામ
રમાપ્રસાદ સ્માર્ત ચુકામણી. તે જેવો તેજસ્વી હતો, તેવીજ તેની
પત્ની તેજસ્વિની હતી.

હરપ્રસાદની માતા તેની પુત્રવધુના આવા આચરણની વાત
સંભળાને બોલી-“ ઠીક. એ ત્યાંજ રહે. તેનું કેટલું બળ છે તે
જોઈ લે. પ્રસાદશ્રી ઓકરી થઈ એટલે અભિમાનથી કાંઈ દેખી

હકતી નથી ! મારા પુત્રનું અપમાન ! હરપ્રસાદ હું તારી મા છું. અનેક કપટા વેડીને તને ઉઠેયો છે. મારો આદેશ છે કે તું કમલ-લોચનરાયની કન્યાનું નામ તારા મોઢે લાવીશ નહિ. જો તે મારે ઘેર આવશે, તો હું અન્નબળનો ત્યાગ કરીશ. હું હવે તારો ખીજો વિવાહ કરીશ. મનમાં ધાર કે કમલલોચનની કન્યા મરી ગઈ છે !”

જેવું કહ્યું હતું તેવુંજ કર્યું. સ્માર્તચુડામણીની પત્નીએ સહ-જમાં એ કાંધ ત્યાગ્યો નહિ. તેણે એક પાડોસી સાધારણ માણસની કન્યાનું નક્કી કરી તેની સાથે પુત્રનાં ખીજવારનાં લગ્ન કર્યાં. આટલે સુધી પહેલાંની વાત છે. આજ એ વાતને છ વર્ષ વીતી ગયા પછી હરપ્રસાદની સાથે આકસ્મિક રીતે રત્નમયીનું મિલન થયેલું છે.

(૮) ઘેર,

પાંડાઓથી છવરાએલા, અંધકારસમાચ્છન્ન વૃક્ષ નીચે ઉભો રહી હરપ્રસાદ ફરીને મંલીરસ્વરે બોલ્યો:—“ રત્નમયી ! ”

“ કેમ પ્રશ્ન ! ”

“કવી મધુરવાણી ! હરપ્રસાદનું દામળ અંતઃકરણ એ ભક્તિ-સ્નેહથી સ્તિગ્ધ સંબોધને ફરીને મમતાની વિમળધારાથી ઉલ્લસિત થઈ આવ્યું. એ પૂછું યૌવનથી બન્ને કિનારા વચ્ચે શોભતી ગંગા જેવા રત્નમયીના રૂપે તેના હૃદયમાં કાંઈક ચાંચલ્ય ઉત્પન્ન કર્યું. એના સમુજ્વળ રૂપના મોહને તે અટકાવી શક્યો નહિ. જે રત્ન-મયીનો તેણે અત્યંત દ્રષ્ટી, કુશળતાપૂર્વક ઉદ્ધાર કર્યો, આવી પહોંચેલા મૃત્યુથી બચાવી, જેમાં તેણે આત્મસમર્પણ કર્યું; તેનો તે હાંખા સમયને માટે ત્યાગ કરે એ રીત ક્યાંની ? એ સાંધાતિક વાતને વિચારતાં તેના હૃદયમાં વૃશ્ચિકદંશનની તીવ્ર વેદના થવા લાગી,

તમને કુખ-કષ્ટ, શોક, તાપ, આનંદ-ઉદ્વેગ ગમે તે હાય; કિન્તુ સમય તમારા માટે રાહ જોતો નથી. આ નિયમાનુસાર વિ-યોગીના દિવસો પણ વ્યતીત થાય છે. નાયકની હૃદયસંબંધા, પ્રેમા-લિંગનથી મુગ્ધચિત્તા, મિશનમંદિરાના મદથી મદાન્વિત નાયિકાની સુખમયી રાત્રીનું પણ પ્રભાત થાય છે. રાગીના દિવસો પણ વ્યતીત થાય છે. ભોગીના દિવસો પણ વ્યતીત થાય છે. આ પ્રમાણે હર-પ્રસાદ અને રત્નમયીના હૃદયમાં એક પછી એક બીપણું જંઝારાત ઉડતા હતા. એ સમય પણ ચાલ્યો ગયો. તે લયંકર અંધારી રાત્રિના અંત સાથે ગગનપાત્ર ઉપર પડેલા પ્રકાશ થઈ રહ્યો. અંધકારમય પ્રકૃતિની કૃષ્ણવસ્ત્રથી શોભા નાતેનો વિલય થયો અને ઉપાના પ્રકાશથી રંગિત સમુલ્લસ પ્રતિફલિત દેહલોચનની સંમુખ શોભી રહી.

આ વખતે બાહ્યાર્કનાં ફિરજોથી ઉલ્લસ ઉપાના સુપાવત પ્રકાશમાં હરપ્રસાદે રત્નમયીના સુંદર મુખ તરફ દરીને જોયું. રત્ન-મયી રડતી હતી. હરપ્રસાદનું હૃદય વિંધાયું. તેનાથી વધારે સહી શકાયું નહિ. એનાં હૃતપિંડને દયાવીને કાઈ બીપણું શક્તિ તેને સંવેગે પીક્યા લાગી. તે બોલ્યો:—“રત્ન! હવે શું કર્તવ્ય છે?”

“કર્તવ્ય તમારી પાસે! મને સાથે લઇ જાઓ.”

“ના, તે નહિ થાય. તને હું મારી ફાંદીને ઘેર રાખી જઈશ. તે પછી કાઈ યોગ્ય સમય જણાશે, એ વખતે તને મારે ઘેર લઇ જઈશ. ....”

“જો આ રીતે તમારા મનમાં મને નિઃશ્ચિત કરવાનું હતું; તો શા માટે ઉદ્ધાર કર્યો? આસન્નમન્યુના મુખમાંથી શા માટે

બચાવી ? માતા કપાલિની મારા હૃદયનું શોણિત પીવાને ખપ્પર
 લઇને બેઠી હતી; તમે તેની શોણિતતૃષ્ણા નિવારવામાં શાં માટે
 અડચણ ઉત્પન્ન કરી ? માતાના તે હસ્તગત ખડગની મદદથી મારી
 જ હસ્યા શા માટે ન કરી નાંખી ? સ્વામિનું ! દેવતા ! હવે મને
 મારું લાન આવ્યું છે. મારા ઇષ્ટનું મને લાન થયું છે. પૃથ્વીની
 અતુલ સુખસંપદ મને તો પણ હું મારા ઇષ્ટનો ત્યાગ કરીશ નહિ.
 ધેં હવે સ્વામીને જાણ્યા છે. પતિસેવાના મર્મનું મને લાન થયું છે.
 જીવનનું પ્રકૃત કર્તવ્ય શું છે, તે હું સમજી છું. હું તમને છોડી
 શકીશ નહિ. હાથ આવેલો હીરો ગુમાવીશ નહિ. તમે જેને વિવાહ
 કરી લાવ્યા છો, તેને તમે તમારું હૃદય સોંપી દો, સ્વર્ણાલંકાર
 મંડિતા કરો. સોહાગની રાજરાણી બનાવી રાખો. હું તેથી મુઠપિણ
 ખેદ કરીશ નહિ. જરા પણ અડચણ નાખીશ નહિ. મારી ઇચ્છાથી
 આનંદપૂર્વક તેની દાસી બની રહીશ; છતાં તમારો લાગ નહિ કરી
 શકું. ઉપાના પ્રકાશથી રંજિત આકાશથી પર શ્રી નારાયણ બેઠા
 છે. આ અલ્પ ઉપર તેમનું અખંડ ઉજળું વેકુંડ છે. તેઓ મારા
 મનની વાત જાણે છે. પ્રભુની સાક્ષીએ હું સ્વામીને ત્યાગીશ નહિ.
 અને મારો ત્યાગ કરશે તો તેનું તમને પાતક લાગશે. હું અહંકા-
 રિણી છું, અજ્ઞાન છું, કટુભાષિણી છું, અથવા ગમે તેવી છું; પણ
 હું અભિમાનથી કહું છું કે સતીત્વના ગૌરવવંદે મારું અંતઃકરણ
 ઉજળું છે. મને છોડી દેશ નહિ.” તે સ્વામીને પગે પડીને રડતી
 રડતી બોલવા લાગી—“મહિયરમાં મારા માટે સ્થાન નથી. હું
 અભિમાન અને સ્વેચ્છાથી તે સ્થળને છોડીને આવી છું. જો મને
 તમારો ચરણમાં શરણ નહિ આપો તો આ પૃથ્વીપર મારે સ્થીર

થયાનું સ્થાન નથી. મને ઊગારો. વધારે દુઃખ ન આપો—તિરસ્કાર ન કરો. હું તમારી ધર્મપત્ની છું.”

હરપ્રસાદ કાંઈ બોલતો નહોતો; પણ તેનાથી રહેવાયું નહિ. તેની આંખમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તે રત્નમયીને હાથ ઝાલી બોલ્યો:—“ભવિતવ્યતાના વહનને બીજું કાંઈ અટકાવી શકતું નથી. રત્નમયી ! તારે લીધે માતાના ક્રોધાગ્નિમાં પડવું પડે, માતાના દ્રોહી બનવું પડે તો તે કયુલ છે. હું તારો આ જીવનમાં કદી ત્યાગ નહિ કરું મારી સાથે ચાલ.

માર્ગે ચાલવામાં હવે કાંઈ હરકત થાય તેવું નહોતું. પ્રભાતનો પ્રકાશ ઉત્તર થવાથી વન ભૂમિના માર્ગે સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. હરપ્રસાદ જંગલ પાર કરીને એક નાના ગામમાં દાખલ થયો. ત્યાં લેકિને પૂછતાં માલમ પડ્યું કે એ ગામથી તેનું ગામ બે કોસ દૂર છે. એ રસ્તાવાટે તેણે કદી પણ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. બધી મહેનતને અંતે તેણે એક સિખિકા મેળવી. સિરસ્કૃતા. જમીનદાર કન્યા રત્નમયી આનંદથી તેમાં બેઠી અને શ્વસુરવાસ તરફ ચાલી. કિસ્મત તેના તે માર્ગમાં બીજું કાંઈ વિઘ્ન લાવી શક્યું નહિ. હરપ્રસાદ તે ડોળાની સાથે ત્રિપાદની પેઢે ચાલતો હતો. સતસત્રીની સમસ્ત ધદના જાણે તેના ચિત્તક્ષેત્રમાં બીપણ સ્વપ્નવત્ પ્રતીકમાન થતી હતી.

દૈવસૃજિતે અદ્ભુત ધરના ચક્રને આધિન થઈ હરપ્રસાદ પત્નીને લઈ ઘેર પહોંચ્યો, ત્યારે નવ કે દશ વાગ્યાનો સમય થયો હતો.

હરપ્રસાદની માતા કેટલાક દિવસથી પુત્રના કાંઈ અખર ન

મળવાથી વધારે ચિંતાતુર હતી. એ વખતે દેશમાં ટપાલનો કાંઈ બંધાવસ્ત ન હતો. માણસો દ્વારા સમાચારનું આદાન-પ્રદાન ચાલતું હતું.

હરમસાદની નવવિવાહિતા દિતીય પત્નીનું નામ પ્રભાવતી હતું. તે સુંદર હતી. કિન્તુ રતનમયીના જેવી સૌંદર્યવતી નહોતી, પ્રભાવતી સાધારણ ગૃહસ્થની કન્યા હતી. રતનમયી મુખમાં ઉછરી હતી. પ્રભાવતી ગરીબ સંસારની છાયામાં મોટી થઈ હતી. રતનમયી જમીનદારની કન્યા હતી; કિન્તુ તેથી શું થયું ? ભગવાને પ્રભાવતી ના હૃદયમાં કેટલાક સદ્ગુણોનો સમાવેશ કરી દીધો હતો. તે સુંદરી શ્રેષ્ઠા રતનમયીમાં નહોતી.

પ્રભાના ગુણનું વર્ણન થોડું કરીએ. તે વહેલી પ્રત્યુષમાં જન્માનો ત્યાગ કરી ઉઠતી. ઘરમાં એક ખેડુત અને એક દાસી હતી દાસી ઘરમાં દાર-સાફ રાખતી, વાસણ માંજતી, ગાયો વગેરે ઢોરોનું કામ કરતી. અને પ્રભા દરેક કામમાં તેને મહાયતા કરતી. દાસી તેને કામ કરવા ના કહેતી; છતાં પ્રભા માનતી નહિ. સાસુ તેને માટે ખટપટ કરે; છતાં તે કાન ઉપર હાથ દેતી નહિ. તે વિચારતી કે પોતેજ ગૃહની ગૃહિણી છે. તે સઘળું કામ તેને નિત્ય કર્તવ્ય હતું. હાલ વખત સારો હોવાથી આકર રાખવાની શક્તિ છે પ્રજા દશાનીવાત કરી શકાય તેવી નથી ને કદી ખરાબ પડતી. સ્થિતિ આવે અથવા આ જુની ખાઈ ચાલી જાય, તેા ઘરનું કામ કાણુ કરે ?

હરમસાદના ગૃહ દેવતા શ્રીધરની નીત્યસેવા માટે કાંઈક ખેતર પાધરનો બંધોળસ્ત હતો. સારા પવિત્ર દિવસોએ દસ ખાર

બ્રાહ્મણેને જમાડવામાં આવતા હતા. ઠાકુર મંદિરનું કામ પ્રભા પોતાના હાથેજ કરતી હતી. સાસુ તેથી બહુ સંતુષ્ટ થતી. કારણ કે દેવનું કામ ખીજના હાથથી કરાવવાનો રિવાજ ન હોતો, અને કરાવે તો મનને પસંદ પડે તેવું પવિત્ર થતું નહોતું.

પ્રભાની ઉંમર સોળ વર્ષની હતી. એટલે કિશોર યૌવનના સુખમય સંધિસ્થળમાં તે પરમ સૌન્દર્યવતી હતી. તેનું સુબલ્લુ સ્થામ વર્ણનું સરીર જાલો પ્રસ્ફુટિત સુગંધ ભર્યા વાસંતી કુસુમ જેવું હતું કે વિધાતાએ એક વિશેષ ધ્યાન આપીને તે સુરોળ, સુમાર્જિત, અપૂર્વ, કાંતિમય શરીર બનાવ્યું છે.

હરપ્રસાદ પ્રભાને સારી રીતે ગણતો હતો. તેનો એ રનેહ પ્રભાના રૂપના આકર્ષણને લીધે નહોતો, યુથ્વને લીધે હતો. સ્વામીની સેવા કરવામાં તે બહુ નિપૂણ હતી. સ્વામીના મુખને રમે તેવા ખાણાદિ પદાર્થો બનાવવામાં તે સિદ્ધ હસ્તા હતી. શરમથી સંકોચાતી લજ્જવતી-શૂન્યમણીની લતા જેવી, મેઘથી છવાંમેલા ચંદ્રમા જેવી, તે અર્ધા હુમટામાં મુખ છુપાવીને ચાર તરફ હુમટી-ફરતી અને તે જોઈને હરપ્રસાદ ઘણો સંતોષ પામતો હતો.

હરપ્રસાદનું વાસભવન બે માળનું હતું. તેનો પિતા વ્યવસ્થાપન બ્રાહ્મણ પંડિત હતો. ઉપર ત્રણ મોટા શયનખંડ અને ઠાકુરજીની ઓરડી હતી. નીચે ત્રણ ઓરડામાં એક લંડારગૃહ, ખીજે જમવા બેસવાનો ઓરડો અને ત્રીજો ખાલી હતો. રસોડું સ્વતંત્ર માટીનું બનાવેલું હતું. એક તરફ મામેને બાંધવાનું સ્થાન હતું અને બહાર એક તરફ ચીંચીમંડપ હતો.

પ્રભાવતી સ્નાન કરી દેવસેવાના કામમાં લાગતી અને પ્રાચી
પાકશાળામાં પ્રવેશ કરતી. પ્રથમ કાકુરજી માટે રસોઇ બનાવતી;
અને તે દેવપ્રસાદને જમતી વખતે એ ઉપયોગમાં લેતી. દેવનું નૈવેદ્ય
તૈયાર કર્યા પછી એ બીજી રસોઇ બનાવતી અને સ્વામીને જમવા
આપતી. સ્વામી જમી રહ્યા પછી ચાકર, ખેડૂત, દાસી વગેરેને
પરિતોષરૂપે ભોજન કરાવી પોતે જમતી અને એ રીતે પાકશાળાના
કામથી પરવારી કપડાં બદલાવી સાસુની સેવામાં ધ્યાન આપતી.

એ વખતે ધાન્યનાં ખેતરોથી સ્યામ, ફળ-જળથી પૂર્ણ સુવ-
ર્ણની આ બંગાળભૂમિ હાલના જોટલી ગરીબ શ્રીહીન થયેલી નહોતી.
નવાબ શાયરતખાનું શાસન હતું. ચોખા બહુ સોંધા હતા. ચોખા
સોંધા હોય તો સધળું ધાન્ય સોંધું હોય. પ્રત્યેક બંગાળીને ઘેર
ઘી-ફાવતી છૂટ હતી. દરેકને ત્યાં ગૌશાળામાં બે ચાર ગાયો રહેતી.
સાધારણ ગૃહસ્થના ઘરમાં પણ ચાર પાંચ શેર દૂધ રહ્યા કરતું.
તેમાંથી દહીં, માંખણ, ઘી વગેરે બનતું. તાળ દૂધ અને ઘીને
લીધેજ તે વખતે બંગાળીઓ કાંતિ-લાવણ્યમય દેહ લઈને વિચરણ
કરતા. તે વખતે વિલાસ નહોતા. ફેશન નહોતી. અને વિવિધ નામ-
વાળાં સુવર્ણનાં આભૂષણોનો ચક્રચક્રાટ નહોતો. સહૃદયતા, આત્મિ-
યતા, કુટુંબવત્સલતા, પરોપકારપરાયણતા, સરળતા, સાદુતા, દેવ
બાહ્યજીને વિશે ભક્તિ અને ધર્મમાં અનુરાગ વગેરે હતાં. હાય, માતા !
બંગાળી ! એ વખતની તારી તે ગૌરવની બાબતો. છાંડીને ક્યા
પારે તું આજ આ કંગાલ દશાએ આવી પહોંચી છે ?

સંખ્યાકાળે ગૃહિણી આંગણમાં બેસીને માળા ફેરવતી હતી.
ઘોડે દર નવી વહુ પ્રભાવતી બેઠી હતી. ગૃહિણી માળામાં મન

રાખી શકતી નહોતી. દીર્ઘકાળથી પુત્રદર્શનના અભાવને લીધે તેનું ચિત્ત બ્યથ થઇ રહ્યું હતું. ઘણીવારે તે બોલી:—“ વહુ ! સંતાનની માતા થવામાં જોટલું સુખ છે તેટલું દુઃખ પણ છે. મારે કંઈ પાંચ દશ નથી. આ એકજ માત્ર અંધકારમય ગૃહમાં પ્રદીપ છે. લગભગ એક મહીનો થયો. મારા પુત્રના કાંઈજ સમાચાર નથી ! ”

અસ્ફુટ સ્વરે પ્રભાવતી બોલી:—“ માતા ઈશ્વરજી આપણો બેલી છે. આજે નાગાયણને નૈવેદ્ય ધરાવ્યું છે. કંઈ ભય નથી ! ”

એકાએક એ વખતે ઘરમાં પ્રવેશ કરી હરપ્રસાદે મધુર અવાજે કહ્યું—“ માતા ! ”

આ સ્નેહભર્યું સંજોગે ~~પ્રવેશ~~ ઘણા દિવસથી સાંભળ્યું નહોતું. માથા અસ્તકે સલામી ઉપર હાથે તે કબી થઇ. પુત્રને જોતાં જપ-તપ સુલી જવાયાં, એક ~~કિંમત~~ ઉપાસના આપતાં તે બોલી “ ભાઈ તારી સુદ્ધિ કેવા પ્રકારની છે ? આટલા યધા દિવસ રહેવાય ? ”

માતાના ચરણમાં નમીને હરપ્રસાદે બોલ્યો— “ એક અણ-ધારી આદતમાં પડી જવાથી આવડ્યો વિચળ થયો છે. એ આદતની વાત ઘણી બાંધણ છે ! લગભગ આ વખતે આંદે રહેલું કહ્યું છે, હું તમને પછી એ સઘળી હકીકત કહીશ. તમારા માટે હું એક વસ્તુ લાવ્યો છું માતા ! ”

“ કંઈ વસ્તુ ? ”

“ તમારી પુરાતન દાસી ! ”

રત્નમયી ધરના દાર પાછળ ઉભી હતી. હરપ્રસાદે તેને એ કે-કાણે રહેવાનું કહ્યું હતું. હરપ્રસાદની વાત સાંભળી રત્નમયીએ અવ-

શું કિંતુ મુખે, બય-સંકાચપૂર્ણ મુખે, બય-સંકાચપૂર્ણ હૃદયે સામુ-
ચરણની રજા માથે ચડાવી તેને નમન કર્યું.

મોઢા ઉપરનો ધુમટો એ સમયે અર્ધો ખુલ્લો થઈ ગયો હતો.
ગૃહિણીએ તેની તરફ દૃષ્ટિ કરી; પણ કાંઈ બોલી નહિ. તે ઉ-
ચ્ચભાવની હતી. શ્રીમંતની છોકરી આ રત્નમયીએ પોતાના પુત્ર
અપમાન કર્યું છે; એ ખીના તેના હૃદયમાં નવા ભાવથી જગમગ
થઈ. તેણે મોટીવહુને ‘ચિરાયુભતી થા’ એવા આશીર્વાદ આપ્યો.
પણ પુત્રને દોષપૂર્વક કહ્યું—“આ કમલસોવનરાયની કન્યાદે ? એ
આપણે ઘેર પુનઃ સામાટે લાવ્યો પ્રસાદ ?”

“તમારી સેવા કરશે માતા !”

“મારી સેવા માટે સેવકાની ઉણપ નથી. હું એનું મોઢું જો-
ઈ ચઢતી નથી. એક દિવસ પુત્રવધુ કરીને હું તેને ઘરમાં લાવી હતી.
માટે તે ખુશીથી બહાર રહ્યું; પણ તેનાથી હું ઘર ચલાવીશું નહિ
જો મારા પુત્રનું અપમાન કરે તેનું આ ઘરમાં રથાન રહેશે નહિ !”

“હરપ્રસાદ કાંઈ બાલ્યો નહિ. તે ત્યાંથી આવ્યો ગયો.” ગૃહિણી
કરીને માળા લઈ જવવા બેઠી. તેણે રત્નમયીને હાથની આંગળી-
દસિરાથી આગો કરી કે ‘રસોડામાં જા’ પણ તે ત્યાંથી જઈ નહિ
અનુમતિ નેત્રે સાસુના ચરણ પકડી બોલી—“માતા ! પુત્રીએ
મધિની હાથ તો શું માતા તેને ક્ષમા ન કરે ? એક દિવસ અન્ન
નતાથી મેં જે પાપ કર્યું હતું; તેનું પ્રાર્થિત આટલા ગંધા દિવ
કર્યું છે; તોપણ શું મને માફી નહિ મળે ? માતા ! અંભારે
બીજારણ થઈને મારી તરીકે તમારે બારણે આવી છું. મારા ગ
આલ્યો ગયો છે. હવે ત્યાગ ન કરશો માતા !”

રત્નમયીના મોઢા ઉપરનું આવરણ એ વખતે એકાએક દર થઇ ગયું ગૃહિણીએ જોયું તો પરિત્યાગ કરેલી વહુનું રૂપ રાજરાણીના જેવું દેખાયું. માળામાંથી તેનું ચિત્ત ઉખરી રત્નમયીના મુખ તરફ ગયું. આંખમાં આંસુ ભરેલ તેનામાં કાંઈક દયા ઉઠાવી.

પ્રભાવતી પારણા પાસે ઉભી રહીને રત્નમયીની અપૂર્વ કાંતિ જોઈ રહી હતી. તે મનમાં ને મનમાં બોલી;—“ સપત્ની—શોક રૂપવતી જણાય છે ! ”

રત્નમયીના અપૂર્વ સૌન્દર્યથી તેમજ તેની આંખમાં આંસુ બેઠવાથી ગૃહિણીનું હૃદય કાંઈક પીગળ્યું હતું; એટલે તેણે પ્રભાને બોલાવી કહ્યું—“ નથી વહુ ! આને ઉપર લઈ જા. એના સંબંધમાં હું પાછળથી વિચાર કરીશ. અત્યારે મને થીડીવાર ઇશ્વરનું નામ—સ્મરણ કરવા દે. ”

હરપ્રસાદે એ સંપ્રજ્ઞ બાળ્યા પછી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું—“ હરિ, હરિ, બચી ગયા ! ”

રત્નમયીનો હાથ પકડી પ્રભા, તેને ઉપર લઈ ગઈ. જાણે મમતાએ રનેહનો હાથ પકડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. ઉત્તર દીપ-શિખા પાસે જાણે તેજોમય વિદ્યુત ચમકતી હોય એમ જણાતું હતું.

(૯) પ્રભાનું પ્રભુત્વ.

રત્નમયીનો તે સારો કે નરસો દિવસ પસાર થઈ ગયો. પોતાની શોકમય પ્રભાવતીનો એક જહેનના કરતાં અધિક રનેહ મળવાથી તે દિવસ સારો અને સાસુનો અનાદર મળવાથી નરસો. હાની—લાજનો સાધારણ વિચાર કરતાં તે સમજે કે છેક તુકસાન થયું નથી. માળો,

માર, તિરસ્કાર વગેરે સહન કરી રવામીના ઘરમાં પડ્યા રહેવાથી મુખને સમય કોઈ વખતે આવશે અને સાસુની દૃષ્ટિ મેળવાશે એમ તેણે ખાતું.

હાલના સમયની છોકરી હોત તો આવો તિરસ્કાર અને અપમાન વેડવાને બદલે તે વિપ્રાપ્ત કરત અથવા કેરોસીનમાં કપડું બોળી બળી જાત; કિન્તુ આપણે જસો વરસ પહેલાંના બંગાળાની વાત કરીએ છીએ. તે વખતની બંગાળાની કન્યાઓમાં સહનશીલતાનો એક મોટો સદ્ગુણ હતો અને સામાન્ય બાળકમાં આપઘાત જેવું કંઈક નિંદનીય પાપ પુણ્યમય બંગસંસારમાં પ્રવેશ થતા પામ્યું નહોતું.

રૂપના ગૌરવથી ગર્વિષ્ટા રત્નમયા અત્યારે હવે જમીનદારની કન્યા રત્નમયી નથી. તેના પાપના પ્રાયશ્ચિત સાથે દિવ્ય જ્ઞાન ઉદભવ્યું છે. તે જેટલા પ્રમાણમાં અભિમાની અને અસહિષ્ણુ હતી; તેના પ્રમાણમાં અત્યારે કાંઈ નથી, તે હવે સમજી છે કે જે હિન્દુ નારીની સહિષ્ણુતા પૃથ્વીના જેટલી નથી; તે એક પશુ તુલ્ય છે; આથી તે અનુસંગ, વિરાગ સમજી બોલ્યાઆલ્યા વિના સહન કરવા લાગી. તે મનમાં વિચારતી હતી કે;—“દશાની દાસી બનીને સ્ત્રીઓને ધણું ધણું રહેવું પડે છે. પ્રકૃતિના ક્રમમાં જેમ વર્ષા અને વસંત છે, તેમ હિન્દુઓમાં વિરાગ, અપુરાગ, અનાદર, રતેહ બધું જ છે. જે સહન કરે છે તેને જ પરિણામે જીવ છે, નારીનાં એ શ્રેષ્ઠ ગુણ સહિષ્ણુતાના લાભથી હું કરીને સાસુની પાસે આદર મેળવીશ. કરીને એજ સંસારની હું પ્રધાન મુદ્દિથી થઈશ.

માણસને જો કોઈ અમશાનું અવસરન ન મળે તો તે કદીયશું

વી શકે નહિ. બાળક જેમ રમકડું લઈ ખેલ્યા કરે છે તેમ માણ-
પણુ આશાને રમકડું બની દુઃખ કષ્ટ બધું મૌનમુખે સહન કરે
રત્નમયી આટલા દિવસ નીરાશાનીજ ઉપાસના કરતી આવી છે;
નતુ હવે આશા કરવાનું શીખી છે. અત્યારે તે ગંભીર અધિકાર-
પ્રકાશ જેવા પામી છે છતાં તે આશામાં એક પ્રધાન સમસ્યા
તે શોક્ય પ્રભાવતી હતી. પ્રભાનું સરલતામંડિત મુખ જોઈ તેના
નમાં ઘણીએક પ્રીતિ જન્મી છે પ્રભાના હૃદયના નિષ્કપટ વ્યવહાર-
ના, તેના પ્રાણુપાથરતા સ્નેહભાવથી તે સમજી હતી કે પ્રભાનું હૃદય
જુદું ઉદાર છે. સપત્નીના સમાગમથી તે દેવરૂપિની પ્રભાવતી
રા પણ દુઃખિત બની ન હોતી ચિંતિત થઈ નહોતી. ઉલટી આ-
ગ્રીતા બની હતી તે વિચારતી હતી કે સ્વામી તેમના બન્નેનો છે
અમો સ્વામી ઉપર એક સરખો હક છે. રત્નમયીનો સ્વામી ઉપર
કે સરખો હક છે. રત્નમયીએ સ્વામી ઉપર પ્રથમ અધિકાર મેળવ્યો
જો તે તેના સ્વામીનો ભાગ પોતાને આપીને ઉદેશ વિના રહી
કે છે. તો પોતે પણ તેમ શા માટે ન સહી શકે ?

અમારા આ વિશ્લેષણ કરતાં પ્રભા અને રત્નમયીના કથોપ-
ખાની પાઠકો એ પ્રભા ચરિત્રનો વધારે સારો પરિચય પામી
કશે. બીજા દિવસની મોડી રાતે ઉભય એક એકાંત આરડામાં ખેસી
જે વાતચીત કરતાં હતાં તેનો કેટલોક ભાગ અમે પાઠકને સંભ-
વવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ.

હરખંસાદ રત્નમયીના પુનરાગમન પહેલાં જ્યારે મુસાફરીમાંથી
છો આવતો, ત્યારે પ્રભાવતીજ તેના શયનખંડને પ્રકાશિત કરતી
તી; કિન્તુ રત્નમયી જે દિવસ પ્રથમ અહીં આવી તે દિવસ બહા-

રત્ની મેડીના બીજા એક ભાગમાં તેણે શયન કર્યું. એક પત્નીને ખુશી કરવાથી બીજાનું મન દુભારે એમ ધારી વિવેકી ભુદ્ધિમાન હરપ્રસાદે બહારના ખંડમાં તે દિવસે શયન કર્યું હતું. તેની માતાએ બ્યારે પૂછ્યું “તું તારા ઓરડામાં ન સુતાં બહાર શા માટે સુતો છે ?” ત્યારે હરપ્રસાદે બોલ્યો—“બાણો છા કે રાત્રે ઘણીવાર સુધી શાસ્ત્રા લોચના કરવી એ મારો ચિરમ્બ્યાસ છે. જે સ્ત્રીઓ જેના ધરમાં હોય તેને શાસ્ત્રાભ્યાસમાં વ્યાધાત આવે છે.”

હરપ્રસાદની માતા રોપપરાયણા હોવા છતાં ભુદ્ધિમતી હતી ! તે એ સામાન્ય ઉત્તરમાં પુત્રની વિવેકપરાયણતાનો પરિચય પામી. તે વેળા મોટી વહુ રત્નમયીની ઉપર તેને એક પ્રકારની સહાનુભૂતિ હિસાબ થઈ. તે આટલા દિવસ બાહી નહોતી એ ભુદાત્રાત છે પ્રભાવતી જે ઓરડામાં સુતી હતી તે ઓરડો રત્નનો હતો. હરપ્રસાદ એકને છોડી બીજાનો આદર કરી તે ઓરડામાં સુતો નહિ, એ યોગ્ય કર્યું. ગૃહિણી એ માટે પુત્રના વ્યવહારથી વિરક્ત ન થતાં ઘણી ખુશી થઈ. તે એ સંબંધમાં બીજા કાંઈ સત બોલી નહિ.

બ્યારે રત્નમયીએ સાંભળ્યું કે હરપ્રસાદ ધર્મસંકટમાં પડવાથી બીજા ખંડમાં સુતો છે, ત્યારે તે સ્વામી ઉપર બહુ ઉદાસ થઈ તેની એ ઉદાસિનતા પોતાને માટે નહોતી; પણ પ્રભાને માટે હતી. ધરમાં તેનું એ વખતે કાંઈ શાસન નહોતું. હરપ્રસાદે સ્વેચ્છાથી આ ગોઠવણ કરી હતી, તેમાં ફેરફાર કરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી.

રાતના દશેક વાગ્યા હતા. કુદરત અંધકારથી વ્યાપ્ત હતી; છતાં હરપ્રસાદના શયનખંડમાં દીવો બળતો હતો. તે ઉજ્જવળ પ્રદીપશિખાનો પ્રકાશ વિપ્રુત પ્રભા જેવી રત્નમયીના મોઢા ઉપર પડતો.

હતો. પ્રભાવતી તેની સામે બેસીને એ રૂપચોટિ જોઈ રહી હતી.

રત્નમયી પણ પ્રભાના મોઢા તરફ ઝીણી દૃષ્ટિએ કાંઈક જોયા કરતી હતી. દીવાલ ઉપરના ઉત્તર અરિસામાં તથા સ્વચ્છ પાણીમાં ઘણીએ વાર રત્નમયીએ પોતાનું મુંદર સ્વરૂપ જોયું હતું; પરંતુ પ્રભાના મુખ તરફ જોઈને તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે તેના સરલતા ભર્યા મુખ ઉપર એવી જ્યોતિ છે, એવું સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય છે કે જે પોતાનામાં નથી; તે આદર પૂર્વક પ્રભાનું મુખ પકડીને બોલી—
“મારા મોઢા તરફ એકી ટસે જોઈને તું શું વિચાર કરે છે પ્રભા?”

પ્રભા તેના તાંબુજરજિત ઓઠ ઉપર સરલ હાસ્ય ભરેરી વિકસાવીને બોલી:—“જહેન ! તારા આ રૂપનો વિચાર કરે છું—મેં જ્યારથી તને જોઈ છે ત્યારથી મનમાં ને મનમાં વિચાર કરે છું કે—”

પ્રભા આંગળ કહેવા જતી હતી, પણ હૃદયમાંથી વિચાર હોઠ આંગળ આવી અટકી ગયા.

પરંતુ રત્નમયી વાતને ઉઠાવવા દે તેવી ન હોતી. તે બોલી—
“શું વિચાર કરે છે પ્રભા ?”

પ્રભાને જવાબ આપ્યા વિના હવે ચાલે તેમ નહોતું. તેણે કહ્યું—“તું આવી સુંદરી, વળા તારી વાણી આવી મીઠા છતાં સ્વામી મારા જેવી કુરુપાને કેમ પરગ્યા એ મારાથી સમજતું નથી.”

રત્નમયી હસતી હસતી બોલી—“તું એ હકીકત એક વખત સ્વામીનેજ પૂછી લેજે. મારા કરતાં તેનો તેઓ વધારે સારો જવાબ આપશે. પ્રભા ! તને એક વાત પૂછું છું. મારી આંગળ છપાવીશ તો મહિને ?”

“ શા માટે છૂપાવું બહેન ? ”

“ ત્યારે શું તું સ્વામીને ચાહે છે ? ”

“ આત્મ કાંઈ કહેવાય તે હું બરાબર જાણતી નથી; છતાં એટલું કહું છું કે જ્યારે તેઓ મારી સમીપે હોય છે. ત્યારે મને બહુ આનંદ થાય છે. તેઓ બહારગામ જાય છે; ત્યારે મને ગમતું નથી અને રડી જવાય છે. તેઓ આદર કરે છે; છતાં હું અભિમાન કરતી નથી. તેઓ તિરસ્કાર કરે છે ત્યારે તેને આદર તું બીજું કોઈ સ્વરૂપ સમજું છું. અને મનમાં કાંઈ આણતી નથી. ”

“ તો પછી તું આટલી બધી સુખી શાથી છે ? ”

“ તેમની સેવામાં મારું સુખ છે. તેમના ઘરના દાસીના કામમાં પણ મને રાણીપણાનું જ્ઞાન થાય છે. એમને કાંઈ દુઃખ થાય, ત્યારે મને બહુ રડવું આવે છે, હું નારાયણ આગળ વિનંતિ કરીને કહું છું કે:—“ હે પ્રભુ ! એમને સુખમાં સુખજો, નિરાગ્રહજો અને જે પીડા એમને થવાની હોય તે બધી મને આપજો. ”

“ બહેન તું એક આદર્શ પત્ની છે. મારામાં સૌન્દર્ય છે, પણ સદ્ગુણ નથી, સમજણ છે, પણ વિવેક નથી. ભાલસા છે, પણ આત્મત્યાગ નથી. તું મનમાં મારું લગાડીશ નહિ. મારા જેવું સૌન્દર્ય તારામાં નથી એમ તું કહે છે; પણ સ્ત્રીઓને જે સદ્ગુણોની જરૂર છે, તે સદ્ગુણો તારામાં છે. વળી એક વાત તને પૂછવી છે. ”

“ કંઈ વાત ? ”

“ તારો સ્વામી હું પડાવી લેવા આવી છું મારા ઉપર તું

આટલી બધી લાગણી શા માટે રાખે છે ? આટલો બધો પ્રેમ શા માટે કરે છે ? ”

પ્રભાવતીએ મૃદુ હાસ્ય કરી કહ્યું—“ તારા ઉપર હું અમુકા શા માટે કરું ? અનેક માણસો અનેક કામનાઓ વડે પરમેશ્વરની સેવા પૂર્ણ કરે છે; તેઓ શું પરસ્પર ઇર્ષ્યા કરે છે બહેન ? તારી કામના લઈને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું સ્વામીની સેવા કર. સ્વામિ સોહાગિની થા. તારો અભિષ્ટ મનોરથ તું તારા દેવની પાસેથી માગી લે. મારામાં એવી શક્તિ નહોતી તો હું એને અર્થે શા માટે દુઃખ કરું ? ”

રત્નમયી મનમાં ને મનમાં બોલી—“ આ પ્રભા મનુષ્યરૂપે ખરેખરી દેવી છે. તેના જોટલું ઉચ્ચ હૃદય સ્ત્રીઓમાં મેં કદી ક્યાંય પણ જોયું નથી. ” રત્નમયીએ આવેગમાં પ્રભાવતીના મોઢા ઉપર વ્હાલ કર્યું. તેને જાતી સાથે ચાંપીને એ બોલી—“ આવ પ્રભા ! આજે આપણે આ નારાયણ વિનાના ખાલી મંદિરમાં હૃદયે હૃદય જડી સુખ સ્વપ્નમાં રાત્રી પૂર્ણ કરીએ. ”

તે રાત બન્નેએ એવાજ વિચારોમાં પૂરી કરી. ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં એક નવી ઘટના ઉપસ્થિત થઈ. પ્રભા અને રત્નમયીની વાત છોડી દઈ આપણે એ અપૂર્વ ઘટનાની વાત હવે ચલાવીશું.

(૧૦) ન્યાય.

હમણાં પરાક્રીઆમાં શય્યાનો સ્થાન કર્યો છે. પ્રભાત કૃત્ય આદરેલી તે એના બહારના ખંડમાં બેસી સાંખ્ય સૂત્રની આલોચના કરે છે. એ વખતે એક પાડોશીએ ઉર્ધ્વશ્વાસે દોડી આવી ખબર આપ્યા—“ પ્રસાદલાલ ! સર્વનાશ થયો. નવાળની ફાજ આપના ઘર તરફ આવે છે. ”

વાત સાંભળી હરપ્રસાદ આશ્ચર્ય ચકિત થઇ ઉઠ્યો. તે એક બ્રાહ્મણ પંડિત હતો. તેને ઘેર નવાખની ફાજ શા સાડે આવે ? હરપ્રસાદ પોથી બંધ કરી તરતજ ઉડીને ઉભો થયો.

એ વખતે એ સિપાઇઓએ તેના ધરના આગળામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં એક જણ દિ-દુસ્થાની હતો અને બીજા બંગાળી હતો. એ વખતે બંગાળીઓ આવા અશક્ત નહોતા. અનેક બંગાળીઓ નવાખ અને બાદશાહની ફાજમાં સૈનિકા તરીકે તેમજ સેનાપતિ તરીકે કામ કરતા હતા.

બંગાળી સિપાઇએ જોયું કે તેની સંમુખ એક ખુલા માથાનો, કાંચન લાંબિત દેહવાળો, તેજઃ પુંજ બ્રાહ્મણ પંડિત ઉભો છે, તે મૂર્તિ જોતાંજ મનમાં એકવાર લકિત ભાવ પેદા થાય. સિપાઇ તેને પ્રશ્ન કરી બોલ્યો:—“ પ્રભુ ! આપનું નામ શું હરપ્રસાદ ભદ્રાચાર્ય ? ”

હરપ્રસાદ સિપાઇનો આવો વિનયન પ્રભાવ જોઈ કાંઈક ધૈર્ય પામ્યો. તેણે કહ્યું:—“ હા, મારું નામજ હરપ્રસાદ ભદ્રાચાર્ય; કિન્તુ તમારે અહીં આવવાનું પ્રયોજન શું છે ? ”

“ આપના નામનો એક સમન્સ—ફકો છે. ”

“ તમે નવાખના દરબારમાંથી આવ્યા છો ? ”

“ ના, અમે સત્ત્રામ સરકારના ફાજદાર સાહેબના દરબારમાંથી આવ્યા છીએ. આજ મધ્યાહને ફાજદાર સાહેબનો દરબાર થશે. એ દરબારમાં આપને આપનાં સહિત હાજર થવું પડશે. ”

વાત સાંભળતાંજ હરપ્રસાદ કંપી ઉઠ્યો. ફાજદારના દરબારમાં તેને શા માટે એકાએક બોલાવ્યો હશે ? પત્નીને સાથે લઈ

તે જલું એ કાંઈ ઓછું જોખમ બરેલું નથી; કારણ કે તે થણું
યાનક રથાન છે. નથી સમજતું કે અદૃષ્ટમાં આ વખતે કાંઈક
વી વિપત્તિ આવવાની હશે !

હરમસાદને આવો ચિંતાતુર જોઈને સિપાઈ બોલ્યો:—“ આ
કો ખંભાળીમાં લખેલો છે. અને તે આપના નામનો છે. ”

હરમસાદ તે લઈને વાંચવા લાગ્યો:—તેમાં લખ્યું હતું:—“ સુખે-
રના મહા માન્ય ફૅજદાર મીર અલીખાં સાહેબ સત્તરામમાં એક
રખાર બજવાના છે. એ દરખારમાં તેમાંતરની હદના દસ્યુ ભેર-
નાંદનો ન્યાય થશે. તમને જણાવવાનું કે ફૅજદારના આમિલદાર,
મલ્લોઅનરાય ચૌધરીની કુલ્લતાથી એ દુષ્ટ હુંદારો પકડાયો છે.
મા હુંદારાને પકડવાના કામમાં કમલ લોઅનરાયના જમાઈ તમે-
રમસાદ બટાચાર્ય તથા તમારી પત્ની રત્નમથી મુખ્ય સાક્ષી રહે-
શો. તમને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. તમે સરકારના સાક્ષી રહે-
શો. ફૅજદાર સાહેબના હુકમનો અમલ કરશો. પરદાનશીનના,
થોપયુક્ત સંમાનના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરી તમારા પત્નીની સાક્ષી
રાશે. ”

દેશના માલિક—દંડ મુંડના કર્તા ફૅજદારના હુકમને અમલ
રવાની ક્ષમતા કાઈનામાં નહોતી. તે વખતે ફૅજદારની સત્તા હાલના
ભાગીય શાસન કર્તા કરતા વધારે હતી. હરમસાદને આવેલું
ખાણ વાંચ્યા પછી કાંઈક શાંતિ થઈ. વિશેષે કરીને તે દરખારમાં
નમીનીનો પિતા આવવાનો છે, તેથી બચતું કારણ કાંઈજ નથી.

હરમસાદે સિપાઈને ખેસવાનું આસન આપ્યું. ઘરમાં આવતાં
હેલાં સિપાઈઓએ પોતાના ઘોડાઓ એક ઝાડની ડાળી સાથે

ખાંધ્યા હતા. એટલે તેઓ તે આસન ઉપર બેસી વિશ્રામ કરવા લાગ્યા.

હરપ્રસાદ જે ગામમાં વાસ કરતો હતો, તે ગામથી સપ્તગ્રામ માત્ર ત્રણ કોસ દૂર હતું. ગામમાં એક—એ પાલખી મળતી હતી. હરપ્રસાદ તરત ચાકરને પાલખી લાવવાનો આદેશ કરી અંદરના ભાગમાં ગયો.

એ વખતે રત્નમયી અને પ્રભાવતી ગાડામાં કપડાં ધોવા ગયાં હતાં. હરપ્રસાદના ધરના ખેતીચારા વિવિધ પ્રકારના ફલ આપે છે. અને ઉદ્યાનની મધ્યમાં કાક્યક્ષુ ન્યાયે નિર્મળ જળથી ભરેલ એક તક્ષવ હતું. આ સ્વચ્છ જળાશયને તટે સમીપના એક વૃક્ષ નીચે રત્નમયી પ્રભાનો હાથ પકડી કહેતી હતી:—“ બહેન ! તું કાંઈ જાદુ મંત્ર જાણતી હોય એમ લાગે છે. મારા પતિને તે તારે વશ કર્યા છે. વળી મારી દશા પણ એવી કરી છે કે તને છોડવાની મને ઇચ્છા થતી નથી. બોલ, પ્રભા ! કયો મંત્ર જાણવાથી સ્વામીને વશ કરાય ? ”

બહેનની વચ્ચે આવીજ મતલબની બીજી ધર એક વાતો થાત: પરંતુ તેમાં એકાએક વિદ્યુત આવ્યું. ધરનું કામકાજ કરનારી દાસીએ આવી ખબર આપ્યા કે:—“ તમે બહેન જલદી ઘરમાં જાઓ. માંજ તમને બોલાવે છે. ”

બહેન ત્વરિત પગલે ઘરમાં ગયાં. જોયું તો હરપ્રસાદ તેની જળની પાસે નિવિષ્ટ ચિત્તે કથોપકથન કરે છે. તે બહેનને ઉપર જઈ કપડાં બદલાવવા માટે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ક્ષણેક પછી હરપ્રસાદ એજ ઓરડામાં દાખલ થઈ બોલ્યો—“ રત્નમયી ! નવાપના દરબારમાંથી સદેશો આવ્યો છે. ”

રત્નમયા એકાએક ચક્રિત થઇ બોલી—“ શેનો સંદેશ ? ”

“ આજ ભેરવાનંદનો વિચાર થશે. તું અને હું એની વિરૂદ્ધમાં પ્રધાન સાક્ષી છીએ. ફેજદાર સાહેબનો મધ્યાહ્ન પહેલાં આપણને સમગ્રામમાં હાજર થવાનો આદેશ છે. તેમના સિંપાઇઓ બહાર બેસી વિશ્રામ કરે છે. પાલખી લાવવા મેં નોકર મોકલેલ છે. તું જલદી તૈયાર થા. ”

હરપ્રસાદ તે ઓરડામાંથી બહાર ગયો. રત્નમયા નીચે આવી તેની સાસુ જે ઓરડામાં બેઠી હતી; તે ઓરડામાં ગઇ તે સાસુના ચરણમાં નમી બોલી—“ માતા ! આશીર્વાદ આપો. અમે મોટી વિપદના મોઢામાં જલ્મએ છીએ. ”

માતા પ્રસન્નમુખે બોલી—“ જે આપણા ઘરમાં નારાયણ હોય અને તેમની સેવા આપણે આજ સુધી ભક્તિપૂર્વક કરી હોય તો તમને કોઈપણ જ્વતની વિપદ ન થાઓ. ”

રત્નમયા સાસુની પદ્ધતી લઈ પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરવા લાગી, એ વખતે સાસુ બોલી—“ મોટી વહુ ! ”

“ રત્નમયા પાછી ફરી ઉભી રહીને બોલી—“ કેમ માતા ? ”

“ સાંભળ્યું છે કે દરખાસ્તમાં તારા પિતા હાજર થશે. દરખાસ્ત સંબંધી કામ પૂરું થયા પછી તું તારા આપને ઘેરજ જાવો. અહીં આવવાનું પ્રયોજન નથી. ”

વાત સાંભળી રત્નમયા ચક્રિત થઇ ઉઠી. તે મનમાં વિચારવા લાગી—“ સાસુજીનું અંતઃકરણ છેક પાપાણું છે ! આટલું કયું-પણે ? મોટી મારી જાગી, રડી, હીનતાનો સ્વીકાર કર્યો; છતાં તેમનું વજન

જેવું કઠોર હૃદય કામળ થયું નહિ. તો પછી સુખની આશા ક્યા રાખવી ?” તેની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તે દલતા સાથે અગ્રધારા લુછી નાંખી ઉપર ચાલી ગઇ અને સાશ્રુનયને પ્રભાવતીને આલિંગન કરી બોલી—“ જુઠેન ! તારા નેમનું સ્મરણ આ જીવનમાં હું કદીપણ ભૂલીશ નહિ, મને રજા આપ જુઠેન ! ” આટલું કહી તે ધણી વખત સુધી રડતી રહી.

પ્રભાવતી પોતાના પાલવના છેડાથી રત્નમયીની વિશાળ આંખો લુછતી લુછતી કહેવા લાગી—“ જુઠેન સાસુજીએ જે હમણાં તને કહ્યું તે મેં અશ્વરશઃ સાંભળ્યું છે. તેઓ હવે વૃદ્ધ થયાં છે. તેમના બોલવાનું કાંઇ એક સરખું ધોરણ નથી; મને પણ આવી રીતે ધણું કહે છે; છતાં હું એ વાત મનેમાં લાવતી નથી. જુઠેન ! આ તારેજ ધર છે, તું પુનઃ જરૂર આવજો. હું દારી જતી તારી પદસેવા કરીશ ને તું રાણીરૂપે આ ધરમાં રાજ્ય કરજો. ”

રત્નમયી પ્રભાની આ પ્રભુતાભરી વાતનો કાંઈપણ જવાબ આપી શકી નહિ. તે તેને નજીક લાવી રડવા લાગી. આ અશ્રુએ ભાષાનું કામ કરી પ્રભાને સમજાવ્યું કે તેની ઉપર તે ધણું વંદાલ રાખે છે.

હરપ્રસાદ એકાએક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ અપૂર્વ દશ્ય નોંધ તેની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યાં. એક રાતની અંદર સપત્નીઓમાં આટલો બધો સ્નેહભાવ ? શું પોતે ઉભા દેવદુર્લભ રત્ના મેળવી શક્યો છે ? તેણે કહ્યું—“ રત્નમયી ! પાલખી આવી ગઇ છે, માટે ચાલ. ”

કાંઈપણ બોલ્યાવિના રત્નમયીએ તે ઓરડાનો ત્યાગ કર્યો અને

નારાયણના મંદિરમાં જઈ તેમને નમન કર્યું. પછી સામુની પદ્મુલી સાથે ચઢવી તે પાલખીમાં બેઠી.

હરપ્રસાદ પણ એક ડોળામાં બેઠો. નવાળના સિપાઇઓની વચ્ચે તે પાલખી અને ડોળા ગામનો માર્ગ વટાવી બહાર નીકળી. માણસો હરપ્રસાદને નવાળના સિપાઇઓ સાથે જોઈ લયથી દૂર હટી જવા લાગ્યા.

જે સમયની આ વાત આપણે કરીએ છીએ, તે સમયે સત્ત્રામ વેપાર રોજગારનું એક મુખ્ય સ્થળ હતું. સરસ્વતિ નદી એ વખતે પણ સલિલસ્રોતની સંપત્તિથી વિભૂષિતા હતી. સત્ત્રામ સહેર મોટી વસ્તીવાળું હતું. રસ્તા, ઘાટ બગ્ગર વગેરેની તેમાં પૂર્ણતા હતી. એ વખતે સમગ્ર બંગ દેશમાં એ સહેર મુખ્ય મનાતું હતું. વળી મોગલ સરકારની તેમાં મુખ્ય અદાલત હતી. એ પૈલવ અને સંપત્તિથી પૂર્ણ સત્ત્રામના તાબામાં કેટલાક પ્રાંતો પણ હતા.

નવાળના ઉપાલંબથી ફોજદાર એ હુંટારા ભેરવાનંદને પકડવાનો કાજ દિવસથી પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. કિન્તુ હજી સુધી તેની એ કામના પૂર્ણ થઈ નહોતી. રત્નમયી જે સમયે ભેરવાનંદના હાથમાં સપડાઈ, તે સમયે તેની એક દાસીએ ત્યાંથી ન્હાસી જઈને ભેરવાનંદના ગુપ્તસ્થળની કમળલોચનને ખબર આપી હતી. અને કમળલોચને એ શુભ વર્તમાન આપવાના બદલામાં દાસીને એક સુવર્ણ મહોર ધનિમ તરીકે આપી હતી.

કમળલોચનરાય ફોજદારનો પ્રધાન આમિલદાર હતો. ખસો સિપાઇઓ હંમેશ તેની આજ્ઞાને આધીન રહેતા તેમાં પચાસ થોડે સવારો અને બાકીના પગે ચાલકારા હતા. ભેરવાનંદની ખાતમી

મળવાથી કમલલોચન મનમાં ઘણો ખુશ થયો. તેને જાણતા પકડાય તો દશ હજાર રૂપિયા રોકડા, પદ્મહિ એને ખીંચી દેનામ મળવાની આશા હતી. દારીના મોઢાની વાત સાંભળતાં તેની ખાત્રી થઈ કે મહા બળ્લભાન હુંટારાને પકડવાની અને દુઃખમાં સપડાએલી પોતાની કન્યા રત્નમયીનો ઉદ્ધાર કરવાની આ એક ઘણી સારામાં સારી તક છે. તત્કાળ પોતે અગ્રેસર થઈ સો માણસો સાથે હાથ હુંટારાઓને પકડવા આદ્યો. રસ્તો દેખાડનાર દારી હતી. કેવી રીતિમાં તેણે ભેરવાનું દના મકાનને કબજે કર્યું તેની હકીકત વાચકોએ અગાઉ વાંચી છે.

વ્યક્તિગતભાવે કમલલોચનને તેમાં વધારે મુસાખત પડી નહિ. કારણ કે તેનો જમાઈ હરપ્રસાદ સુરાની સાથે સૌને અશીર્વા આપી ચૂક્યો હતો અને એમ કરીને તેણે તેઓની મહેનતનો બચાવ કયો હતો. ભેરવનું દળ જે વ્યવસ્થિત હોત તો કમલલોચનને વધારે વિદગળા પડત અને હુંટારાને પકડવાને બદલે પોતે પકડાઈ જત.

હંસારતે સમયે કોળદારના દરબારમાં માણસોનો સારો જમાવ થયો હતો. કોળદાર મીરઅલીખાં ન્યાય કરવા બેઠો હતો. તેની બન્ને તરફ રાજ્યના મોગલ અમલદારો હતા. એક તરફ કમલલોચનરાય હતા તેની પાસે હરપ્રસાદ બેઠો હતો. પાસે એક ખીજો ખંડ હતો. તેમાં એકલ સંપૂર્ણ સંચવાય એ રીતે રત્નમયી બેઠી હતી.

લોકો ભેરવને મોટો જાદુગર તથા કાષ્ઠથી ન જતાય તેવો માનતા હતા. ગરીબ માણસો એને ઘણો વખાણતા હતા. શ્રીમંતો એને શત્રુ બંધી તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા; કારણ કે તે અનામીનો નાથ અને શ્રીમંતોનો શત્રુ હતો. દરબારમાં એક તરફ સિમામંતોની

દેખરેખ નીચે કેદીની દયામાં લેરવનાથ ઉભો હતો. ફોજદાર મીરઅલીખાં ઘાંટો પાડી બોલ્યો:—“હુંદારા લેરવ ! આ મારા પ્રધાન અમલદાર કમલલોચનરાયની કન્યાને તેં જૂદમ કરી હુંડી હતી ? સાચે સાચું કહે—જે ય સત્ય બોલીશ તો ઘણી ભયંકર સજા કરવામાં આવશે. લેરવાનદે જોયું કે હરખસદ અને રતનમયી તેના ગુન્હાના સાક્ષી તરીકે પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિત છે; તેથી તે મરતક નીચું રાખી સજાની વાતનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યો. રતનમયીને કાંઈ સાક્ષી તરીકે બોલાવું પડ્યું નહિ.

ફોજદારે ઘાંટો પાડી આજ્ઞા કરી—“તારા બેય હાથ કાપી નાંખવામાં આવશે. તારી સ્વતંત્રતા આજથી હાથ લેવામાં આવશે. અને તને જન્મકેદની સજા કરવામાં આવે છે.” આ ભયંકર શિક્ષા સાંભળતાં સૌનાં હૃદય કંપી ઉઠ્યાં; કારણ કે ફોજદાર મીરઅલીખાં એક સખત શાસનકર્તા ગણાતો હતો. તેનો આદેશ મિથ્યા થયો હોય એમ કદી કામએ જોયું નહોતું.

એકાએક એ સમયે ત્યાં બીજો એક વિલક્ષણ બનાવ બન્યો ! અવગુંડનવાળી રતનમયી સહસા સભાની મધ્યમાં ઉપસ્થિત થઈ બોલી ઉઠી:—“જનાબ ! વસ્તવિક રીતે આ મુર્દમાનું વાદીપણનું કામ મારું છે. હજુરના દરબાર આગળ મારી એક વિનંતી છે જનાબેઆલી ! લેરવાનદે મને કેદમાં રાખી હતી છતાં મારી સાથે તેણે માનથી વર્તન ચલાવ્યું હતું. એણે ધાર્યું હોત તો મારી ઉપર જૂદમ ગુજારી શકત પણ તેણે કાંઈ અયોગ્ય પગલું ભર્યું નથી. એને કેદમાં ન નાંખશો, તેમજ અંગહીન ન બનાવશો. કૃપાકરી મારી આટલી વિનંતિઆનમાં લેશો, ફોજદાર સાહેબ !”

ઉત્તેજના અને ચાંચલ્યથી રત્નમયીનું અવગુંઠન સહસા થોડું ખસી ગયું. ફેજવળ અપ્સરા સમાન તેની ચુંદર કાંતિ ફેજદારની દૃષ્ટિએ પડી. એ સૌન્દર્ય જોતાં તેના સરીરમાં વિદ્યુતનો એક તીવ્ર પ્રવાહ પ્રસરી ગયો. એ મનમાં બોલ્યો—“કેવું સુંદર રૂપ ! આ કમલલોચનરાયની કન્યા જેવી સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી મેં બીજી જાણ પણ જોઈ નથી !”

તે રત્નમયીને સંબોધન કરીને બોલ્યો;—“ તમારી એક વાત કબુલ કરવાનું હું સ્વીકારું છું; પણ બીજી વાત કબુલ કરતો નથી. તમારી પ્રાર્થનાથી તેના હાથ કાપી નાંખવામાં નહિ આવે, કિન્તુ પ્રભુ અને રાજ્યની શાંતિના શત્રુરૂપ એ હુંદારાને આજીવન કારા ગારમાં તો રાખવામાં આવશેજ. આ સંબંધમાં સરકાર તરફથી જે દશ સદસ મુદ્રા પુરસ્કારરૂપે જાહેર થઈ છે, તે તમારા પિતાને ધનામ તરીકે આપવામાં આવશે અને તેમની પદોન્નતિ પણ કરવામાં આવશે.”

રત્નમયીએ આ પહેલાંજ પોતાના મોઢાનું અવગુંઠન વ્યવરિથત કર્યું હતું. ફેજદારનો એ આદેશ સાંભળી તે એક સલામ કરી પોતાને રથાને ચાલી ગઈ. રત્નમયીની એ ઉદારતા અને ક્ષમા શુણ્ણુ જોઈને સભા સકળ વિરિમત થઈ તેને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગી અને હરખસાદે પણ વિચાર્યું કે જાણે તે દાંબિકા રત્નમયીની ચિતાભસ્મ-માંથી એક દેવી પ્રતિમા રત્નમયીનું રૂપ લઈને આ ધરા ઉપર વિચરણ કરે છે.

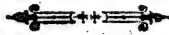
ફેજદારની આગ્રાથી સભાનું કામ પૂર્ણ થયું. જનપૂર્ણ સભા ક્રમશઃ જનશૂન્ય થઈ પડી. ફેજદારે તેના દર્મચારીઓને રત્ન

પાપી. તે દરબારગૃહમાં કોઇ રહ્યું નહિ—દેવળ. કમલલોચન, હર-
સાદ અને રત્નમયી રહ્યાં.

ફોજદાર મીર અલીખાં પ્રસન્ન મુખે કમલલોચનરાયને ઉદ્દે-
શિને બોલ્યો—“તમે ધન્ય છે ! કમલલોચનરાય, તમે આવી રૂપવતી
ન્યાના પિતા છે. આવું અપૂર્વ રૂપ મેં કદીપણ જોયું નહોતું.
માના શરીરના સૌન્દર્ય કરતાં મનનું સૌન્દર્ય અધિક છે. તમે હવે
પુખ્ત થી ગિધાવો.”

ખીજું કોઇ ન બોલતાં ફોજદાર અતિ ચિંતાતુર મને, વિકળ
કુદરે દરબાર ગૃહનો ત્યાગ કરી ગયા.

(૧૧) મીરઅલીની મોહાંધતા.

ફિર્દોસી કાવ્યે કહ્યું છે કે:—“સ્ત્રીઓનું રૂપ અને મદિરાનો
નેશો અતિ અનર્થ ઉપરિચિત કરે છે. રૂપ, તે નાણું દેવને સમતાન
પનાવે છે. મદિરાનો નેશો સહજમાં ઉતરી જાય છે; કિન્તુ રૂપનો
નેશો સહજમાં ઉતરતો નથી, બલકે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતો
જાય છે.”

કવિની આ ઉક્તિ યથાર્થ છે. જગતમાં એનાં પ્રમાણો દુર્ભા
જ નથી. તાજે દાખલો—આ ફોજદાર મીર અલીખાં.

દુર્દાનત હુંટારા લેરવાનંદનું દમન જો ન કરી શકાયું હોત
તો ફોજદારને માલિકમુલક સુબેદાર શાયસ્તખાંની આગળ લાંછિત
રહ્યું પડત. છતાં અસંભાવિત ઉપાયથી તેને હરતમત કરી તે જોટલો
ખુશી ન થયો તેટલો કમલલોચનરાયની કન્યા રત્નમયીની ઉજવણ
તિતિ જોઇ ખુશી થયો.

ખંગાળ દેશનો એક વિભાગનો દંડમુકનો કર્તા ફાજદાર મીર અલીખા તેના પ્રકાશ-સમુજ્જવળ ઓરડામાં બેસી ગંભીર ચિંતામાં નિમગ્ન થઇ ગયો હતો. તેની પાસે કોઈ નહિ. કેવળ તેની આગાની અપેક્ષા કરતો એક અનુચર દ્વાર ખાંતમાં બેઠો હતો. સામે રૂપાના પાત્રમાં રક્તાંબુદ્ગુલ્ય કાંતિવિશિષ્ટ, રૂપ તરંગ સમુજ્જવળ, ચિત્તને સંતોષ દેનારી, ગુલાબવાસિત ઝસરાઈ સુરા હતી. પ્રચૂર સક્ષિલપૂર્ણ સરોવરના જળમાં જેમ કાંઈ પદાર્થ નાખતા તેનું પાત્ર ચંચળ થઇ ઉઠે છે; તેમ મીરઅલીના હૃદયની સ્થિતિઃ આજે બની રહી છે. તેમાં તરંગો ઉપર તરંગો ઉઠીને પુનઃ તેમાંજ વિલીન થઇ જાય છે.

મીર સાહેબ સ્વહસ્તે સામેના પાત્રમાંથી રક્તાંબુદ સુરાનો એક ખ્યાલો ભરી પી ગયો. ધીમે ધીમે નિશા જામતાં તેણે બેથું કે અસંખ્ય દીવાઓના પ્રકાશથી સમુજ્જવળ તે ખંડ સ્વપ્ન રાત્ર્યમાં પરિણત થઇ ગયો છે. એ ખંડમાંના ગુલાબમાંથી જે મધુર સુગંધ બહાર આવે છે, તે મનને ઘણો આનંદ આપે છે. તરતનાં ખીલેલાં માલતી-પુખ્તોની માળાની સુગંધ જાણે મદિરાની વાસથી પૂર્ણ હોય એમ લાગે છે. તેના બન્ને કાનમાં છૂપાએલા ઇસ્તાંબુલનો સુગંધ ઘણો મિષ્ટ છે. તેનો એ નિર્જન વિશ્રામખંડ જાણે બિહિસ્તમાં પરિણત થઈ ગયો છે; કિન્તુ હાય ! એ બિહિસ્તની અધિષ્ઠાત્રી દેવીરૂપે કોઈ સુંદરી ત્યાં ઉપસ્થિત નથી !

મીર અલી મનમાં તે મનમાં વિચાર કરે છેઃ—“કેવું સુંદર રૂપ તે રાયદુહિતાનું. આટલો સમય હું અભિમાન કરતો હતો કે મારા રાણીવાસમાં જે સર્વ શ્રેષ્ઠ સુંદરીઓ છે, તેજ ખુદાની દુનિ-

યામાં અત્યંત રૂપવતી રમણીઓ છે; કિન્તુ કમલલોચનરાયની એ પરમ રૂપવતી કન્યાને જોયા પછી મારો એ અહંકાર ફર થઇ ગયો છે !

કાન સુધી લાંબાએલાં કેવાં સુન્દર તે નલિન-નયન ! કેવી સુન્દર તેની તે અપૂર્વ કાળી બ્રમર, કૃષ્ણ દેશરાશિ ! કેવી સુન્દર વાંકડી બે . બ્ર . કેવી તે અપૂર્વ લાજ લય સંકુચિત અવનત દષ્ટિ ! કેવો મનોહર રક્ત રાગમય કુસુમકામલ ગંડેશ ! કેવી મરાલગંજિત શુભ્ર લાંબી ગ્રીવા આવી સુંદર બીજી કાઈ હોય ! ? યા ખુદા ! મહેરબાન ! મને આ શું કર્યું પ્રભુ ! આ મોટા પ્રદેશનો હું દોષ દાર છું-મારા ચિત્તને આટલું શક્તિહીન શામાટે કર્યું પ્રભુ ! ?

કાજદાર સાહેબે ફરીથી શિરાઝીનું પાન કર્યું. રૂપનો નિશો વધારે થઇને તેના મસ્તકમાં પડેાંચી ગયો તે અસ્ફુટ સ્વરે બોલવા લાગ્યો:—“ કમલલોચનરાયે મને એક વખત કહ્યું હતું કે તેના જમાઇએ તેની કન્યાનો પરિત્યાગ કર્યો છે ! જો એ સાચું હોય તો આ સુન્દરી શ્રેષ્ઠતાને મેળવતાં વધારે કષ્ટ થશે નહિ, એમ મને લાગે છે. મારી એક સામાન્ય ઇચ્છા અપૂર્ણ રહે તો હું પ્રલય મચાવી દઉં. તો પછી આવી મોટી ઇચ્છા કે જેને માટે મારાં આહારનિદ્રા, વિલાસ-વ્યસન, સંગીત, રાજકાર્ય પણ સારાં નથી લાગતાં, તે શું અપૂર્ણ રહેશે ? મારી અવ્યાહત સ્વાધીનશક્તિ ઉપર કલંક લાગશે ? ના, તે હું કાઇ પણ રીતે સહન કરી શકીશ નહિ !

મીરઅલીએ આવા અણબધા વિચારોથી અધીરા બની, તેના નવારણને માટે શિરાઝીના એક પ્યાલાનું પાન કર્યું; કિન્તુ તેનાથી તેના હૃદયની જ્વાળા ઓછી થઇ નહિ. બહુ જૂતશક્તિથી અગ્નિની

પેઠે વધારે મહાવેગ કરી ગઈ હતી. તે એ ઓરડામાં ફરતો ફરતો મનમાં મનમાં બેસવા લાગ્યો—“હાય ! હું કેવો મૂર્ખ ! મારી અવ્વાહત શક્તિમાંજ મને આટલો સંદેહ ! આ કમલલોચનરાયને મેં કેદ આમિલદારનું પદ આપ્યું છે. તેને આશા આપી છે કે સત્વર મેં અંતર રાજ્યમાં તેને ‘રાજા’ નો દરજ્જો આપવામાં આવશે. મારે આટલી મહેરબાની હું તેના ઉપર કરું છું, ત્યારે શું તે મારી સામાન્ય માગણી નહિ સ્વીકારે ? અને જો નહિ સ્વીકારે તો તેને હું સર્વનાશ કરી નાંખીશ ! કપટની જાળ વિસ્તારીને તેને ભેરવ લુટારાની પેઠે કેદમાં નાંખીશ. એક દિવસ તેને રમતાનો બીમારી કરી દઈશ.

મીરઅલીખાં તેના તે સુખસ્વપ્નનો ખ્યાલ સંપૂર્ણરૂપે ચિન્તાઈ કરી શક્યો નહિ, તેથી ઘણો બહાવરો ખની ગયો. ચિત્તને શાંત કરવા તેણે રક્તાંબુદ્ધ જેવી શિરાઝી સુ-દરીની સંવર્દના કરવા માંડી. પછી ઘાંટો પાડી બોલ્યો—“ઢાણુ છે ?”

એક અનુચર બ.રણા પાસે બેસી બાકાં ખાતો હતો તે બિચારો ઘણું વખતથી ખુદાવિંદના કાંઈ કામની ફરમાયશ ન થવાથી આલસ્ય જડિત નેત્રે તંદ્રાસુખ ભોગવતો હતો. ફાજદાર સાહેબની હાંક સાંભળી તે ચમકી ઉઠ્યો અને આંખો લુછતો-ચોળતો ઓરડામાં દાખલ થઈ જમીનસુધી નીચોતમી એક સલામ કરી ઉભો રહ્યો.

ફાજદારે કહ્યું—“અત્યારે અહીં એક સિપાઇને હાજર થવાનું કહે. બહુ જરૂરી કામ છે.”

અનુચર એ વખતે સિપાઇને બોલાવવા ચાલ્યો. પાસે ઘણાએક સિપાઇઓ હતા; છિન્તુ તેમને કર્તાવ્યબ્રષ્ટ કરવાની આજ્ઞા નહોતી, એજ મહેલની હદમાં એક તરફ પહેરેગીરોને રહેવા માટેનું

સ્થાન હતું. ત્યાં જઈ તે અનુચર એક સરદારને સાથે તેડી ચાલ્યો.

ફાજલર સાહેબના ખંડમાં પ્રવેશ કરી જમીન સુધી નીચા નમી તે સરદાર બોલ્યો—“જનાબ બંદો હાજર છે, હુકમ કરમાવશો.”

ભીરઅલીએ કહ્યું—“ નેયામત ! આજ રાત્રે તને એક જરૂરી કામનો બાર સોંપું છું ! આ સમગ્રામમાં સદર આમિલદાર કમલ-લોચનરાયનું મકાન તું જાણે છે ?”

“જાણું છું જનાબ ! જે દીવસ પહેલાંજ હું તે રાયસાહેબના મકાન ઉપર હજુરેઆલિનો પત્ર પહોંચાડી આવ્યો હતો. ”

“બહુ સારું. તું અત્યારેજ રાયસાહેબને સમાચાર આપ કે કોઈ જરૂરી કામને માટે હું તેમને આ સમયેજ મળવા હચ્છું છું. તું અત્યારેને અત્યારે તેમને અહીં આવવાનું કહે. ”

સિપાઈએ ફરી સંમત બરી કહ્યું—“ રાતના ૭ મેં કાંઈ પુરો કામ આવ્યો છે અત્યારે—”

ભીરઅલી કોધથી ગર્જના કરી બોલ્યો—“ સુપ તો મારા તાબાના એક સાધારણ સિપાઈની સલાહ લેવા હું હચ્છું નથી. તને જે આજ્ઞા કરી છે તે પ્રમાણે તારે અત્યારેજ વર્તવાનું છે. જે કલમલોચનરાય નિદ્રાધીન થયા હોય તોપણ તેમને જાગૃત કર સરદાર નેયામતખાં એ સાંભળી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ફાજલર કોધ જોષને તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો—“શયતાન આટલો બધો ગુસ્સો થયો છે, તેથી ઘટના કોઈ સાધારણ નહિ હોય !”

(૧૨) બંધકર આજ્ઞા

ધરમાં પૈત્રિક દેવતા લક્ષ્મીજનાર્દન વિરાજમાન હતા; કિન્તુ કમલલોચનરાય પોતે ધીર શક્તિ હતા તેથી તેણે મહાકાલીની મઃ

તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. હુંટારા જૈરવાનંદને કારાગારમાં મોકલી તેનો આનંદસ્રોત પૂર્ણભાવે ઉછળતો હતો; કેમકે હુંટારાને પકડ્યાના પુરસ્કારરૂપે તેને અવશ્ય નવાળ-દરબાર તરફથી ‘રાજા’ની ઉપાધિ અને તે સાથે સનંદ ખિલાત તથા સરકારે જાહેર કરેલું નગદ દશ સહસ્ત્ર મુદ્રાઓનું ધનામ મળવાનું છે, એ દિવસ એને માટે ઘણો શુભદિવસ હતો; કેમકે આ ઘટનાને લીધે તે એક મહા વિપદના આસથી તેની સ્નેહમયી કન્યાને જીવિતાવસ્થામાં પુનઃ મેળવી શક્યો હતો. જમાઈ દરપ્રસાદ પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો હતો; પરંતુ આ છ વર્ષ પછી તેની સાથેનો પ્રથમનો વિવાદ— વિરોધ મટી ગયો હતો; માટે ઘણી રાત સુધી તેણે શક્તિમંદિરમાં પૂજા-અર્ચના કરી સમય વ્યતીત કર્યો. પૂજાદિ વિધિ પૂર્ણ કરી ભોજન લેવા બેસે છે, એ વખતે ફોજદારનો સિપાઈ તેના ઘરના દ્વાર પાસે પહોંચ્યો.

દ્વાર ઉપર એક દ્વારપાળ હતો. એલી ઉપર પાંચ સાત જામ-દારો હંમેશા હાજર રહેતા હતા. તેમાંનો કોઈ ખાટ ઉપર બેઠો થઈ ભાંગના નિશાનના ખ્યાલમાં તેની દેશ વાળી પ્રિયતમાનાં મધુર સુખ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હતો. કોઈ તે રાત્રે અતિ મૃદુ સ્વરે બજન ગાતો હતો. કેટલાક એ બજન શાંતચિત્તે સાંભળતા હતા અને માથું ધુણાવી તારિક કરતા હતા.

જે સિપાઈ પ્રહારના દરવાજો હતો, તેને ફોજદારના સિપાઈ-નેશાબતખાએ પ્રજ્વલત સૂચક સ્વરે સંબોધન કરી કહ્યું:—“તારા ઘણી
i 1”

સિપાઇ, ફોજદારના પ્રધાન ગૃહરક્ષકને સહસા તેની સામે જોઈ માથું નમાવી બોલ્યો—“અત્યારે તો રાયસાહેબ સુષ્પ ગયા છે. રાત વધારે ગઇ લાગે છે સાહેબ !”

ફોજદારનો સિપાઇ બોલ્યો—“ તું અત્યારેજ તેમને ખબર આપ. એક જરૂરી કામને લીધે ફોજદાર સાહેબની પાસેથી તેમનો પ્રધાન સિપાઇ આવ્યો છે. યાદ રાખજે કે કામ લાલું સંજીન છે !”

સિપાઇએ રાય સાહેબની એક દાસીને જોઈ આ ખબર આપવાનો બાર તેની ઉપર મૂક્યો. અને એક બેસવાનું આસન લાવી ને યામતને બેસવાનો વિવેક કર્યો.

રાયસાહેબની પત્ની કલ્યાણી અને પુત્રી રત્નમયી બેઠાં. બેઠાં પ્રતિક્ષણે તેના આવવાની રાહ જુએ છે, એ વખતે તેણે એ આરકામાં પ્રવેશ કર્યો. કન્યાને આટલી રાત સુધી જાગતી જોઈ રાયસાહેબ સહાસ્યમુખે બોલ્યો—“ તું હજુ આટલી મોડી રાત સુધી જાગે છે ? ”

રત્નમયી હસીને બોલી—“ કેટલા દિવસથી તમારા ભોજનના સમયે હું પાસે બેસવા પામી નથી—આજ દૃષ્ટા થઈ છે, તેથી જાગતી બેઠી છું. ”

રાયસાહેબ આસને બેસી ડાબા હાથમાં પાણીનો પ્યાલો લઈ જ્યાં પીવા જાય છે, ત્યાં પૂર્વોક્ત દાસી વિમળા ધીમી ચાલે ચાલી હાજર થઈ અને ફોજદારના સિપાઇના આગમનના સંભાર આપ્યા.

પ્યાલો નીચે મૂકી કમલોત્તમ આસનથી ઉભો થયો. તેણે પત્નીને કહ્યું—“ તમે થોડીવાર રાહ જુઓ. અનુમાન થાય છે કે આજ મારા અદષ્ટમાં અન્ન લાભ્યું નથી. આટલી રાત્રે ન્યારે ફો-

જઠારનો સિપાઈ આપણે ઘેર આવ્યો છે, ત્યારે સમજાય છે કે નક્કી કાંઈ વિલક્ષણ થટના ધડાધ હશે. મને લાગે છે કે તે હુઠારો ભૈરવાનંદ નક્કી કારાગારમાંથી પલાયન કરી ગયો હશે. ”

રાયસાહેબ તરતજ મુખમાં ટ્રાસ લેવાનું છોડી દઈ નીચે ઉતરી આવ્યો, નફર અને કુતરો બન્નેની દશા એક હોય છે. ફોજદારનો સિપાઈ તેને જોઈ ઉઠીને ઉભો થયો અને સલામ ભરી કમલસોયને પ્રસન્નમુખે પૂછ્યું:—“ શું કામ છે નેયામતઅલી ! ? ”

“ અંદરની વાતતો હું કાંઈ જાણતો નથી હુજૂર ! પરંતુ નવાળ સાહેબનો મિઝળ બહુ ખરાબ લાગે છે. (ફોજદારના તાબાના માણસો તેને ‘ નવાળ ’ કહીને બોલાવતા હતા.)

“ કેમ, તેનું કારણ શું ?

“ તે હું નથી જાણતો જનાબ ! તેમણે વિના વિલંબે આપને તેમની સમીપે હાજર થવાનો હુકમ કર્યો છે. અત્યારે આ રાતને વખતે આપને ત્યાં આવવું પડશે. ”

કમલસોયનરાય કાંઈ ન સમજયાથી કિંકર્તવ્યમૂઠ બની ગયો. તેણે સિપાઈને વળી પશ્ચ કર્યો—“ તે હુઠારો ચાલ્યો ગયો તો નથીને ? ”

“ ના હુજૂર. તે સંબંધમાં આપ નિશ્ચિંત રહેશો. તેને જમીનની નીચે એક કેદખાનામાં રાખવામાં આવ્યો છે. ત્યાંથી તમ્મ પછુ તે ખસી શકે તેમ નથી. ”

શી હકીકત છે એની મીમાંસા નકરી શકવાથી કમલસોયનરાયે તે સિપાઈને પૂછ્યું:—“ હું કપડાં પહેરીને હમણાં આવું છું. તું આગળ જઈ નવાજને ખબર આપ, ” સરદાર તે સાંભળી રાયસાહેબને પુનઃ એક લાંબી સલામ ભરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

કમલલોચને અંદરના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી મનમાં ને મનમાં કહ્યું:-“આનું નામજ નવાળી ચાકરી ! મારી અવસ્થા જોતાં કુતરાના બચ્ચાં કરતાંયે અધમ લાગે છે ! હું આ પ્રદેશનો સદર આમિલદાર છું પાંચસો સિપાઈ મારા હુકમને આધીન છે. મારા ભયથી વાઘ બકરી એક ઘાટે પાણી પીએ છે, કિંતુ એટલું હોવા છતાં મારી દશા તો આવી છે ! હાજર થએલા ભાજનનો ત્યાગ કરી આટલી રાત્રે ફાજદારનો આદેશ સાંભળવા માટે મારે તેને મકાને જવું પડશે. હાલ માતા જગદંબે ! આવો સંકેત તમારા હૃદયમાં હતો મા !”

ઉપર જઈ કમલલોચને પોતાની પત્નીને સંબોધન કરી કહ્યું:- “કલ્યાણી ! ભગવાને આજ મારા અદષ્ટમાં અનાજ લખ્યું નથી. ફાજદારે મને ઘણી ઉતાવળે બોલાવ્યો છે. મારે અત્યારે ને અત્યારે ત્યાં જવું પડશે. તમે આહારાદિ કાર્ય આટોપી શયન કરજો.”

તેની પત્નીને કાંઈપણ બોલવાનો વખત આપ્યા વિના કમલલોચન પાસેના ઓરડામાં કપડાં બદલાવવા ચાલ્યો ગયો. પોતાના અધિકારને અનુરૂપ લુગડાં તેણે પહેરી લીધાં. પછી ગૃહદેવતાના આરણ્ય સામે ઉભા રહી એ હાથ જોડી તેણે કહ્યું-“માતા ! આજે કાંઈપણ વિઘ્ન ન લાવશો. હું અત્યારે તમારાં ચરણોમાં પુષ્પપત્ર અર્પણ કરીને જાઉં છું.”

કમલલોચને આ પૂર્વે એક અનુચરને પાલખી તૈયાર રાખવાની આજ્ઞા કરી હતી. પાલખી ઉપાડનારાઓ દ્વાર આગળ તેની રાહ જોતા હતા ભયથી કંપતા હૃદયે, શંકાશીલ ચિત્તથી ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી કમલલોચન પાલખીમાં બેઠો. સહસા તેને અપશુકન થયા. માથા ઉપરથી પાછડી નીચે પડી ગઈ.

આવું અણુધાયું વિધ્ન જોઇ અત્યંત શંકિત ચિત્તે તેણે ફરીને પાલડી ઉપાડી મસ્તકપર મૂકી. અને પુનઃ પાલખીમાં બેઠો. ખરાબર એજ સમયે પાસેના ઝાડ ઉપર ધ્રુવડે કંઠાર શબ્દ કર્યો. એ શબ્દ સાંભળતાં કમલલોચનનું હૃદય ધ્રુણ ગયું. અત્યંત લયંકર ચિહ્ન ! ફેજદારના દરબારમાં તે ઘણી વખત જતો હતો; પરંતુ કદી પણ આવો ખરાબ યોગ તેને આવ્યો નહોતો.

તે પાલખીમાં બેઠો કે તરતજ તેને ઉપાડનારાઓ ચાલવા લાગ્યા. ફેજદારનું વાસભુવન દૂર હતું. તેણે સપ્તઘ્રામમાં કાયમના વસવાટને લીધે સારું મહેલ જેવું મકાન પોતાના સારૂ તયાર કરાવ્યું હતું અને તેમાંજ તે ફેજદાર રહેતો હતો.

અમાવાસ્યાની રાત્રિ હતી. ભીષણ અંધકાર ચારે દિશાએ છવાયો હતો. ગાઢા તિમિરમાં પાસેની ચીજ પણ જોઇ શકાતી નહોતી. શ્યામ આકાશમાં અસંખ્ય ઉજ્જવળ તારાઓ ચળકતા હતા. તેમના એકત્ર પ્રકાશથી અંધારું અધિક ગાઢું થઇ શકતું નહોતું. કમલલોચન પાલખીમાં બેઠો બેઠો ખરા હૃદયથી દૃષ્ટમંત્રને જપ કરતો હતો. ધીમે ધીમે તે પાલખીએ ફેજદારના મકાનના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો. પહેરેગીરે કમલલોચનને જોઇ હથિયાર નમાવી સ્વાગત કર્યું.

મીરઅલી અતિ આતુર હૃદયે કમલલોચનની રાહ જોતો હતો. કમલલોચને તેના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી સલામ ભરી કહ્યું—“ખુદા, જનાબને સલામત રાખે. આવી મોડી રાતે શા સારૂ મને યાદ કર્યો હુજૂરેઆલી ? શું કાંઈ ખાસ જરૂરનું રાજકાર્ય છે ?”

ફેજદારે રાયસાહેબને આંગળીના સંકેતથી પાસેની એક ખુરશી

ખતાવી કહ્યું—“અહીં ખેસો. રાજ્ય સંબંધી તો કાંઈ કામ નથી; પણ મારે પોતાને તમારું પ્રયોજન છે.”

કમલલોચન પાઘડી ઉતારી એક સલામ ભરી બોલ્યો—“મારું એવું શું સફલાગ્ય છે કે હું જનાળને ઉપયોગી થઈ પડું ?”

મીરઅલી સોનાના એક જમમાં શિરાઝી કાઢી પાન કરી ગયો. પછી કહેવા લાગ્યો—“કમલલોચનરાય ! તમને મેં શું નથી દીધું ? સમગ્રામ, વર્ધમાન, અને વીરબ્રમ એ ત્રણ મોટા વિભાગોનું આમિલદારપણું મેં તમને સોંપ્યું છે. જો બરાબર વિચાર પૂર્વક બીજાં પાંચ વર્ષ તમે કામ કરી શકો તો અતુલ પૈસાદાર થઈ શકો તેમ છે.”

કમલલોચનરાય બે હાથે સલામ કરી બોલ્યો—“જહાંપનાહતી મહેરબાની !”

ફોજદાર આગળ બોલવા લાગ્યો—“બાદશાહ દિલ્લીમાં રહે છે. એ દિલ્લી આ બંગ દેશથી ઘણું દૂર છે. સુબેદાર રાજમહાલમાં કાંઈ વખત રહે છે તો કાંઈ વખત જહાંગીર નગરમાં રહે છે. વાસ્તવિક રીતે જેતાં આ મોટા વિભાગનો હુંજ માલિક—સર્વસત્તા ધીશ અધિકારી છું. કમલલોચન ! હું ધારું તો શું ન કરી શકું ? તમારા જાણવામાં છે કે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો હું છેક પાસેનો સગો છું. સુબેદાર શાયસ્તખાંના ભાઈનો જમાઈ છું, હું તેમને બલામણુ કરી સત્વર તમારા માટે રાજસનંદ મંગાવી દઈશ !”

કમલલોચનની જાંઘડીની સઘળી આકાંક્ષાઓ પૂરી થઈ હતી. માત્ર રાજની પદવી અને એ પદસૂચક રાજ-ચિહ્ન તથા સુંદર પાલખી એટલું બાકી હતું; કિન્તુ ફોજદારની ભૂમિકાનો આ પ્રસ્તાવ જોઈ તે મનમાં ને મનમાં ધણો વહેમાયો. મીરઅલી એક

મોટા અધિકારી હતો. તેને થોડું બોલવાની ટેવ હતી; છતાં આજ તેને મોઢે આટલી લાંબી વાત શામાટે ?

ફોનદાર થોડીવાર શાંત રહી પછી બોલ્યો—“કમલલોચનરાય તમારા માટે ત્યારે મેં આટલું બધું ક્યું છે ત્યારે શું તેના બદલામાં તમે માફ એક સાધારણ કામ પણ નહિ કરો ?”

કમલલોચન એના બોલવાનો મર્મ ન સમજવાથી મોટા વિચારમાં પડી ગયો. આ દાંભિક ફોનદાર કે જે કદી દરબારમાં પ્રયોજન વિના કાંઈ બોલતો નહોતો અને જેની પાસે એક ગુલામની પેઠે પોતાને હંમેશ હાથ જોડીને ઉભા રહેવું પડતું હતું; તે આજે આટલો વિવેક આટલું ગૌરવ શા માફ કરતો હશે ?

મીરઅલીખાંએ પુનઃ એક વખત શિરાઝીનું પાન ક્યું. આંખોની શર્મનું જે કાંઈ થોડું આવરણ રહ્યું હતું તે પણ દૂર થઈ ગયું. તે પ્રસન્નમુખે બોલ્યો:—“ તે દિવસે દરબારમાં મેં તમારી કન્યાને દેખી હતી. પ્રાણમયી હુરીના જેવી આવી અતુલનીય રૂપવતી આજ સુધી કદીપણ મારી દૃષ્ટિએ પડી નથી. રાયસાહેબ ! તમે અતિ ભાગ્યવાન છો, કે જેથી આવી સુંદર કન્યા પામી શક્યા છો !”

વાત સાંભળતાંજ કમલલોચનનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:—“ આ પ્રતાપી ફોનદાર મીરઅલીખાં ધોર વિલાસી, ઇન્દ્રિય પરાયણ, યથેચ્છાચારી છે. શુભ દૂતી દ્વારા અનેક દુઃખી, ગૃહસ્થ કુલકન્યાઓનો સર્વનાશ કર્યો છે. કવી વિપરીત વાત મારે આ વખતે સાંભળવી પડશે, તે જાણી શકતો નથી.

મીરઅલી બોલ્યો—“ કમલલોચનરાય ! તમારી સુંદર કન્યા

શા માટે મારી સામે આવી હતી ? તેને જોઈ છે, સ્વાસ્થી હું એક વારે આત્મસાન બૂલી ગયો છું. મને ભોજનમાં શાંતિ નથી. નિદ્રામાં સુખ નથી. કમલરાય કેટલાક દિવસ પહેલાં તમેજ મને જણાવ્યું હતું કે તમારી આ પરમ સુંદરી કન્યાને તમારા જમા-ધએ લગ્ન દીધી છે. હું એ પરિત્યક્તા સુંદરીને મારી બેગમ બનાવવા ચાહું છું. ”

વાત સાંભળી કમલભોજન આસન છોડી ઉભો થઈ ગયો. સમગ્ર આકાશ મંડળ જાણે તેના માથા ઉપર બાંગી પડ્યું- તેના પગ નીચેની પૃથ્વી જાણે મળમાંથી કંપી ઉઠી. તે ઉદાસ દૃષ્ટિથી બોલ્યો.—“ આ હું શું સાંભળું છું. ફોજદાર સાહેબ ! આવીજ વાત સાંભળાવવા માટે આપે મને આટલી મોડી રાત્રે બોલાવી મંગાવ્યો છે ? ”

મીરઅલી ગંભીર મુખે બોલ્યો—“ હા, રાય સાહેબ ! તમારા જેવા અધીનસ્થ કર્મચારી સાથે રાજકાર્ય સંબંધી આટલી રાત્રે કાંઈ વાત કરવાની હોય નહિ તેનો શું તમે એકવાર પણ વિચાર કરી જોયો નથી ? ”

“ જનાબ ! આપ એક મોટા બ્રમમાં પડો છો ! ”

“ કેમ ? શી બાબતના ? ”

“ મારી કન્યા સંબંધી સઘળી વાત આપે સાંભળી નથી. મારા જમાધએ તેને ફરીને ગ્રહણ કરી છે અને હું પાંડું છું કે એ વાત હજુરની સ્મૃતિ બહાર નહિ હોય કે મારા જમાધની કાર્ય કુશળતાથીજ આપ ભેરવાનંદ હુંટારાને એટલી સહેલાઈથી ખિર ફેતાર કરવા પામ્યા હતા. વળી મારી કન્યા તથા જમાધને એ

મામલામાં સાક્ષી આપવા માટે આપે કુન્દલામ પત્ર લખી મોકલ્યો હતો. ”

“ હું ટારાને પકડવાના કામમાં સહાયતા કરવા માટે હું તમારા જમાઇને યથેષ્ટ પુરસ્કૃત કરીશ. તે પશુ સરકારના તામાના એક પદવીવર કર્મચારી થશે. તેમનું મકાન હું સુંદર કરી આપીશ. ”

કમલલોચન એ વાતનો શું જવાબ આપ્યો તે સમજી શક્યો નહિ. ફોજદારના મુખથી એ લયાનક વાત સાંભળી લેના મસ્તકમાં એક મહા વિશ્લેષ ઉપસ્થિત થયો.

ફોજદાર બોલ્યો:— “ રાય સાહેબ ! હું તમારી કન્યાને ફરી એક વખત જોવા ચાહું છું. અને સાત દિવસનો તમને સમય આપું છું. એ સમયની અંદર તમે તમારો વિચાર નક્કી કરજો. તમને ગિરફતાર કરીને જો હું તમારી કન્યાને આ રાત્રેજ બગાટકારથી મારા મહેલમાં લાવવા ધાઈ તો લાવી શકું, કિન્તુ હું આ પ્રદેશનો શાસનકર્તા છું. એવો બગાટકાર કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. તમને સાત દિવસની મુદત આપી છે. એટલી મુદતમાં વિચાર કરી જો તમે મારી માગણી કમ્બુજ રાખશો તો તમારે સમજી લેવું કે તમારા ભાગ્યમાં હજુ બીજા સુખ સૌભાગ્યનો લાભ મળવાનો છે ફોજદારની નીચેજ તમારું ગૌરવ રચાવી આપીશ. પશુ જો તમે મારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ જશો તો હું તમારો સર્વનાશ કરી નાંખીશ તમે સમગ્રામની મહેસુલ પચાવી પાડો છો. દુષ્કાળના સમયમાં વીરભૂમના વ્યાપારીઓ સાથે મસજદ કરી તમે બધું ધાન્ય એક કાથે ખરીદી લીધું હતું અને બાદશાહની રૈયતને અન્ન વિના મૃત્યુ પામવાની બાબતમાં તમે કારણભૂત થયા હતા, આ સંબંધી દરેક

હડીકતો હું જન્યું છું; લક્ષ્મણમાં દાખજોડે એ મહેસુલ પચાવી પાડવા
 બદલ તથા વિશ્વાસઘાતના અપરાધ બદલ હું તમારું બધું
 પાપમાફ કરી નાખી શકું, તમને રસ્તાના બિખારી બનાવી દેકું
 અને તમને મોતની સગ્ન પણ આપી શકું; છતાં અત્યારે તમે
 જાઓ. એટલું સ્મરણમાં રાખજો કે સાત દિવસ પછી મારી મા-
 ગણી કચ્છ રાખવાનો તમારે જવાબ આપવો પડશે, ” એટલું
 બોલી ફેજદાર તે ખંડમાંથી ચાલ્યો ગયો. કમલલોચન હતાશ હૃદયે,
 સચ્ચિન ચિતે પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો. તે રાત્રે તેણે અન્નજળનો
 સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ.

કમલલોચનને પોતાની શય્યા જળિ કંટકથી ભરેલી ભાસવા
 લાગી. દુધના શીણુ જેવી સ્વેત પથારી તેને સળગતા અમારા
 સમાન ભાસવા લાગી. તે સુતો સુતો આઘાટતો હતો અને વિચાર
 તરંગોમાં વિહરતો હતો. સહસા તેની પત્ની કલ્યાણી તે સ્થળે આવી
 ઉપસ્થિત થઈ કમલલોચન પોતાની પત્ની આગળ ટાઇ વાત ગુમ
 રાખતો નહોતો. તેથી ફેજદારને ત્યાં અભાગિની રત્નમયીના સંબં-
 ધમાં જે જે કાંઈ બન્યું હતું, તે સઘળું તેણે પત્નીને સ્પષ્ટપણે
 સાંભળાવી દીધું.

કલ્યાણી તે સાંભળી રતબંધ બની ગઈ. આ અમરેણ બચંકર
 વાતથી બનને નેત્રો ઉંચાં ચડાવી તે બોલી:— “ સર્વનાશ થયો !
 હવે શો ઉપાય કરવો ! કન્યાને બચાવવી જોઈએ; નહિતો કુળનું
 તમામ ઔરવ નાશ પામી જશે. માતા જગદંબે ? તમે આ શું કર્યું ! ”

રત્નમયી પાસેના ઓરડામાં સુતી હતી. આ દંપતીની એવી
 માન્યતા હતી કે તેમની પુત્રી નિંદ્રાધિન બની ગઈ છે, મારેજ

તેઓ સદાય રહિત બની આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતાં હતાં; પરં-
તુ સુખશ્યામા પડેલી રતનમયીએ તેમની આ સધળી વાત સાંભળી
હતી. તેના સમગ્ર શરીરમાં સહસ્ત્ર વીંછીના દંશનું દુઃખ ઉત્પન્ન
થયું. હરપ્રમાદ તેજ દિવસના પ્રાતઃકાળમાં પોતાને ઘેર પાછો ચાલ્યો
ગયો હતો. રતનમયીના મનમાં એમ થયું કે સ્વામીની સાથે આ
બાબતમાં વિચાર કરવો, પણ તે કામ અત્યારે બની શકે તેમ ન-
હોતું. તે મનમાં તે મનમાં બોલી:—“સ્વામીની નિંદા, સ્વામીની
તરફ તિરસ્કાર એ એક ગંભીર મહાપાપ છે; તે હું આજ હવે
સમજી શકું છું. આ મૃત્યુલોકમાં જે સ્વામી સ્ત્રીનો પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે,
આરાધ્ય છે, ઇષ્ટદેવ છે; તેમની મેં એક દિવસ અવગણના કરી
હતી તેનુંજ ફળ હું અત્યારે ભોગવું છું. જે કુટુંબમાં હું રાજ
રાણી સમાન એકાધિશ્વરી થઈને વસી શકત; ત્યાં મારી સપત્નિ-
શોક્ય આવીને રહી છે. સ્વામીને ઘેર જતાં માર્ગમાં નરધાતક દસ્યુ
ભૈરવાનના હાથમાં પડીને કેટલુંક અપમાન પામી. પછી જે સ્વા-
મીનું મેં અપમાન કર્યું હતું એજ મારા લજ્જાભર્યાનિવારણ સ્વામી-
એ મને મરણના મોઢાંમાંથી બચાવી, છતાં વળી આ નવી આફત
આવી. આ આફતતો સધળી આફતો કરતાં આકરી છે. દેશના
માલિક ફોજદારની ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ થાય તો પિતાનું સલાનાશ
નીકળી જશે. અને તેમની જીંદગી પણ ભયમાં આવી પડશે. હાથ
મેં બધી દિશાઓમાં આફતનો અગ્નિ સળગાવ્યો છે ! હું આ દુનિ-
યાનાં મોટા સ્વરૂપ શા માટે જન્મી ?”

રતનમયીથી વધારે સહન કરી શકાયું નહિ, તેના હૃદયની કામ-
ગ પ્રતીબોધે જાણે કાંઈ બળાત્કારે કચડી નાંખવા લાગ્યું. સહસ્ત્ર

વીંછીના દંશની જવાબાઓ તે રોમ રોમમાં અનુભવવા લાગી. તેના શરીરના હાડપીંજરમાંથી જવાબામય વિદ્યુતનો વેગ જાણે સર્વત્ર દોડવા લાગ્યો. સમગ્ર શરીરમાંથી પરસેવાનો અવાહ ખળખળ વહેવા માંડ્યો. મસ્તકમાંથી વિઘ્નતીય ઉત્તેજનાથી તેનું અધું અંગ ધ્રુજવા લાગ્યું. કેવી બીપણ બચંકર ઘટના !!

(૧૩) આર્તવાણી.

આખી રાત એવાજ વિચારમાં વ્યતીત થઈ. પ્રાતઃકાળે વહેલાં ઉઠી રત્નમયીએ પૂજાદિ નિત્ય કર્મ પુરું કર્યું, પછી તે મનમાં વિચારવા લાગી:—“આ વિપત્તિમાં મારી રક્ષા કરી શકે એવું હું કોઈ પણ દેખી શકતી નથી. એક તે વિપદનિવારણ નારાયણ સિવાય બીજું કોઈજ નથી કે જે મારું આ દુઃખમાંથી રક્ષણ કરી શકે. જે લક્ષ્મી-જનાર્દન આર્તના આશ્રય, ગરીબના બેલી છે, તેમની હું આજે ખરા હૃદયથી પ્રાર્થના કરીશ; પછી જોઈશ કે મારા આ દુઃખનો અંતિકાર થાય છે કે નહિ ?”

કમલલોચનરાયના મોટા ઘરમાં તેના પૂર્વજોએ પધરાવેલી લક્ષ્મી-જનાર્દનની પ્રતિમા હતી. રત્નમયી સ્નાન કરી, પવિત્ર કપડાં પહેરી, પુષ્પ, ચંદન, તુલસી વગેરે સાહિત્યે લઈ ઘરના ત્રીજા મજલા ઉપર એક ઓરડામાં પધરાવેલા નારાયણના મંદિરમાં દાખલ થઈ;

તે મંત્ર તંત્ર કાંઈ જાણતી નહોતી. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો:—“ સહેલા શબ્દોમાં મનની વ્યથા હું દેવ સમીપે પ્રકટ કરીશ તો શું તે તેઓ નહિ સાંભળે ? મારે મંત્ર તંત્રનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, જે ભગવાનનું સ્તોત્ર પિતાજી બણે છે તે મને આવડે છે.

એનો પાઠ કરવાથી શું જનાર્દનની દયા નહિ થાય ? દ્રૌપદીની લાજ સાચવનારા પ્રભુ મારા સર્વાતર્યામિ દેવ છે. જરૂર તે મારા દિલનું દર્દ સમજી જશે. મારા આ મહાદુઃખનો ઈલાજ તેઓ સૂચવશે. જે દૈત્યવિનાશકારી તથા મધુકૈટધ્વંસકારી છે, તેજ મારા દુઃખનો નાશ કરી દેશે, ”

ધણીવાર સુધી લક્ષ્મીજનાર્દનને હૃદયની વ્યથા જણાવી રતન-મયાએ વિમ્બવિનાશન સ્તોત્રનો પાઠ કરવા માંડ્યો, તેનાં ક્રમણ જેવાં નેત્રામાંથી ભક્તિનો અશ્રુ પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. તે કંપિત સ્વરે બોલવા લાગી:—

મક્તિહીનં ચં દીનં ચ દુઃસ્વશોકાતુર પ્રભો ।

અનાશ્રમનાયં ચ ગ્રાહિ માં મધુસૂદન ॥

દુઃસ્વાર્જન પરિત્રાજાં ગ્રાહિ માં પરમેશ્વર ।

સંસારચોરે મમોસ્મિ ગ્રાહિ માં મધુસૂદન ॥

નવીન નીરદ્વ શ્યામં નીલેંદીવર લોચનમ્ ।

× × × ×

આ સ્તોત્રનો જપ કર્યા પછી રતનમયાનું અંતઃકરણ જાણે એકાએક સ્વર્ગીય તેજથી ભરાઈ ગયું. કાંઈ અશરીરી દૈવવાણી તેના કર્ણ પ્રવેશમાં ગુંજવા લાગી:—“ તેને શું ભય છે ! એક દિવસ જેણે દૌરવોતી સલામાં પાંચાસ કુમારી-દ્રૌપદીનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેજ તારૂં રક્ષણ કરશે. પતિને પરમેશ્વર ગણી તેને શરણુ જવાથી તને કાંઈ પણ ભયનું કારણ રહેશે નહિ ! ”

રતનમયી એ હાથ જોડી ઉંચું મોઢું રાખી, આંસુથી છલકતાં નીમકમલ જેવાં નયનોથી તે જનાઈનંતી પ્રતિમા સામે જોઈને બોલી:—“ હે વિપદવારણ, દુઃખનિવારણ પ્રભુ ! તમે ક્યાં છો ? હે અનાથના નાથ—નિરાધારના આધાર તમે ક્યાં છો ? મારી આ આર્તવાણી તમારા ધ્વજ વળાંકશયુક્તા ચરણતલ સુધી શું નહિ પહોંચે પ્રભુ ? તમે ક્યાં છો—કેટલે દૂર છો તમે ? હું નથી જાણતી; કિન્તુ એટલું જાણુ છું કે તમે ભક્તાધીન ભગવાન છો. અનાથની માત્ર એક ગતિ છો. મારાં આ દીન નેત્રામાંથી નીકળતી ક્ષીણ અશ્રુધારા નિશ્ચય તમારા રાજ્ય ચરણ ઘોશે. આપો—શક્તિ આપો. નારાયણ ! પરિશ્રાંત નિરાશા દુર્બલ હૃદયને તમારી કરુણાના મૃતસંજીવની મંત્રથી ઉત્તેજિત કરી ઘો. બીપણ કાલમેઘથી માંડે ભાગ્યાકાશ સમાકીર્ણ છે. હે ચિર પ્રસન્ન ! ચિર કરુણાકર ! આ અભાગિની ઉપર કરુણા કરો ! પ્રભુ ! તમે અનંત, અગાય, અક્ષય છો. હું અતિ દીન, ઘણી નચણી, તુચ્છ, વિનયર ધૂળ જેવી છું. તમે ચિરજ્યોતિર્મય છો ! હું ચિરાંધ-તમસાચળ, પુણ્ય દીન જીવ છું ! આ દુઃખ પ્રપિડિત, નિત્ય પાપકલકિત, પુણ્ય વિભવહીન સંસારનો ક્ષુદ્ર કીટ છું, હે ભવમંધનવારી ! હે દીન દીનમંદુ ! હે કરુણાસિન્ધુ ! હે બહિરંતર દષ્ટિકારી મધુસૂદન ! મારી રક્ષા કરો ! રક્ષા કરો ! રક્ષા કરો !

દેવચરણમાં ભક્તિથી પ્રણામ કરી: પછી હૃદયમાં નવું તેજ-બળ લઈ-નવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી રતનમયીએ તે દેવ મંદિરનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર કેડે પોતાના ઓરડામાં જઈ ઉર્ધ્વ મુખ કરી એ બોલી:—“ સ્વામી-છાંટ દેવ ! આ વિપદ વખતે તમે ક્યાં છો ? મારે બીજ કોઈ નારાયણ નથી. તમે મારી આ વિપદમાંથી રક્ષા કરો. તમેજ મારા વિપદ નિવારણ છો ! ”

(૧૪) સ્વપ્ન અને સંતાપ.

પ્રથમ કહ્યું છે કે કમલજોયનરાયે તે રાત્રે પત્નીનો પુનઃ પુનઃ અનુરોધ હોવા છતાં કાંઈ પણ આહાર કર્યો નહિ. દૂધ, ફળ, મેવો વગેરે કાંઈ પણ વસ્તુનો અભાવ ન હોતો, કિન્તુ તેણે પાણીનું ટીપું સરખુંએ લીધું નહિ અને પથારીમાં જઈ સુઈ ગયો, તેને આજ નિદ્રામાં પણ શાંતિ નહોતી. રજનીના છેલ્લા પ્રહરમાં તેને કાંઈક તંદ્રા આવી; કિન્તુ તે તંદ્રા બીજાજુ સ્વપ્નથી તે પૂર્ણ હતી !

તેણે સ્વપ્નમાં જોયું કે—“જાણે તેનું ઘર લુંટાઈ જાય છે. ફાજદારના મોગજ સિપાઈઓ તેને પકડીને ફાજદારના દરબારમાં હાજર કરવાને માટે બદોબસ્ત કરે છે. અપમાન અને લાંચનાથી આત્મરક્ષા કરવા સારૂ રત્નમયી પાણીમાં કુખી મરે છે, તેનો મૃતદેહ તેના મકાનમાંનો તલાવડીમાં દેખાય છે અને કલ્યાણીએ વિષ પાનથી આત્મહત્યા કરી સકળ જ્વાળાને જુઝાવી છે. સહધર્મિણી કલ્યાણીનું શય સંસ્કાર વિનાની અવસ્થામાં આંગણામાં પડી રહેલું છે.

તે જાણે મનની જ્વાળાથી ઉન્માદની પેઠે ઓરડામાંથી બહાર આવે છે. તે વખતે એ જુએ છે કે—તેની સામે રૂદ્ર-મૂર્તિ ફાજદાર મીર અસિખાં ઉમેલો છે. ફાજદાર તેને જોઈ રોષ પૂર્વક બોલે છે “કમ કમજરાય ! તમારી કન્યા ક્યાં છે ?

કમલજોયન વિકટ હાસ્ય કરી ઉન્માદી માણસની પેઠે ઉદાસ દષ્ટિથી ફાજદારના મુખની તરફ જોઈ બોલ્યો—“મીરઅલીખાં ! શયતાન ! મારી કન્યાને તું મેળવી શક, કિન્તુ તે આ અત્યાચારમય

દુનિયામાં નહિ ! તે તારા માટે પરલોકમાં અવસ્થાન કરે છે, ત્યાં જઈ તેની ઇજ્જતનો નાશ કર.”

આ વચનોથી ફાજદારે અતિ કુદ થઈ તેને પ્રાણદંડનો શિક્ષા કરાવી ! ચારે તરફથી ખુદ્દાં હથિયારોવાળા સિપાઇઓએ આવી તેને ઘેરી લીધો. મીરઅલીમાંએ તેમને હુકમ કરાવ્યો.

“ અત્યારેજ આવી હત્યા કરી નાંખો અને એ શયતાનનું માથું મારા પ્રાસાદમાં પડેાંચાડો. ”

એ સમયે સહસ્રા તેની એ બીષણુ સ્વપ્નમય નિદ્રાનો ભંગ થયો. તે આશ્ચર્ય ચક્રિત બની શય્યામાં બેસી બીષણુ સ્વપ્નમય ઘટનાના પ્રતિકાર માટે દુર્ગાનામ સ્મરણ કરવા લાગ્યો. ઇટમંત્રનો જપ પુરો કરી, શય્યા ત્યાગ કરી તેણે જોનું તો કલ્યાણી એજ ઓરડામાં બીજી એક શય્યામાં નિદ્રાધીન થયેલી છે અને રત્નમયી તેના પહેલાં શય્યા ત્યાગ કરી ઠાકુર મંદિરનું કામ કરે છે.

પિતાને જાગૃત જોઈ રત્નમયી તેની પાસે આવી ઉભી રહી. આંગણમાં એક પાટલા ઉપર તેણે તેના પ્રાતઃકૃત્ય માટેની સઘળી તૈયારી કરી રાખી હતી. કમલજોયનરાયનાં રાતાં નેત્રો અને મલિન મુખમંડળ જોઈ રત્નમયી ઘણી ભય પામી. માતા અને પિતાની વચ્ચે ગત રાત્રે થયેલી બધી વાતચીત તેણે પ્રચ્છન્ન રીતે સાંભળી હતી. માતાપિતાની પેઠે તેણે પણ નિદ્રા વિના ઉદ્વેગમાં આખી રાત કાઢી હતી; કિન્તુ તે કરે શું ? એ કાર્યમાં એનું કાંઈ કામ નહોતું; તેથી બોલ્યા ચાલ્યા વિના તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

રત્નમયીને આશ્ચર્ય જોઈ કમલજોયનના હૃદયમાં તે બીષણુ સ્વપ્નની હુમપ્રાય સ્મૃતિનો ફરીને આવિર્ભાવ થયો. તે અસ્ફુટસ્વરે બો-

શ્યો:—“ તું મરી નથી રત્ન ! તું જગમાં નથી ફુગી મરી અહા !
અમી ગયો ! કેવું બીષણુ સ્વપ્ન ! ”

રત્નમયીને કાને આ શબ્દો ગયા. તે મનમાં ને મનમાં બોલી—“
અહા ! જો એમ બન્યું હોત તો આ સઘળી વિપદ આપદ નાશ
પામી જાત; કિન્તુ હજી મારે મરવાનો સમય થયો નથી. મૃત્યુ તો
હિન્દુ રમણીને બેઠવાની વસ્તુ છે, સમય આવશે ત્યારે હું મરીશજ
અને તેથી તમારાં આપદ વિપદ દૂર થશે, પિતાજી ! આ હન-
ભાગિની કન્યા એને માટે પણ તૈયાર છે.”

રત્નમયી મનમાં એક નૂતન જ્વાળા લઈ વિપણુમુખે પાક-
ગૃહમાં આવી ગઈ. મોટા પ્રાતઃકાળમાં ઉડી તેણે ગાયો દહોવડાવી
હતી. ઉજી જળ માટે અગ્નિ પ્રકટ કરી સૌથી પ્રથમ તેમાં દૂધ
ઉતું કર્યું હતું. તે જાણતી હતી કે પિતાજીએ પૂર્વરાત્ર કાંઈ પણ
આહાર કર્યો નથી, તેટલા માટે તેણે સવારમાં વહેલાં ઉડી પિતાનાં
સંધ્યાવંદનાદિ નિત્ય કર્મની સઘળી તૈયારી બરાબર કરી રાખી હતી.

કમલલોચને મનમાં વિચાર્યું:—“ સ્નાન કરીને આવ્યા પછી
પૂજનમાં બેસીશ. પ્રતિદિન તે સપ્તઆમની પાસે વહેતી સરસ્વતી
નદીમાં નિત્યસ્નાન કરતો હતો; પરંતુ આજે તેણે સ્નાનાદિ નિત્ય-
કાર્ય ઘર આગળજ કરી લીધું.”

સંપૂર્ણ ઉપા હજી ખીલી નહોતી. માત્ર ઉપાના પ્રકાશથી દિફ્-
મંડળ કાંઈક ઉજળ થતા લાગ્યું હતું. પક્ષીઓ વૃક્ષરાજિની ઘટામાં
ભરાઈને લલિત-મધુર ગીત ગાવા મંડી પડ્યાં હતાં.

કમલલોચને સ્નાન કર્યા પછી નારાયણ મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો.
તે શક્તિમંત્રથી દીક્ષિત થયો હતો; કિન્તુ લક્ષ્મીનારાયણ તેના કુળ-
પરંપરાના નિત્યસેવાના ગૃહદેવતા હતા. પૂજાદિ કર્મ પુરું કરી તે

બીજા ઓરડામાં ગયો. જમને જોયું તો કહ્યાણી યથાસમય શય્યા ત્યાગ કરી ગૃહકાર્યમાં લાગી હતી. રત્નમયી પિતાને જમવા સાફ વિવિધ પ્રકારની ઉપાહારની વસ્તુઓ તૈયાર કરી, એક આસન પાસે બેસી, થાળમાં તે સઘળી પૂરતી હતી. કમલજોયને તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત રત્નમયી બોલી—“ પિતાજી ! ગઈ રાત્રીએ તમે કાંઈ પણ જમ્યા નથી ! આજ તમારા માટે આ બધી જમવાની વસ્તુઓ હું મારા હાથે તૈયાર બનાવી લાવી છું. તમને મારા સમ છે. પિતાજી ! આ બધું તમારે જમી જવું પડશે ! ”

કમલજોયને એ સ્નેહમયી કન્યાના મોઢાના શબ્દો સાંભળી વિચાર કરવા લાગ્યો—“ આવું સ્નેહભરિત હૃદય આવી પિતૃભક્તિ. આવું આદરપૂર્ણ મન મારી કન્યા આ રત્નમયાનું ? ! ” આ બધી બાબતનો વિચાર કરતાં તેનાં નેત્રોમાં આંસુ આવ્યાં. ઘણા શ્રમે માનસિક ઉચ્છ્વાસ દબાવી તે તૈયાર કરેલા આસન ઉપર બેઠો.

સ્નાન કર્યા પછી તેના શરીરે કાંઈક સ્નિગ્ધભાવ ગ્રહણ કર્યો હતો, ઈષ્ટદેવની પૂજા કરી રહ્યા કેડે તેના મનમાં એક નવી ચિંતા ઉપસ્થિત થઈ હતી અને તેના હૃદયમાં હજી જે કાંઈ દિલગીરી અવશેષ રહી હતી તે સ્નેહમયી કન્યાના સ્નેહાદરથી ઘણા પ્રકારે શાંત થઈ. ગતરાત્રીએ કહ્યાણીએ તેને કથોપકથનમાં કહ્યું હતું—“ આટલા વખતથી હંમેશાં આશ્ચર્યનીજ ઉપાસના કરતા આવ્યા છો— ભગવાનની ભક્તિ તો કોઈ દિવસ કરી નથી. ” આ શબ્દોને સાચા ગણીને તેણે આજ શાંતચિત્તે તે શક્તિસ્વરૂપિણી દેવી ભગવાનીની પણ પૂજા કરી હતી.

પત્ની કહ્યાણી પણ ત્યાં આવીને બેઠી રહી. ઘણા આગ્રહથી

સ્વામીને તેણે થોડું ભોજન કરાવ્યું. બાવી વિપદની ચિંતામાં રાત્રે તેણે જળપાન કર્યું નહોતું. છતાં સ્વામીએ અભુક્ત સ્થિતિમાં શયન કર્યું, તેથી તેને ઘણું દુઃખ થયું હતું.

કમલલોચન જમીને બહારના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો. ઘટના-ચક્રના પરિવર્તનથી સ્નેહમયી કન્યા રતનમયી તથા અનુરક્તા પત્ની કન્યાણી અત્યારે તેને આંખના કણા સમાન લાગતાં હતાં. અત્યારે તેમનો સંગ તેને વિષ સમાન જણાતો હતો. તેમનાં મોઢાં તરફ જોવાનું તેનામાં ધૈર્ય નહોતું. જ્યારે તેને વિચાર આવતો હતો કે—શારદ-નસિની :સમાન પોતાની આ પ્રકૃત્તમયી કન્યા ફોજદારના હાથથી કલ્લકિત બનશે; ત્યારે તેના હૃદયમાં એક બીજા અગ્નિની ભયંકર જ્વાળા સળગી ઉઠતી હતી.

(૧૫) માનસિક દુર્બળતા.

જમીને બહારના ખંડમાં આવતાંજ આમિતદાર કમલલોચન-રાયે જે દૃશ્ય જોયું; તેનાથી તેનું મસ્તક ભ્રમિત થઈ ગયું. તે એક સરખી નજરે દાર સામે જોઈ રહ્યો. દાર ઉપર બે મોગલ સિપાઇઓ પહેરો ભરતા હતા, કે જેઓ ફોજદારના સિપાઇઓ હતા !

પહેલાં ફોજદારના સિપાઇઓ તેને જોતા કે તરત આદર-ભાવથી દૂર હડી ઉઠા રહેતા; પરંતુ આજે આ બન્ને પહેરેગીરાએ તેને જોયો, છતાં તેમણે તેને કંઈ આદર—માન દીધું નહિ !

કમલલોચન બહુ શંકિત થયો. તેણે એક પહેરેગીરની પાસે જઈ પૂછ્યું—“ કેમ, શી હકીકત છે ? ફોજદાર સાહેબ પાસેથી શું તમે કાંઈ ખમર લાવ્યા છો ? ”

“ ના, સાહેબ ! અમે આપના આ ધરની ચોકી કરેલા આ-
આ છીએ. ”

“ અમે ” શબ્દ સાંભળી વધારે આશ્ચર્ય પામી કમલસોમનરાગે
પૂછ્યું—“ અમે એટલે-શું તમારા બે સિરાય બીજે કાઢ છે ? ”

“ હા છે. પચ્ચીસ સિપાઈઓ આપના આ ધરને ઘેરીને
ચારે તરફ ચોકી કરે છે. ”

“ શું હું નજરકેદી છું ? ”

“ હા. નજરકેદી નહિ તો બીજું શું ? ”

“ આની આગા કાણે આપી ? ”

“ મુલકમાલિક ફાજદાર સાહેબે ! ”

“ મારી કસુર શું ? ”

“ તે તમે અને તેઓ જાણો. અમે તો માત્ર ચિટ્ટીના ચાકર-
હુકૂમના તાબેદાર ! ”

“ તમને તેમણે કેવો હુકૂમ કર્યો છે ? ”

“ અમને એવો હુકૂમ આપ્યો છે કે એક કીડી પણ આપના
મકાનમાંથી બહાર જઈ શકે નહિ અથવા મકાનમાં પ્રવેશ કરી
શકે નહિ ! ”

રાત સાંમગતાં કમલસોમનના માથા ઉપર વજ્ર તૂટી પડ્યું.
તે બરાબર સમજ્યો કે રાજ્યના કારાગારને બદલે પોતાના ધરમાંજ
પોતે કેદી બન્યો છે ! સ્વામીના, સંપાત, પદગોરવ સઘળું ગલન
પાણીમાં જાણે કુખી ગયું ! તેની પદવીની ચડતી અને ઐશ્વર્યની
ઉન્નતિ જોતાં ઘણા માણસો તેના દુશ્મન મન્યા હતા, આત્મારે તે
સઘળા તેનું આ શોચનીય અવસ્થાન જોઈ મનમાં ઘણા ખુશી
થશે. તેને અવમાનિત હાનિહીન-કલંકિત અને વિદ્યુપ વડે જર્જરિત

ખનાવશે ! હાય ! શું આવો સર્વનાશ થયો ! અભિમાની સિપા-
હઓના ઉબ્બુ નિશ્વાસ સહન ન થવાથી તે અંદરના ઓરડામાં
પાછો ચાલ્યો ગયો.

વિશ્વતો ગ્રાસ કરનારી દારૂણ ચિંતા ! આવી સુંદર સ્તિગંધ
ઉપામાં તેનો તે સુખમય વિશ્રામખંડ જાણે અગ્નિની જ્વાળાઓથી
સળગી ઉડ્યો. આ ઉબ્બુતા નહિ સહન થવાથી તે એક બારી
પાસે જઈ ઉભો રહ્યો. થોડે દૂર શુભ્રમલિલા પવિત્ર સરસ્વતી
તરંગ કલ્લોલ કરતી વહન કરતી ચાલી જતી હતી. સરસ્વતીના
વક્ષ પ્રવાહ ઉપર ચાલતાં વહાણો, હોડીઓની આકાશ સુધી ઉંચે
ઉડતી સુકની પતાકાઓ પવનમાં ફરી રહી હતી. એ વખતે સમગ્રામ
એક સાદું મુખ્ય અંદર હતું. અંગ્રેજ, ડેનિશ, ફ્રેન્ચ અને શ્રીરંગી
વ્યાપારીઓ સમગ્રામના વિસ્તૃત ખજારમાંથી અનેક સારી ચીજો
ખરીદ કરી સંપત્તિવાળી અંગભૂમિનો વૈભવ ધણે દૂર-દુરિયાપાર
યુરોપમાં મોકલતા હતા, સરસ્વતીમાં એ સમયે પુષ્કળ પાણી રહેતું
અને તેથી અનેક વ્યાપારીઓનાં વહાણો સરસ્વતીને કિનારે પડ્યાં
રહેતાં. કિન્તુ એ દિવસોની આ બધી સત્ય ઘટના અત્યારે આપ-
ણને ઉપકથા જેવી લાગે છે !

સરસ્વતીને કાંઠે થોડે દૂર ફોજદારનું મોટું મકાન હતું. તેના
ઉપર મોગલોની ક્ષત્ર રંગની ધ્વજ ફરકતી હતી. એ મકાનને જોતાં
તેના દિશમાં સદૃશ વીંછીના દંશની પ્રયત્ન વેદના થવા લાગી.
ગત રાત્રે પોતે એજ મકાનમાં ગયો હતો અને એજ મકાનમાંથી
પોતે મનમાં ભયંકર દાવાનળની જ્વાળા લઇને ધર તરફ પાછો
આવ્યો હતો. તેને એ ચંત્રણા, અધઃપતન, લાગ્યવિષ્ણવ અને
સર્વનાશનું મૂળ હવે એ મકાનની અંદરજ રહેલું લાગતું હતું.

કમલલોચનથી એ દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ, તેથી બારી ખંધ કરી તે શય્યામાં જઈ પડ્યો, કિન્તુ જ્વાળામય મનમાં નિદ્રાની શાંતિ થતી અસંભવિત હતી. તે આંખો ખંધ કરીનેજ પથારીમાં પડ્યો રહ્યો.

પૂર્વ રાત્રીએ પતિએ કાંઈ ભોજન લીધું નહોતું; તેથી કલ્યાણીએ કન્યાને મદદમાં લઈ રસોઈનું કામ પ્રાતઃકાળમાંજ પૂરું કર્યું. પતિના ખંડમાં ઘણા ધીમા પગલે જઈને જોયું તો તે સુતેલો છે, નિદ્રામાં હશે, એમ કહી તેને બોલાવ્યા. તિના નિરાશ હૃદયે તે એ ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગઈ.

લગભગ સવારના દશ વાગ્યાનો સમય થયો હતા. કલ્યાણી એ વખતે સ્વામીને બોલાવવા ગઈ, કમલલોચન ઉઠીને શય્યામાં બેઠો હતો; કિન્તુ ચિંતામાં નિમગ્ન હતો.

પત્નીના આગ્રહથી તે જમવા બેઠો. પણ તે કેવળ નામમાત્ર. કમલલોચને આયમન વગેરે કરી અતિ વિમર્ષભાવે ફરીને પોતાના વિશ્રામખંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

કલ્યાણી સ્વામીની પતરાવશીમાં પ્રસાદ લેવા બેઠી. અત્યંત ભક્તિભાવે તે દેવતાનો પ્રસાદ ગણીને નિત્ય સ્વામીનું વધેલું પ્રસાદિત અન્ન ખાતી હતી, કિન્તુ તે દિવસે તેનું એ પવિત્રાન્ન ગ્રહણ કરતાં તેને જરા પણ તૃપ્તિ થઈ નહિ. તે ઘણું ઓછું અનાજ જમીને ઉઠી ઉભી થઈ ગઈ. કન્યા રત્નમયીની દક્ષા પણ એના જેવીજ હતી !

દિવસ કાંઈને માટે પણ અપેક્ષા કરતો નથી. કમલલોચને તેના વિશ્રામખંડમાં સૂઈને, બેસીને દિવસ પૂરો કર્યો. આગરય

કાઢવા સાડ તેણે સહજ શયન કર્યું; પરંતુ જે તંદ્રા આવી તે સ્વપ્ન વિભીષિકામય હતી.

સંધ્યા સમયે તેના દાકારજીના મંદિરમાં આરતી અર્થે નિત્ય શંખધંદાનો ધ્વનિ થતો હતો. તે દિવસનો એ મુગંભીરધ્વનિ જાણે તેને બલિદાનનાં વાજાં વાગતાં હોય તેવો જણાવા લાગ્યો. વાઘ કાલાહલ બંધ થતાં તેના હૃદયને કાંઈક શાંતિનો લાજ મળ્યો.

અને રત્નમયા-તેણે પણ વિવિધ પ્રકારની દુર્ભાવનાઓમાં સમસ્ત દિવસ પૂરો કર્યો હતો. રડી રડીને બીજાનું ભીંજાવી મૂક્યું હતું; કિન્તુ કેવળ રડવાથી મનુષ્યની મહા વિપત્તિઓ દૂર થતી નથી. તે અસ્પૃહ સ્વરે બોલવા લાગી;—“મારા પિતાને નથી શું ? ઉચ્ચ સજ્જદ, રાંજસંમાન, ત્રણ ગહેલો, સિપાઈઓ, દાસદાસીઓ અતુલ ઐશ્વર્ય એ સઘળું છે-નથી શું ? કિન્તુ આ અભાગિની કન્યા માટે તેમનું તે સર્વ જવા બેઠું છે. તેમના પ્રાણ અને ધર્મ તાણાતાણ કરી રહ્યા છે. એક દિવસ આ ઐશ્વર્ય મદમાં અધીરા બની દરિદ્ર સ્વામીનું મેં અપમાન કર્યું હતું, આજે શું તેના સાંધાતિક પ્રાયશ્ચિતનો દિવસ આવ્યો છે ? હું મરવા તૈયાર છું. મરવામાં મને કાંઈ પણ દુઃખ નથી. કિન્તુ આ વાંચ્છિત મરણપથ પ્રશસ્ત કરવા સાડ કોની પાસે વિષ મગાવવું ? ફેજદારના સિપાઈઓ આ ધરની બહાર કોઈતો પણ નીકળવા દેતા નથી ! હાય ! શું ત્યારે મરવામાં પણ મને સ્વાધીનતા-સ્વતંત્રતા નથી ? ”

“વિષ ન મળેલો બીજો ઉપાય છે; તે ઉપાય તીક્ષ્ણ અસ્ત્ર. પિતાની પાસે એક વસ્તુ મેં તીક્ષ્ણ છૂરી જેઈ હતી. તે રત્ન-જડીત છે. ભૂતપૂર્વ નવીન ઇરફાનખાંએ પિતાજીને તે કાંઈ જરૂરી

રાજકાર્યના સાક્ષ્ય માટે શિરપાવ સહિત બેઠા આપી હતી. તે છૂરી તેમની પાસે છે. હું લેવા ધાડું તો તે મળી શકે તેમ નથી, માટે તેનું નિતાંત પ્રયોજન સમજી ગમે તે ઉપાયે મારે ચોરી કરીને તે મેળવવી પડશે. આ વિપદ સમયે ક્યાં છે એ મારા વિપદવારણ મધુસૂદન રૂપ સ્વામી ? જો હું મીશ તો ફરીને તેમનું દર્શન થશે નહિ. આ સિપાઇઓથી ઘેરાએલા ઘરમાંથી ફાઇને બહાર મોકલવાનો કાંઈ ઉપાય નથી ! તેમને આ વિપદના વર્તમાન શી રીતે મોકલું ?”

રાતને વખતે નિર્જન શય્યામાં સુતેલી રત્નમયી આ સર્વ બીપણુ ચિંતામાં નિમગ્ન હતી. તે હતાશ બનવાથી તેનું હૃદય ભ્રમ થઈ પડ્યું હતું; સુતાં સુતાં, રડતાં રડતાં, વિચારે કરતાં કરતાં અનેક મર્મચ્છેદી દીર્ઘશ્વાસ મૂકતાં મૂકતાં રત્નમયી આખરે નિદ્રા ધીન થઈ ગઈ; રાતનો તે વખતે દ્વિતીય પ્રહર હતો, ઘેર રજની હતી. સમસ્ત પ્રકૃતિ ચંદ્રની ચાંદનીથી ઉજ્જવળ બની રજતસ્ત્રોતમાં વિહરતી હતી. પ્રકૃતિની ને હાસ્યમયી મૂર્તિ કમલલોચનરાયમાં જરા પણ શાંતિ લાવી શકી નહિ.

પત્ની કલ્યાણી તે દિવસ બહુજ અવસ્થ થઈ પડી હતી. તે પોતાના ઓરડામાં નિદ્રાધીન બની ગઈ હતી ! કમલલોચનરાય ધીમે પગલે શય્યા ત્યાગ કરી બારી પાસે આગ્યો. તે બારી નીચે ધરનો ન્હાનકડો બગીચો હતો. તે શબ્દ શ્રવણ, નિસ્તબ્ધ, નિષ્પદ રાત્રે તેણે ભીંતના બહારના ભાગમાં ફોજદારના ચોકીદારનો ઉપેસાદે થતો વાતચીતનો શબ્દ સાંભળ્યો. બચથી તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું.

ધીમાં પગલાં માંડતાં તે ખારીનો ત્યાગ કરી એ ઓરડામાંથી કમલલોચન બહાર આવ્યો અને પાસેના બાળ ઓરડામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. ગાંડાની પેટે તે ખૂબ પાડીને બોલી ઉઠ્યો:—“ ના, પલાયન કરવાનો કોઈજ ઉપાય નથી, રત્નની કલંકકાલિમામાંથી રક્ષા કરવાનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી.

રત્નમયી આ પહેલાં ઓરડામાં સુતી સુતી જે છૂરીનો વિચાર કરતી હતી, તેજ છૂરી કમલલોચને એક મોટી પેટીમાંથી બહાર કાઢી. પિશાચના જેવું એક વિકટ હાસ્ય કરી તે બોલ્યો:—“ ઠીકજ થયું છે ! સ્વર્ગીય નવાબ ઇરફાનખાંએ મને આ બક્ષિસ આપતી વખતે કહ્યું હતું કે—‘ કમલરાય ! હું આશા રાખું છું કે, બાદશાહની આપેલી આ છૂરી સામાન્ય ભેટ છે, છતાં કોઈ વખતે તમને તે ખરેખરી ખપ લાગશે. ’ તેમણે યોગ્ય વાતજ કરી હતી. આ સિવાય તે રત્નજડિત છૂરીનો બીજો શો સારો ઉપયોગ થઈ શકવાનો છે ? ”

કમલલોચન આ વખતે બાણે પ્રકૃત ઉન્માદ બન્યો હતો ! રાત્રીનો દ્વિતીય પ્રહર લગલગ પુરો થવા આવ્યો હતો, છતાં તેનાં નેત્રોમાં નિદ્રા નહોતી. તેણે પિશાચની પેટે વિકટ દૃષ્ટિથી એકવાર તે નિસ્તબ્ધ ઓરડામાં ચારે તરફ જોયું; તે પછી રત્નમયીના ઓરડાની પાસે નિઃશબ્દ પદસંચારથી ઉપસ્થિત થઈ ધીમેથી ખારણાને ધક્કલતાં તે તરત ઉઘડી ગયું.

રત્નમયીનો સ્વભાવ એવો હતો કે તે કદી પણ દારબંધ કરીને સુતી નહોતી. કમલલોચન ચોરની પેટે બણી છૂપી રીતે પગલાં બાંધી તે ઓરડામાં દાખલ થયો, ઓરડામાંના રિનગ્ધપ્રદીપ ક્ષીણ

જ્યોતિથી હજુ પણ બળતો હતો. રતનમયી નિદ્રિતા થઇ હતી. તે શુભ શય્યા ઉપર એ નિસ્પંદભાવે સુતી હતી. તેને જોઇને અનુમાન થતું હતું કે જાણે તે શુભ શય્યામાં સોનેરી ચંપાનાં સુંદર પુષ્પો મુઝી રાખેલાં છે ! મસ્તક અવગુંઠન રહિત થઈ ગયું હતું. શ્યામ કેશરાશિ શુભ ઉપાધાર-ઓશિકા ઉપર અડીતલીં પિંચેરાયલા હતા. તે અપૂર્વ કાતિમંડિત શુભ મુખમંડળ ઉપર દીવાનો પ્રકાશ પડતો હતો; તેનાથી તે મુખ જાણે વધારે સુંદર દેખાતું હતું.

કમલસોચનરાય એક દ્રષ્ટે તે માધુરીમયી સ્નેહવતી પ્રિતિમા તરફ જોઇ રહ્યો. અને મનમાં ને મનમાં અલ્પુટ સ્વેદ જોડવા લાગ્યો;—“ જોને લીધે મારો આ સંસાર છે, જે મારો આ સંસાર નંદનનું પરિણત છે, તેની શું હું સ્વહસ્તે હત્યા કરું ? પિતા થઇ કન્યાના શોણિતથી હાથ રંગું ? અરે, કેવી ભયાનક કલ્પના ! ”

ફરીથી બીંતની પાસેના મોગલ આકીદાંગેનો કડોર ડાલાહલ નો શબ્દ સહસ્રા તેને શ્રુતિગોચર થયો. તે સાંભળી એ ફરીને ભયચક્તિ થયો. દહતાથી તીક્ષ્ણ છૂરી લઇને કન્યાની શય્યા પાસે હાથાકારી સ્વરૂપે આવી ઉભો રહ્યો. તે વખતે તેનું સર્વ શરીર કંપતું હતું. ગમે તેમ કરી જરા હિંમત લાવી બીંતજી બ્રહ્મી ભંગ સહિત તે બોલ્યો;—“ હવે નહિ, મુદ્દત માત્રનો વિલાંબ થવાથી મારો એ મુદ્દત સંકલ્પ ચાલ્યો જશે ! આ સુંદર સ્નેહભર્યું મુખ જેમ જેમ જોઇશ, તેમ તેમ મારા હાથની આ આબહ-દહ મુઝી શિથિલ પડતી જશે. હવે નહિ ! રતનમયી ! આજ તારો આખરનો દિવસ ! આજ તારો પિશાચ પિતા તારાહલના શોણિતથી શયતાન મીરઅલીખાંની પ્રચંડ વાસનાની જ્વાળાને શાંત કરી દેશે, ”

આવા ઉન્માદ જેવા અસતર્ક શબ્દોચ્ચારે એકાએક રત્નમ-
યાની નિદ્રાનો ભંગ થયો. શય્યામાંથી ઉઠી, ખેડાં થઈ વિસ્મય સાથે
જેયું તો તેનો પિતા હાથમાં એક તીક્ષ્ણ હથિયાર લઈને ઉભો છે.
જે છૂરી મેળવવા મટે તેણે થોડીવાર પહેલાં અત્યંત વ્યાકૂળતા
દેખાડી હતી, તેજ છૂરી તેના પિતાના હાથમાં છે. જેની મદદથી
પોતે ઘણી શીઘ્રતાથી પોતાનું મૃત્યુ લાવી શકત, તે તેનો સ્નેહમય
પિતા-તેની સ્વેચ્છાથી આગ્રહ પૂર્વક તે મૃત્યુ આપવા આવ્યો છે !

રત્નમયી તેથી જરા પણ ભય પામ્યા વિના સ્નેહમય કંઠે
બોલી:—“ પિતાજી ! ”

કમલોદયન ભયથી કાંઈક પાછો હડી ગયો. તેની દબ મુઠ્ઠી
શિથિલનર થઈ ગઈ. હાથ કંપવા લાગ્યો. હૃદયમાં એક પ્રકારનો
મહા ઉત્પાત ઉઠ્યો. તેનો હૃત્ પિંડ જાણે ઉત્પાતથી વિધ્વસ્ત
થનાં પાંદડાંઓ પેઠે છિન્ન વિચ્છિન્ન થઈ ગયો.

રત્નમયી બોલી:—“કઈ વાતનો ભય ? કઈ વાતનો સંકેત
પિતા ? મારી છાતીમાં તમારી આ છૂરી ખોસી દી. હુંજ તમારા
સર્વનાશનું મૂળ છું. બૂલી જાઓ કે હું તમારી કન્યા રત્નમયી
છું ! બૂલી જાઓ કે આ સંસારમાં કન્યા તરીકે તમારે કોઈ હવું-
જ નહિ ! તમારા વંશનું ગૌરવ, માફ નારી સંમાન જેનાથી
સંચવાય એજ કરો !! હું જરા પણ ભયથી કંપિત નહિ, જરા
પણ દુઃખિત થઈશ નહિ. એક દિવસ ભવાનીની સેવા માટે ભૈરવ
હુંટારાના કાલિ મંદિરમાં આ દેહ બલિદાન માટે ઉત્સર્ગીકૃત થયો
હતો. કિન્તુ તે દિવસ માતાએ અગ્નિદાન સ્વીકાર્યું નહિ. આજ તે
શુભ અવસર ઉપસ્થિત થયો છે, દો પિતાજી ! માનું તે શુભ

ખપ્પર તમારી આ ચીર અભાગિની કન્યાના હૃદયની શોણીત
ધારાથી પૂર્ણ ભરી દો ! ”

કમલલોચનરાય ઉદાસ નેત્રે રત્નમયીના મુખ સામે જોઈ આ
સમજી સંભળતો હતો, તેનો હાથ કંપી ઉઠ્યો. મુઠી શિથિલ થઈ
ગઈ. છૂરીને એકદમ જમીન ઉપર પછાડી તે ત્વરિત ગાંતથી એ
ઔરડા બહાર ચાલ્યો ગયો.

રત્નમયી તે ઘટનાથી જરા પણ ભય પામી નહિ. તેણે મનમાં
વિચાર્યું નારાયણ મધુસૂદન જે ભક્તના ભગવાન છે, તે મેં આજ
પ્રત્યક્ષ જોયું છે. વિપદ કાતર ભક્તની મનોવાંચના તે આવીજ
રીતે પૂર્ણ કરે છે. આ છૂરી મેળવવા માટે હમણાં હું અત્યંત
ઉદ્વિગ્ન થઈ રહી હતી ! તે તેમણે મારા પિતાના હાથદ્વારા મોકલી
આપી છે ! મારી બધી ચિંતા પણ હવે નાશ પામી ગઈ છે. આ
હથિયારજ મારા નારી સંમાનની રક્ષા કરશે. તાકાત શી છે, એ
પિશાચ ચીરઅલીખાંની કે તે મારો અંગ સ્પર્શ કરી શકે !

(૧૬) પદ્માયન.

ભવિતવ્યનું વિધાન વિદ્યુત્ત યતું નથી, જેતાં જેતાંમાં ત્રણ
દિવસ વીતી ગયા; છતાં કમલલોચનરાય તેની કન્યાને ફોજદારના
હાથમાં આપવી કે નહિ, તે ચોક્કસ કરી શક્યો નહિ !

ખીજી તરફ રત્નમયીના સમુજવલ રૂપની સુંદર છબી ફોજ-
દાર ચીરઅલીખાંના હૃદયમાં ઘણે ઉંડે જઈ ચોંટી ગઈ હતી. જેમ
જેમ દિવસો જતા હતા તેમ તેમ તે ઘણો અંધીરો બનતો જતો
હતો, તેના મીઠા બોલા મળતીઆઓ કમલલોચનરાયના ધોર શત્રુ

હતા, તેમણે તેને લાય દેખાડ્યો કે:—“ હિન્દુઓનો વિશ્વાસ કરવા નહિ ! કમલલોચન ઘણો વિલક્ષણ પુરુષ છે. આવી રીતે એક અદ-
વાડીઉં રાહ જોશે તો તેની રૂપવતી કન્યાને તે નક્કી ક્યાંઈક મોક-
લી દેશે. ”

આ વાત ફાજદાર મીરઅલીખાંના મનને સાચી લાગી. તેણે
આ અગાઉથીજ કમલલોચનરાયના સર્વનાશનો સંધળો બંદોબસ્ત
કરી રાખ્યો હતો. તેના મનનો સંકલ્પ તેણે ગુપ્ત દરબાર વખતે
કાર્યમાં પરિણત કર્યો.

આ ગુપ્ત દરબારમાં કમલલોચન રાયની વિરૂદ્ધ નાલિશ કરવા
માટે બે પદસ્થ રાજકર્મચારીઓએ અરજી પેશ કરી. કમલરાયે
આમિલદાર રૂપે વીરભૂમની પ્રજા ઉપર શાસન કરતી વખતે એક
લાખ કરતાં વધારે રૂપિયા ખચાવી પાડ્યા હતા. એજ તેની વિરૂદ્ધ-
માં રંજુ થએલો અલિયોગ હતો. ફાજદાર આટલા દિવસ આ
કમલલોચનરાય ઉપર યથેષ્ટ નેક નજર રાખતો હતો. તેથી તેના
શત્રુઓ આજ સુધી નિશ્ચેષ્ટ રહ્યા હતા. આજ ઉપયુક્ત અવસર
જોઈ, તેમણે ફાજદારની હજૂરમાં અરજી પેશ કરી.

એ અરજી ઉપર હુકમદાર તા સ્વયં ફાજદાર હતો. તેના
હુકમ ઉપર બોલનાર કોઈ નહોતું. આથી આ અલિયોગ લાવ-
નારાઓએ કમલલોચનની વિરૂદ્ધ જે ફરિયાદ રંજુ કરી હતી. તે
સંબંધી સાધારણ સાક્ષીઓ લઈને, કમલલોચનને પોતાનો બચાવ
કરવાનો સમય આપ્યા વિના ફાજદારે એજ દરબારમાં આદેશ
કર્યો કે—પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે આમિલદાર કમલલોચ-
નરાયે સરકારનાં લાખ રૂપિયા ખચાવી પાડ્યા છે, માટે તે અમિ-

લદાર કમલલોચનરાયનું સર્વસ્વ સરકારમાં વસુલ કરવામાં આવે છે. આ હુકમનો હમણાંજ અમલ કરવો, એવો મારો આદેશ છે, તે નાસી જવા પામે નહિ; માટે પૂરતા બંદોબસ્તની જરૂર છે. એને બંદીવાન બનાવી કારાગારમાં રાખવાનું ફરમાન કરવામાં આવે છે.”

સરકારના આવા હુકમના બળથી બળવાન સિપાઇઓને સાથે લઇ એક સેનાપતિ કમલલોચનના ઘર આગળ હાજર થયો.

કમલલોચન આ વખતે બહારના ખંડમાં બેઠો હતો, સેનાપતિને વધારે મુશ્કેલી નડી નહિ. તે ફાજદારના હુકમના બળ ઉપર અતિ સહેલાઈથી અજ્ઞાના ઉપયોગ વિના કમલલોચનરાયને કેદી બનાવી શક્યો. પછી તેને બેઠીઆ પહેરાવી કારાગારમાં તેને પૂરવામાં આવ્યો.

કમલલોચનના બધા હિન્દુ મુસલમાન સિપાઇઓમાંથી ફાજદારના ત્રીજેરીખાત્તામાં વારંવાર માગણી થયા કરતી હતી. કાંઈક અખેડો ઉપરિશ્ત અથવા એમ ધારી, ફાજદારે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી બે દિવસ પહેલાંજ ઠાકા તરફ એક સરકારી વહાણમાં તિબેરી લઇ જવા નિમિત્તે કમલલોચનના હિન્દુ સિપાઇઓને એ વહાણ... ચોક્કસ તરીકે મોકલી દીધા હતા બાકીના જે સર્વ સિપાઇઓ રહ્યા હતા તે મુસલમાન હતા. ફાજદાર બાણુતો હતો કે તેમના તરફથી કમલલોચનને કાંઈ પણ સહાયતા મળવાની નથી.

ફાજદારે બાણુ કે કમલલોચન ઝાઝી તકલીફ વિના કેદી બનીને સરકારી કારાગારમાં પૂરાયો છે, એટલે તેના નાસી જવા સંબંધની એની સંધળી ચિંતા દૂર થઈ. એજ દિવસ જો તે તેની સૌન્દર્યવતી કન્યાને બળાત્કારે પોતાના મહેલમાં લાવે તો તેથી તેના રૂઝ

નામને કાલક લાગે. આથી તેણે ખીજા પણ બે એક દિવસ રાહ બેસીને સંકલ્પ કર્યો પરંતુ કમલલોચનના ધરની ચારે તરફ ચોકી પહેરના બે મલોચસ્ત હતા તે બમણો કરી દીધો.

સ્વામીના કારાવાસના સમાચારથી એકાંતાનુરક્તા પત્ની કલ્યાણી મૂર્છા ખાઇ જમીન ઉપર પડી. રત્નમયી તેની માતાની સારવારમાં નિયુક્ત થઈ. તે એવા વખતમાં પણ હૃદયનું બળ હારી નહિ. હજુ પણ તેને આશા હતી કે ફેજદાર તેના પિતાને કારા-કાલ કરી રાખશે; પણ તેની હલ્લા કરવાનું સાહસ તે કદી પણ કરશે નહિ.

રત્નમયીએ અનેક કષ્ટે મૂર્છાતા માતામાં ચૈતન્ય સંપાદન કર્યું. માતાને આશ્વાસુ વાક્યે બોલાવી હતું—“ભય શું છે મા તમારે ? મારા પિતાજીને યશઃ દિવસ રોકી રાખી શકે; એટલી ક્ષમતા ફેજદારમાં નથી.” ગમરાઇ ગએલી કલ્યાણી કન્યાનાં સાંત્વનાયુક્ત વચનોથી હૃદયને દહ બનાવી ઉઠીને બેસી થઇ.

દિવસ વીતી ગયો. રજનીનો પ્રથમ પ્રહર પણ વીતી ગયો છે. બપોરે તેજ દિવસ ને પ્રહર સુચીના ગુપ્ત પરામર્શ પાળી કમલ-લોચનરાયના ધરના ખાસ લાગોનું રક્ષણ કરનારા હિન્દુ પહેરેગી-સાએ મંત્રણા કરી સ્થિર કર્યું છે કે—“જો ફેજદારનો કોઈ પ્રહર બળત્કારથી અંદર પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે, તો બાપજી તેની હલ્લા કરી નાંખશે, પ્રજા હોય ત્યાં સુધી તેમને કાઢને અંદર જવા દેવો નહિ.” આ કેટલાએક રાજપૂત કમલલોચનના પોતાના હોઈ ગૃહરક્ષક રીકે તેનું નિમક ખાતા હતા એ ઉપરાંત ઉદ્દેશથી હિન્દુ દરવાન ત્રાહારાએ પોતાનાં આવશ્યકીય હથિયારોનો સવારથી સંમક કરી બેસે.

ગંભીર રાત્રે ફટકાએક મોગસ પ્રહરી મકાનના આંગણમાં આવવાની યેદા કરવા તમને રાત્રીએ તમારા પાળવાના પ્રવરન કર્યો અને એમ કરવા જતાં તકરાર થઈ પડી.

ગૃહરક્ષક રજપૂતોની સંખ્યા માત્ર આઠ ! અને તે ધરતે ધેરી રહેલા મોગલોની સંખ્યા લગભગ પચીસ. દરવાનો જ્યારે દેવડીનો પ્રવેશ પથ રોડીને સંતીન હાથમાં લઇને ઉભા રહ્યા; ત્યારે એક વિષમ લડાઇ ઉઠી થઇ. કિલેવ પક્ષમાં યુદ્ધ જામ્યું અને જાયાનક કાસાહલ ઉપસ્થિત થયો.

એ બિચણ કાસાહલ સખ્ત આંગણમાંથી અંતઃપુરમાં જઇ માતા તથા કન્યાને કાને પહોંચ્યો. એ વખતે એક પરિચારિકાએ હાકતાં હાકતાં આવીને સમાચાર આપ્યા—“માથા ! તમે અત્યારે ને અત્યારે પલાયન કરો ! ફેજદારના સિપાઇઓ અંદર આવવાની યેદા કરે છે.

માતા અને કન્યા પરસ્પર એક ખીજના મુખ સામે એવા લાગ્યાં. તેઓ વેશ પરિવર્તન કર્યા વિના નીચે કૂતરી આગ્યા. પાછળજ ધરનો યગીચો હતો.

એ યગીચાની એક તરફ બહારના ભાગમાં જે પહેરેગીરો નિયુક્ત હતા; કિન્તુ આ વખતે તે સ્થાન પહેરેગીર વગરનું હતું; કેમકે તે બન્ને જણા મોટે કાસાહલ સાંમળીને પોતાની જગ્યા છોડી દેવડી તરફ હોડ્યા ગયા હતા.

રત્નમયીએ તેની માતાને કહ્યું—“માતા આપણે ધરને ખીજે બારણે થઇને પલાયન કરી જઇએ.”

“પલાયન કરવાના ઉપાય કયા છે ! જે ફેસાણે પક્ષ પહેરેગીરો છે !”

“પહેરેગીરો છે તેથી શું થયું? જો મધુસુદન સહાય હશે—
તે ત્યાં આશરો સતીની સંભાલ—રક્ષયિત્રો હશે—તો જોઈ લેજો
જનની! તેઓજ આપણને પકાવત કરવાનો ઉપાય કરી આપશે!”

રત્નમયી ઉતાવળી ઉતાવળી અગ્રેપર થઈ અત્યંત નિઃશબ્દ
પણ ઉધાનનો દરવાજો ઉઘાડવા ગઈ. અને બારણું જરા ખોલી,
એકું ઉંચું કરી ચાર તરફ જોઈ લીધું. કાંઈ પણ મનુષ્ય તેની
નજરે પડ્યું નહિ. તેણે માતાને કહ્યું—“માતા! સત્તર આવો.
ખરેખર, મધુસુદન આપણા વિપદ લય—કરણ છે?”

માતા અને કન્યા તે બારણા વાટે બહાર નીકળી સરિયામ
રસ્તો છોડી વાંકાચુંકા માર્ગે ચાલવા લાગ્યાં. નિકટમાંજ એક
ખીજો બગીચો હતો. આ બગીચો ઠાકુર મંદિરનો હતો; તે બન્ને
એ બાગમાં એક વૃક્ષની પાછળ સંતાઈ ગયાં; કારણ કે પાછળ
કાંઈનાં પગલાંનો ધ્વનિ તેમને સંભળાતો લાગ્યો. પરંતુ ખીજજ
ક્ષણે તેઓ સમજ્યાં કે તેમનો ભ્રમ હતો. આવી જનની લયાનક
વિપત્તિને સમયે એની સર્વ પ્રકારની ખાંતિ થી અતિ સ્વાભાવિક
હોય છે !

રત્નમયી ખોટી:—“માતા! હું આ માર્ગે જાણું છું. આ
શકનો બગીચો હતો. પિતાજીએ તેને વેચાંતો લઈ ઠાકુર મંદિરની
સંપત્તિ બનાવ્યો છે. આ શકે સમગ્રાસમાં ધણા શ્રીમંત હતા,
અને માન પિતાના પરમ સ્નેહી હતા. ત્રિવાહ પહેલાં પાસખીમાં ખેસી
હું આ રસ્તે સરસ્વતીની નદીમાં સ્નાન કરવા જતી હતી. ચાલો,
આપણે બાગમાં ચઢને બહાર જઈએ. એમ કરવાથી આપણે ધણા
થોડા સમયમાં સરસ્વતીને તીરે પહોંચી જઈશું.

માતા અને કન્યા ધર્મનાશના ભયથી ઘણું ઉતાવળે ચાલવા લાગ્યાં. તેઓ યથા સમય જન સમાગમ પરિશિષ્ટ, તરંગોના મૃદુ હિચ્છવાસોના શબ્દથી મુખરિત સરસ્વતીના તીરે આવી પહોંચ્યાં. નદી તીરે અનેક શીવ મંદિર હતાં. વચ્ચે સ્નાન કરવા માટે ઘાટ બાંધેલા હતા. સરસ્વતી તે વખતે પૃથ્વી વેગવતી હતી. સપ્તઋષિ તે વખતે બંગાળાનું પ્રધાન વાણિજ્ય સ્થાન હતું. અને તેથી અનુમાન થાય છે કે પુણ્યતોચા સરસ્વતી એટલા માટેજ સપ્તઋષિની ભક્તીના આવાસદુર્ગના રક્ષક માટે પ્રયત્ન વેગથી પ્રવાહિતા થઇ રહી હતી.

એક અશ્વરથ વૃક્ષ નીચે માતા અને કન્યા અધિકારમાં આત્મ જોપન કરી તે ભયંકર રાત્રીમાં વિશ્રામ કરવા બેઠાં. ત્યાં કોઈ મનુષ્ય પ્રાણી નહોતું; એટલે સુધી કે શિયાળ વગેરે પ્રાણીઓ પણ કાંઈક વિચાર કરીને એ સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગયાં હતાં.

માતા કલ્યાણી બણીવાર સુધી ઉભા રહી યાત્રી જવાથી કક્ષાંત બની તે વૃક્ષ નીચે બેસી ગઈ. કન્યા રત્નમયી સામે બેઠી. ઝાડોની ગાદી ધટાએ ચંદ્રનાં કિરણોને અટકાવી દીધાં હતાં. તેથી તે સ્થળ ઘણું અધિકારમય બાસતું હતું.

માતા કલ્યાણીએ કન્યા રત્નમયીને કહ્યું:—“આપણાં અદ્વૈતમાં આટલું બધું ભોગવવાનું હતું જ હેન?”

“માતા ! એના વિચાર કર્યા કરવાથી આપણા નાન્ટ લાગ્યો સોતને કોઈ પાછા લાવી શકાશે નહિ,”

“ત્યારે હવે શું થશે હું નથી જાણતી કે આ આ હતભાગિનીના અદ્વૈતમાં હજી કેટલુંક મહાદુઃખ માંડેલું હશે !”

“તમને વધારે હું થું સમજવું માતા ! ભગવાનની ઉપર વિશ્વાસ કરો. ભગવાનની શાંખા કેટલી મધી છે તે તો તમે સમજો છો, તેમની સહાય ન હોત તો આપણે ધરતી બહાર આવી શકત નહિ. ”

“તે હું સધળું સમજું છું રત્ન ! હું મારા માટે ચિંતા કરતી નથી. સાથે તું પૂર્ણ યુવતી કન્યા છે ! વિપદ તો પગલે પગલે આવે છે ! આપણને દોણ આશ્રય આપશે ? ”

એ સમયે દોણ બણે એ વક્ષાંતરાણે અંધકારમાંથી બોલી કહ્યું:—“મધુસુદનના આ વિશાળ સંસારમાં આશ્રયનાં સ્થાનોનો અભાવ ક્યાં છે ? તમારી સર્વ વાત મેં સાંભળી છે. તમે મારી કન્યા સમાન છો; આવો મારી સાથે. ”

જેણે આ વાત કહી તેનો કંક સ્વર બણે વિણના અંકાર જેવો કાનને અતિ તૃપ્ત કરે તેવો હતો અને એ વાત બણે કાંઈક અપૂર્વ સ્નેહમયી સહાનુભૂતિના નિશ્વાસવાળો હતો એ અંધકારમાં છૂપાએલી રમણી, વિપન્ના માતા અને કન્યાની સન્મુખ આવીને ઉભી હતી.

કલ્યાણી અને રત્નમયાએ જોયું કે-તે એક અપૂર્વ ભૈરવી મૂર્તિ છે ! તે બન્ને તેના ચરણમાં પડ્યા—

ભૈરવીએ આશીર્વાદ આપ્યો:—“હાંબા આયુષ્યવાળી થાઓ બહેનો ! તમે નિર્ભય બની મારી સાથે આવો ” માતા અને કન્યા બન્ને બોલ્યા વિના તેની પાછળ જવા લાગ્યા.

આ તરફની હકીકત આ પ્રમાણે. હવે એ વખતે કારાગારમાં કમલભોજનરાય થું કરતો હતો તે આપણે જોઈએ.

એક પ્રસ્તુતેદી ઉપર ઝૂંખેલા બે અવસ્થામાં તે ઉપવિષ્ટ થયો હતો. મર્મચ્છેદી અપમાનથી અને બીષણુ ભવિષ્યની ચિંતાથી ધૃતદુઃખ વડે પરિપુષ્ટ થયેલી તેની હેમકાંતિ થોડા વખતમાં જ અતિ મલિન થઇ ગઇ હતી. તેની આહારની વ્યવસ્થા માટે એક હિન્દુ રસાઇઆની ગોઠવણ થઇ હતી. અત્યારે તે રસોઈ તૈયાર કરી મૂકી ગયો છે; કિન્તુ પરમ હિન્દુ, એક નિષ્ઠાલાક્ષણિક કમલ-લોચન ધ્રુણાપૂર્વક તેનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી. અધિકારમય ભવિષ્યની ચિંતામાંજ તે નિમગ્ન બની ગયો છે.

કમલલોચનરાય હોઠ ફળાવીને બોલે છે:—“મધુસુદન ! મરવા માટે હું જરાપણ કાયર નથી ! મારો ભય કેવળ રત્નમયી માટે છે. મીરઅલીખાં ! જીવન હશે ત્યાં સુધી મારી કન્યાનું તારા જેવા શયતાનના હાથમાં કદી પણ સમર્પણ કરીશ નહિ ! નવાળ શામ-સ્ત્રીમાં જેવો ન્યાયવાન માણસ જ્યારે અત્યારે બંગાળાનો સુબેદાર છે, ત્યારે આ અત્યાચારનો બદલો એક દિવસ હું લઇશ તે લઇશજ !”

બીજી ક્ષણે તેના મનમાં શાંતિમય ગૃહકેન્દ્રની વાત ઊદિત થઇ. પતિરતા પત્ની કલ્યાણી, સ્નેહમયી કન્યા રત્નમયી એ અંબ તમસાચ્છન્ન કારાગૃહના ઝાઝાલિત અધિકારને ભેદીને તેની આંખા સામે ઉજવળ મૂર્તિરૂપે દૂરી નીકળી. હાય ! તે તો તેમની રક્ષા માટે કાંઈ વ્યવસ્થા કરવા આવી શક્યો નહિ !

મનમધુની મદદથી તેણે જોયું કે મોગલ સેનાએ તેના અંત-પુરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. કલ્યાણી અને રત્નમયીને બગાડકારે લઈ જવા માટે તે એણે કરે છે. અને તેની કન્યા તથા પત્ની તારી

પ્રતિજ્ઞાના રક્ષણ માટે હથિયારથી આત્મહત્યા કરે છે. તેમના હૃદયમાંથી નીકળતા શોષિત-વડે અંદરના ઓરડા-ઓસરીઓ જાણે ભાલ રંગનાં થઇ ગયાં છે !

કમલલોચનરામ ગાંડાની પેઠે ચીતકાર કરીને બોલ્યો—“નારાયણ ! મધુસૂદન ! આ શી વિભીષિકા મને દેખાડે છે ? પ્રભુ ! રક્ષાં કરો. હું મહાપાપી છું. મને ક્ષમા કરો. આ પીડા અતિ અસહ્ય છે ! અસહ્ય છે ! !”

આ શબ્દો પુરા થતાંજ તે એ કંઠાર પ્રસ્તરવેદી ઉપર મુન્નિઈત મઇ પડી ગયો. એ ચેતનાહીન અવસ્થાએ મુહૂર્તમાત્રમાં તેની સકળ યંત્રણાનું અવસાન કરી દીધું.

(૧૭) ભૈરવી.

ભૈરવી આગળ આગળ ચાલતી હતી; કારણકે તે રેતાળ પ્રદેશ તેને પરિચિત હતો. રતનમયી અને તેની માતા નિર્વાક અવસ્થામાં પાછળ ચાલતાં હતાં. એ વખતે જ્યોત્સ્ના ફૂટી હતી. અને રસ્તો જોળવાને માટે કાંઇપણ હરકત આવતી નહોતી.

ચાલતાં ચાલતાં પ્રાયઃ અર્ધકોશ માર્ગ કાપ્યા પછી ભૈરવી ગાઢ જંગલથી છવાએલા એક ભ્રમ મકાનના દ્વાર પાસે આવી ઉભી રહી. દુતગમનથી ઉપજેલી સ્વેદધારા વસ્ત્રાંચલવડે લુછી નાંખી આંધ્રાસ વ્યંજક સ્વરે તે બોલી—“બહેનો ! તમને હવે ભયનું કાંઇ પણ કારણ નથી. આપણે જનાર્દતના આશ્રમમાં આવી મહેંડાયા છીએ.

રતનમયાએ મનમાં વિચાર્યું કે જનાર્દન કાંઈ દસ્યુહસપતિનું નામ હશે. આ પહેલાં એક દિવસ તેને વન મધ્યસ્થ આવી જ નાતના એક નિર્જન ખંડેરમાં સર્પ જવામાં આવી હતી; કે જ્યાં એક દસ્યુનું નામ હતું જનાર્દન. કાંઈક કુતુહલ થવાથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો—“એ જનાર્દન કાણુ ?”

ભૈરવી બોલી,—“બહેન ! તે જનાર્દન આ જગતના પાલક, આશ્રિતના રક્ષક, નારીના માનને સાચવનાર અને મુર, મધુ, દેટલા, કંસ વગેરે દૈત્યોનો નાશ કરનારા છે, શિશુપાળનો એમણેજ વધ કર્યો હતો. કાલિંદીને કઠિ લલિત કામળ બાંસુરીનાદે તેમણેજ વગની ગાપાંગઓનાં મન હરણુ કરી લીધાં હતાં.”

રતનમયા બોલી—“દેવી ! મૂર્ખતાથી મેં આપને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. હવે હું સમજી છું કે તમારા તે જનાર્દન કાણુ છે ! હવે મેં જાણ્યું છે કે એજ જનાર્દને અમારી આ મહાવિપત્તિના સમયમાં તમને અમારાં ઉદ્ધાર કરનારાં તરીકે અહીં મોકલેલાં છે.”

ભૈરવીએ એ વાતનો કાંઈપણ ઉત્તર ન દીધો. તેણે તે જંગલના મધ્ય ભાગમાં આવેલા ભગ્ન મંદાનનું દાર ધીમેથી હસેલી કણ્ઠ્યું—“કાલ ! જાગે છે કે ?”

આ સંબોધનથી સહસા એક જણુ અંદરથી દાર ઉઘાડી બહાર આવી બોલ્યો—“મા ! શું તમે જ્યારે બહાર હો ત્યારે તમારું આ સંતાન નિશ્ચિંત થઈને ઉઘી શકે ?”

કાળનું પુરું નામ કાળભૈરવ હતું; કિન્તુ ભૈરવી તેને લાડમાં ‘કાળ’ વા ‘કાળો’ કહીને સંબોધન કરતી હતી. તેની ભૂતિ યમહત સન્માન હતી, દેહ માંસ પેશીથી ભરપૂર અને અતિ બલિષ્ઠ હતો. તેને જોતાંજ એક શક્તિમાન વીરપુરુષ કહેવાનું મન થઈ જતું હતું.

ભેરવી બોલી—“કાળ ! મુરારીએ આપણને આજે બે અતિથિ આણી આપ્યાં છે. આવી રાત્રે તું એમની પરિચર્યાની સઘળી વ્યવસ્થા બરાબર કરી શકશે કે ?”

કાળભેરવ હસીને બોલ્યો—“તમારા આ લક્ષ્મીના લંકારમાં કાષ્ઠપણ જણાસતો અભાવ નથી અને માતા ! જો કદાચ હોય તો તમારો આ લાડકો પુત્ર કાળભેરવ જીવતો છે ત્યાં કાષ્ઠપણ વસ્તુનો અભાવ રહેશે નહિ. તમે તેઓને લઈને અંદર આવા માજી !”

મુખ્યદ્વાર પૂર્વવત્ પાંધ થયું. સહુએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. એક ન્હાતું બારણું વટાવી તેઓ એક ખીજા મકાનમાં આવ્યાં. એ મકાન સારી રીતે ધોળેલું હતું અને સઘળા ખંડો મનુષ્યોને વસવા યોગ્ય આવશ્યકીય સાધનોથી ભરપૂર હતા. સામે એક છુદ્ડ ઓટો હતો અને તેની પૂર્વ તરફના ભાગમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર હતું.

લીલાકમલહસ્તા, સુલોહિત-સુકોમલ—પટવાસથી વિભૂષિતા, સ્પુરિતાધરા, હાસ્યમુખી નારાયણી જનાર્દનની પડખે ઉભી હતી. અહા ! ઉભેલી એ મૂર્તિ કેટલી બધી તૃપ્તિમય ! કેટલી પ્રેમમય ! કેટલી સોહાગમય !

અને કમળાની તરફ ઉભેલા—કમલનયન, સુંદર મોરપિન્જ—વિભૂષિત, રક્ત કમળના જેવા અધરવાળા શ્રી નારાયણ હતા. તેમનો નિકપચરિત સુકાંતિમય દેહ, સ્વર્ણખચિત સુંદર પીતાંબરથી શોભતો હતો. ઈશામાં અતિ શુભ સુચનથી ગુથેલ, બહો સુગંધી-દાર શુભ માલતીનો હાર હતો. કરકમલમાં સ્વર્ણમુખ મધુર મુરલી હતી અને એ ચંદન ચર્ચિત, અલકચુર્ણિત, કસ્તુરીના તિલકથી શોભતા, ચંદ્રની કાંતિ જેવા મુકુટથી વિશોભિત શિખર વદનમંડળ

ઉપર જાણે એક અપૂર્વ પ્રેમમય હાસ્ય વિલસતું હતું. તે હાસ્ય અસંતને શાંત કરતું. જવાળા ઉપર ચંદનનો લેપ લગાડતું, અમાવાસ્યાના ચંદ્રમાં પ્રકાશ ફેલાવતું શોભતું હતું. તેને કંઈ ઉપમા આપી શકાય ?

ઝોરડામાં સમુજ્વલ, સુગંધી ધૂતપ્રદીપ બળતો હતો. કસ્તૂરીના વાસવાળા દીવાનો શુભ પ્રકાશ એ રાધાભાવન અને લીલામયી વ્રજેશ્વરીના રમણીય મુખ ઉપર પડતો હતો. નવી શુશ્રી માલતીમાળાની સુવાસથી તે દેવસ્થાન મુખવિત્ત સ્વર્ગીય સૌરભથી પૂર્ણ બન્યું હતું. અનેક સુગંધીમય શેફાલી પુષ્પ નિર્મલચરિત્રે પડી રહેલાં હતાં.

લૈરવીએ મંદિરમાં આવી રત્નમયી અને તેની માતાને અનુલક્ષી કહ્યું—“લક્ષ્મીનારાયણના ચરણમાં પ્રણામ કરી તમે થોડી વિશ્રાંતિ લ્યો.” એ વખતે ત્રણે જણાંએ લક્ષ્મીના દેવદેવીના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા.

લૈરવી એ હાથ જોડી નતમન થઈ શ્રી ભાવવના શુચિશુભ્ર મુખારવિંદ તરફ જોઈ કાગળ લલિતકંઠે જોલવા લાગી:—

સંચરદધર સુગમધુરધ્વનિ સુવરિતમોહનવંશમ્ ।

ચલિતદ્વગંચલચંચક્રમૌલિ કપાલવિલેખવનંસમ્ ॥

ચંદ્રકચાક્રમયુરશિશ્વંકમંડલ વલયિતકેશમ્ ।

પ્રચુરપુરંદરધનુરનુરંજિત મેદુરમુદિરસુવંશમ્ ॥

મગિમયકરમનોહરકુંડલ મંદિતગંઢમુદારમ્ ।

પીતલતનવનુગત મુનિમનુજ સુરાસુરવરપરિવારમ્ ॥

નમસ્કાર કર્યા પછી ભૈરવી સર્વને સાર્થ ખીજા એક નિર્જન ખંડમાં હાજર થઈ. કાલભૈરવની મહેનતથી તે ઠેકાણે વેશપરિવર્તનની અને શ્રમ દૂર કરવાની સમસ્ત વ્યવસ્થા આ પહેલાં થઈ ગઈ હતી. શયનને માટે બે તરફ બે અજનાસન પાથરી રાખ્યાં હતાં. બે પથ્થરનાં પાત્રોમાં દેવતાની પ્રસાદી-ફળ, મૂળ અને મિષ્ટાન્નાદિ હતાં અને માટીનાં વાસણમાં પિપાસા શાંત કરવાનું સ્નિગ્ધ સરસ્વતીનું જળ હતું.

ભૈરવી બોલી-“તમે આજ જગત્પાલક શ્રીજનાર્દનનાં અતિથિ છો. કૃપા કરી તેમણે આજે તમને અહીં આપ્યાં છે. કૃપા કરી તેમણેજ તમારા માટે આ સમસ્ત પ્રસાદની વ્યવસ્થા કરી છે. આજ તમે શાંત અને કલાંત છો અહીં તમારે કાંઈ પ્રકારની આ શંકા નથી. યમદૂત પણ અહીં આવવાનું સાહમ્ન કરી ચક્રશે નહિ. આ મૃગયર્મના આસન ઉપર શયન કરી નિશ્ચિત મને શ્રી ભગવાનનું નામ સ્મરણ કરતાં કરતાં નિદ્રા લેજો. સ્વપ્ન નિવારણ શ્રી મધુસુદનનું સ્મરણ કરી શયન કરવાથી કાંઈપણ ખરાબ સ્વપ્ન તમારી શાંતિમાં વ્યાધાત કરશે નહિ કાલે અતિ પ્રત્યુષમાં તમે મને ફરીથી જોઈ શકશો.”

ખીજું વધારે કાંઈપણ ન બોલતાં ભૈરવી અન્ય કાર્ય માટે તે ઓરડાનો ત્યાગ કરી ગઈ. રત્નમયીએ તેની માતાને પૂછ્યું-“માતા! આ આપણે ક્યાં આવ્યાં?”

કલ્યાણી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ તાંખી બોલી - “સદ્મીનારાયણે આપણા ઉપર કૃપા કરીને આપણને જે સ્થાને લાવી મૂક્યાં છે, એજ નિરાપદ સ્થાને આપણે આવ્યાં છીએ જાહેન !”

રત્નમયીએ કહ્યું : - “ આપણે તો નારાયણના ચરણાશ્રયમાં આવી નિરાપદ થયાં; કિન્તુ .....”

“ તારા પિતાની વાત કરે છે ? ઋષિકેશ તો સર્વવ્યાપી છે ! તેમણે જ્યારે આવી રીતે આપણને આશ્રય દીધો છે અને અસંભાવિત ઉપાયે વિપત્તિમાંથી મુક્ત કર્યો છે; ત્યારે તારા પિતાનું પણ તે એવીજ રીતે રક્ષણ કરશે, સાચું કહું તો રત્નમયી ! આ વખતે મારા હૃદયમાં તે મધુસૂદને એક નવી સહિષ્ણુતા શક્તિ આવી દીધી છે. એ નારાયણ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી હું હવે એ સર્વ ચિંતાનો ત્યાગ કરીશ. તેજ મારા સીમંતનું સીંદુર ચિર ઉજ્જવલ કરી રાખશે. ”

“ માતા ! હું તમારી અતિ અયોગ્ય અને હતભાગિની કન્યા છું. શા માટે મને તમે ગર્ભમાં ધારણ કરી હતી ? હાય ! તમે ગતરાત્રીએ તો રાજરાણી હતાં માતા ! કિન્તુ મારા જેવી અંભાગિની કન્યાને લીધેજ તમારી આજે આવી દુર્દશા થઇ છે ! આ શોચનીય મહા વિપ્લવમય લાગ્ય પરિવર્તન છે ! ” :

બહુ વાર સુધી રત્નમયીના હૃદયમાં વિપ્લવકારી મર્મવેદનાનો એક ઝંઝાવાત ઉડી રહ્યો હતો. તેનો વેગ નહિ સહેવાયાથી તે રડી પડી. તુહિનચિન્દુ વિનાની નક્ષિની જેવા તેના તે ચિંતાકાતર મલીન ગંડકેશ ઉપર થઇને અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.

કહ્યાણી કન્યાની અશ્રુધારા લુછી ખોલી-“ પુત્રી ! આ સંસારમાં સુખ દુઃખ નામની કોઇ જુદી વસ્તુજ નથી ! દિવસ અને રાત્રિ જેમ પુર્વાપર રહે છે, વસંત અને વર્ષા જેમ પ્રતિવર્ષ આવે છે, પ્રકાશ અને અંધકાર જેમ ક્રમે ક્રમે દેખાય છે; તેમજ સુખ

અને દુઃખ પણ અનુક્રમે આવે છે. હંમેશ દિવસ રહેતો નથી, હંમેશ રાત્રિ પણ રહેતી નથી. એ નારાયણની કૃપાથી આપણા આટલા દિવસો સુખમાં ગયા છે અને સુખના વિલાસ વિભ્રમમાં પડી આપણે તેમના ચરણમાં ફાઇ અરાત અપરાધ કર્યો હશે; તેથીજ આજે આપણને આવા દુઃખના દિવસો આવ્યા છે. સુખ અને દુઃખ ઉભય મનુષ્યના કર્મફળ સૂચિત ફળ છે. જો રત્ન ! એમ કરવાથી આ દુઃખજ તને સુખ જેવું થઇ પડશે. ”

માતાની એ ઉપદેશપૂર્ણ વાતથી રત્નમયીના ચિત્તમાં ધણે અંશે શાંતિ થઇ તે મનમાં તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી—‘ મને ગર્ભમાં ધરનારી આ કલ્યાણીદેવી, કમલસોયનરાયની ઉપયુક્ત સહકર્મિણીજ છે . !

તેની દૃષ્ટિ એ વખતે સદસા તે પ્રસ્તર પાત્રમાં મૂકેલા ફળમૂળ તરફ ગઇ. એ બોલી—“ માતા ! દેવતાનો પ્રસાદ કાંઈક ખાઓ. હું ધાई છું કે તમને ઘણી તૃપ્તિ લાગી છે અને માર્ગ પણ ધણો આવી આવ્યા છો પણ ચાકરાને તમને કદી પણ અભ્યાસ નથી માતા ! ”

કલ્યાણીએ જણું—‘ પ્રથમ તું ખા. તારા ખાધા સિવાય હું કાંઈપણ ખાઈશ નહિ. ”

માતાનો દૃઢ આગ્રહ જોઇ રત્નમયીએ તે પ્રસ્તર પાત્રમાંથી ફળ, મુળ, મિષ્ટાન્ન વગેરે જમીને જગપાન કર્યું, તે પછી માતા પ્રત્યે બોલી—“ હવે તમે જમો માતા ! ”

કલ્યાણી તે જના પાત્રમાંથી મહુજ થોડો પદાર્થ મોઢામાં મૂકી, પાણી પીને બોલી—“ જસ ! ”

“ખીણું કાંઈ વધારે નહિ જમો ?”

“ના.”

“કેમ ?”

“બૂલી ગઈ છે કે રત્ન ! તારા પિતા આ વખતે કારાગારમાં છે. તેઓ એક નિશાવાન હિન્દુ છે ત્યાં તેમણે પાણી પણ નહિ લીધું હોય ? અને તેને માટે સુયોગ પણ ક્યાં છે ? તેઓ ઉપવાસી હોવાને લીધે હું કાંઈ પણ જગી શકીશ નહિ. જો જમું તો આ વિપદમાં આશ્રયદાતા નારાયણજી મારી ઉપર અતિ અપ્રસન્ન થાય. નારાયણજી પ્રસાદ મોડો લીધો છે-તેનાથી મારી કુષા તૃપ્તિ સહુ આલી ગઈ છે.”

રત્નમયી તેના ઉત્તરમાં કાંઈ ખોલી નહિ. તેણે એક મુગચર્મ ઉપર શયન કરી તેની માતાને સૂવા માટે આગ્રહ કર્યો. મનમાં તે મનમાં તે ખોલી:-“સતી લક્ષ્મી મારી માતા ! તમારા ગર્ભમાં જન્મીને તમારી હતબાગિની કન્યા રત્નમયી જો આવા પ્રકારનો સુપવિત્ર સ્વાર્થકલ્પકલીન પતિભક્તિનો એક અંશ પણ પામી શકી હોત તો, તેની આજ આવી દુર્દશા હોત નહિ અને તમારી ઉપર પણ કાંઈ વિપત્તિ આવત નહિ. હું સ્પષ્ટ જોઉં છું કે એક દિવસ અશ્વર્થ મદના ગર્વથી અધીરી યંત્રી મારા તે ઇષ્ટદેવ સ્વામીનું અપમાન કરવાના પાપને પરિણામે આજ અમારી આ દુર્દશા છે !”

૧૮ અવિચારી પગલું.

દિવસ અને રાત્રિ જમવાનના અખંડનીય નિયમ હોય કદી કાંઈને માટે ને રાહ જોતાં નથી તો પણ રત્નમયી અને તેની માતા કલ્યાણીને માટે તેઓ કેમ રાહ જુઓ ?

રત્નમયા અને તેની માતાએ મોટા પરોઢીઆમાં શય્યા ત્યાગ કર્યો હતો; કિન્તુ બન્ને જણાં તે સુમધુર પ્રજાતમાં ગહન ચિંતામાં નિમગ્ન હતાં. રાત્રે માતા અને પુત્રી કોઇને પણ નિંદ્રા આવી નહોતી.

જે વખતે હૈરવી આવી દ્વારપ્રાંતમાં ઉભી રહી. તે તન્વંગી, ભગવાં વસ્ત્ર વાળી, ચંપકલાંચિત, ગૌરકાંતિ સમન્વિતા હૈરવી મૂર્તિ જોઇ માતા અને કન્યા બન્ને વિસ્મય થયાં. તેઓને જણાયું કે જાણે સ્વયં લક્ષ્મી બ્રહ્માચારિણીનું સ્વપ્ન લઇ તેના ખંડના ખારણા આગળ ઉપસ્થિત થઇ છે.

આટલું રૂપ શું નારીમાં હશે ? વિધાતાએ આ સૌન્દર્યવતીના કોઇપણ અંગમાં કાંઇપણ ત્રુટી રાખી નહોતી. છિદ્ર જોળનારી આંખને જીભ પણ આ પવિત્ર રૂપની વિરૂદ્ધ સમાલોચના કરવા જતાં એક વાર નિર્વાક અને શક્તિહીણ બની જતી હતી.

રત્નમયીના મનમાં રૂપનો ગર્વ હતો. હૈરવીની યૌવન તરંગાં વળી રતિને લગ્નવે તેરી કાંતિ જોઇ તે દર્પ કમી થઇ ગયો. એ એ એક દષ્ટે તેના મુખની તરફ જોઇ રહી. હૈરવી મૃદુ હાસ્યયુક્ત રત્નહમય સ્વરે બોલી:—“ બહેન ! અનુમાન થાય છે કે કાલે તમને એકેયને નિંદ્રા આવી નથી ! ”

કહ્યાણીએ પૂછ્યું—“ તે તમે કવી રીતે જાણ્યું માતા ? ”

“ તમારાં મુખ અને આંખો એ સર્વ બોલી દેખાડે છે. જનાર્દન જ્યાં લક્ષ્મી સહિત રહે ત્યાં ભય કઇ વાતનો હોય : ઉદ્વેગ શી બાબતનો હોય ? ચિંતા કયા પ્રકારની હોય ? ”

“ સાચું છે માતા ! કિન્તુ અમે બંણાં પાપી છીએ. આવી

કિંમતી વાત આપની પેઠે આવી રીતના લાવથી વિચારીને જોવાનું શ્રી જનાર્દને અમને હૃદય આપ્યું નથી. ”

“ કાલે રાત્રે તમારો પરિચય મેળવવાનો અવસર મળ્યો નથી, અત્યારે હું તે જાણવા પામી શકીશ કે ? ”

કલ્યાણી સ્વામીનું નામ લેવામાં મુંઝાય છે એ જોઈ રત્નમયી બોલી—“ હું સમગ્રામના આમિલદાર કમલલોચનરાયની કન્યા છું અને આ મારી માતા છે. ”

“ કમલલોચનરાયની કન્યા અને પત્ની આજ દુર્દશામાં પડીને આજનાર્દનના આશ્રયમાં આવ્યા છે ! કેમ જાહેન ! એકા એક તમારી અવસ્થાના આવા પરિવર્તનનું કારણ શું ? ”

કલ્યાણીએ પાછળની ઘટના ભૈરવીને એકે એક કહી ગતાવી સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી ભૈરવી બોલી—“ ભગવાન જે કરે છે તે સારા મટિજ કરે છે, સુખ દુઃખને જે તમે સમાન દૃષ્ટિથી જોઈ શકો તો તમારે અનુશોચનનું કાંઈ કારણ રહે નહિ. આ ફોજદાર મીરઅલીખાંના અત્યાચારની વાત હું પ્રત્યક્ષ રીતે ઘણી ઘણી જાણું છું કિન્તુ તેનાથી જરા પણ દુઃખીત થવું નહિ આ. અનાશ્રયના આશ્રય જનાર્દનના ચરણમાં સ્થાન પામીને હું અસાધારણ સહિષ્ણુતાની કાંઈક અધિકારિણી થઈ છું મારી પેઠે તમે પણ એ પૂર્ણ શાંતિમય ઋષિકેશને તમારા સર્વસ્વ તરીકે ગણો એટલે તમને કાંઈ પણ મનઃકંઠ થશે નહિ. જ્યારે તમે ઘટનાચક્રથી દોરાઈ મારા આ પવિત્ર દેવાયતનમાં ઉપસ્થિત થયાં છો; ત્યારે તમારે કાંઈ આ શકાનું કારણ નથી. ”

માતા અને કન્યા આ પ્રમોદ વાણીથી આશ્વાસન પામી,

આસન ત્યાગ કરી ભૈરવીના પગમાં પડવા ઉઘત થયાં; કિન્તુ ભૈરવી થોડી દૂર ખસી ઉભી રહી બોલી—“ છટ્! એવું કામ ન કરશે. ” હું એક તો આ જન્મનાં પાપથી માનસિક કષ્ટ પામું છું તે ઉપર આ બીજું નવન પાપ કરવા છત્છની નથી પ્રજ્ઞામ કરવા હોય તો આ લક્ષ્મી— જનાર્દનને કરો. ”

માતા અને પુત્રીએ એ પ્રમાણે કયું. પછી કલ્યાણી બોલી—
“ માતા ! નથી જાણતી કે પૂર્વજન્મમાં તમે અમારાં કાણુ કરો ? તમને એક વાત કહું ? ”
“ ખુશીથી કરો. ”

“ મારા સ્વામી મહાવેપદમાં છે! અમારું ઘર નવાખના સિપ.પ્રચોના કચ્છમાં છે. તેઓ અત્યારે કાતાગારમાં છે. ને નિજુર ફોગ્દારે નેમડી કલ્યા કી છે કે નહિ ને હું નથી જાણતી! માતા ! મારા સ્વામીના સમાચાર કાંઈ પણ રીતે આવી શકે તો હું તમારા ચરણમાં ચિરવિક્રિતા થઈને રહીશ ! ”

“ નેની ચિંતા શા માટે કરો છો ? ત્યારે કાળ ભૈરવ જેવો ઉપયોગી પુત્ર મારે છે; ત્યારે આ કાર્યમાં કાંઈ પણ જાનની આપણને અડચણ આવવાની નથી. ” આટલું કહી ભરવીએ એક શંખ લઈ ફૂક્યો. તે સુગંભીર શંખનાદથી એ નિર્જન દેવાલય શમ્ભાયમાન થઈ ઉઠ્યું. અને એજ ગંભીર શંખનાદ દૂર વાયુમા વિસીન થતાં ન થતુંમાં તો તેને પ્રિય અનુચર કાળભૈરવ તેની સામે આવીને ઉપસ્થિત થયો.

“ આ પ્રભાતમાં મને શા માટે બોલાવ્યો જનની ? ”

ભૈરવી મહાસ્વમુખે બોલી - “ તારે એકવાર સમગ્રામ જવાનું છે. ”

“ શા માટે ! ” કાળભૈરવે જાણવા માગ્યું.

“ કમલલોચનરાય સંબંધી સમસ્ત થટના કાળભૈરવને ભૈરવી-એ કહી સંભળાવી. તે અતિ સહજમાં સઘળું સમજી ગયો. પછી તેણે કહ્યું - “ એમાં મોટી શી વાત છે ? તમારા આ અયોગ્ય સંતાનને અસાધ્ય કામ થું છે માતા ! આજ સંબ્યાકાળ પહેલાંજ હું તમને તે ખબર લાવી આપીશ. બીજું કંઈ કહેવાનું છે જનની ! ? ”

“ના, તારે અત્યારે જવું હોય તો ખુશીથી જા.”

ભક્તિભાવથી ભૈરવીના ચરણમાં વંદન કરી કાળભૈરવ ચાલ્યો ગયો. ભૈરવી, કલ્યાણી અને રતનમયી પ્રત્યે બોલી-“ કાલે રાત્રે તમને એકેયને બરાબર નિદ્રા આ ! નથી આહાર વગેરેની વ્યવસ્થા પણ હું સારી રીતે કરી શકી નથી. સરસ્વતી અહીંથી પ્રાયઃ અર્ધકાલ દૂર છે. કિન્તુ આ જંગલમાં એક ન્હાની નદી છે; તેનું પાણી ઘણું સુંદર છે. જનનનીના સંવિદ્ધ જેવું સ્વચ્છ છે. આ વનનો જે માર્ગ બરાબર દર્શિયુ તરફ ચાલ્યો ગયો છે, તે રસ્તે જવાથી એ ન્હાની નદી ઉપર જઈ શકાશે તમારે ખપ દુરતાં વસ્ત્રાદિ આ ઝોરડામાં છે. આ પ્રભાતમાં મારું એક નિત્યકર્તવ્ય છે. જો તે નહોત તો હું તમારી સાથે આવત તમે સુખેથી જાઓ. આ વનમાં તમારે કંઈ ભય નથી; છતાં અન્ય રસ્તે અથવા બહુ દૂર ન જશો.”

ભૈરવી બીજા ઝોરડામાં ચાલી ગઈ. માતા અને કન્યા સાંથી સ્નાન માટે મુખ્યદ્વારમાંથી બહાર નીકળી ભૈરવીએ દેખાડેલે વનને માર્ગે ચાલવા લાગ્યાં. સાથે એક વિશ્વાસુ ચાકર લીધો.

રત્નમયી સ્વભાવથીજ ચંચળ હતી. આજસંધી તે જનપૂર્ણ શહેરમાં વાસ કરતી આવી હતી. તેનું શ્વસુરગૃહ ન્હાના ગામમાં હતું; છતાં ત્યાંની ગામડીયણ સુન્દરીઓનો સ્વભાવસુલભ સૌન્દર્ય દર્શનનો સુખભોગ તેના અદૃષ્ટમાં ધણો થોડો નિર્માણ થયો હતો.

માતાને સ્નાન કરવા ઘાટ ઉપર ઉતરેલી જોઇ રત્નમયીએ સ્વાભાવિક ચંચળતા વશ થઇ નજીકની એક ન્હાની ઝાડીમાં પ્રવેશ કર્યો, એ ઝાડીમાં એક રથજેથી સુગંધી ચંપાની વાસ આવી તેની ધ્રાણેન્દ્રિયને વધારે તૃપ્ત કરતી હતી; તેથી તે પ્રસ્ફુટિત સુગંધી ચંપક પુષ્પને તોડવા જંગલમાં વધારે આગળ તે આગળ વધી.

પરંતુ જંગલના માર્ગનો દોષ એજ છે કે તે તત્કાળ મુસાફરોને માર્ગ ભૂલાવે છે. રત્નમયી રીધે રસ્તે ચાલી જતી હતી. સહસા તે થોડે દૂર જઇને ઉભી રહી, સામે એક મોટું ચંપાનું વૃક્ષ હતું. તે વૃક્ષની નીચે સુવાસ ફેલાઇ રહી હતી. કારણકે ફુલ તોડનાર કોઇ નહિ હોવાથી હજારો ફુલ નીચે પડ્યાં હતાં. અને તે મનોમદ સુવાસથી આકૃષ્ટ થઇ રત્નમયીએ આ જંગલની મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

તેના મનમાં તત્કાળ એક વાસના ગાગી ઉડી કે ફેટલાંક ફૂલોનો સંગ્રહ કરી તે મંદિરમાંના જનાર્દનની પૂજા કરીશ. સ્નાન માટે તે જતી વખતે સાધારણ કપડાં પહેરી ગઇ હતી, એટલે વૃક્ષની નીચે જે ફૂલો ધુળમાં રેળાતાં પડ્યાં હતાં, તે શાંતિચિતે એકઠાં કરી પોતાનાં કપડામાં તેના સંચય કરવા લાગી. સહસા તે ધોર જંગલની મધ્યમાં તેણે કાઇનાં પગલાંઓનો શબ્દ સાંભળ્યો. રત્નમયી તે સંબંધિત પુષ્પો કપડામાં બાંધી પાછી ફરી ઉભી રહી.

તેણે આશ્ચર્યચક્રિત થઈ જોયું. તેની છેક સમીપમાં બે સશસ્ત્ર મુસલમાન સિપાઇઓ આવી ઉભા રહ્યા છે. આ સિપાઇઓ પ્રથમ તેના પિતાના તાબામાં નોકર હતા.

તે સિપાઇઓમાંનો એક જણ અગ્રેસર થઈ રત્નમયી પ્રત્યે બોલ્યો:—બિબિ ! ખુદા અમારી ઉપર અતિ દયાવાન થયા છે. ફાજદાર સાહેબે ઢંઢેરા પીટાઓ છે કે જે તમને પકડી લાવે તેને એક હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપવા. અમે તમને બાળીએ છીએ. અને ફરતા ફરતા આ જંગલમાં આવી ચડ્યા છીએ. કાલે રાત્રે તમે ધરનો ત્યાગ કરી પલાયન કરી ગયાં હતાં અને આ એકજ રાત્રીની અંદર તમે બહુ દૂર જઈ શકશો નહિ એમ વિચારી અમે આ જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો છે, ખુદા અમારી મદદમાં છે, હવે અમને લાગે છે કે અમારું આટલું કष्ट અને આટલો પરિશ્રમ સફળ થયાં છે.”

રત્નમયી પોતાની વિપન્ન અવસ્થા સમજી શકી. સહસા ચાંચલ્યને વશ બની. માતૃસંગ ત્યાગ કરી, આ નિર્જન જંગલમાં પ્રવેશ કરી પોતે એક ભયાનક, અયોગ્ય કામ કર્યું છે, એમ પણ તે જાણી શકી, કિન્તુ અત્યારે હવે એ બ્રાંતિના પ્રતિકારનો કોઈ હિસાબ નહોતો. એ મહાવિપદના સમયે રત્નમયીના મનમાં એકાએક એ વિપદનિવારણ નારાયણની વાત યાદ આવી. હૈરવીની ગત રાત્રીની તે ઉપદેશ વાણીએ તેના હૃદયમાં એ વખતે એક મહા શક્તિનો વિકાસ કર્યો. તે મનમાં તે મનમાં બોલી-માળા ગુંથીને જન્નાર્દનની પૂજા કરીશ એમ કહી મેં આ વનમાં પ્રવેશ કરી અંપાનાં ફૂલ વીણવા માંડ્યાં હતાં, તેજ જન્નાર્દન આજ મારી આ મહાવિપદમાંથી રક્ષા કરશે.

રત્નમયી વૈયં ધારણ કરીને બોલી--“શયતાનો ! મને પકડવી એ મહેલું કામ છે, એમ મનમાં ધારણો નહિ, હિન્દુ રમણીના સતીત્વનું તેજ કેવો જ્વાળામય અગ્નિ પેદા કરી શકે છે, તે જો તમે જાણતા હોત તો આ ધૃષ્ટિત કાર્યમાં અગ્રેસર થાત નહિ. મારા પિતાના અન્નથી તમારું શરીર છે, એજ તમે મારા ઉપર આજ અત્યાચાર કરવા આવ્યા છો ? હાય ! આ દુનિયાજ હલાલ નથી--સર્વ હરામ છે !”

તે સૈનિકમાંથી એક જણ બોલ્યો:-“ તમારા પિતાએ કાંઈ અમ આપીને અમારું પોષણ કર્યું નથી ગિણિ ! નવાળના આ-પેજા પગારથી અમારો આ દેહ પરિપુષ્ટ થયો છે. તમારો પિતા તે વખતે વસ્ત્ર અધિકારી હતો; તથી નવાળના હુકમથી અમે તેના મહેલની રક્ષા કરતા હતા. અમારે તેની પદમર્યાદાનો સોપ થઈ ગયો છે. તે હમણાં દેહબાનામાં છે. જો તમને અમે એ ફોજદાર સાહેબની પાસે લઈ જઈ શકીએ, તો એક હાજર રૂપિયા નગદ મેળવી અમારું નસીબ ફેરવી શકીએ. અમારું કહેલું સહેલાઈથી સાંભળો, નહિ તો દુઃખ ઉત્પન્ન થશે.” આટલું કહી તે બન્ને શયતાનો રત્નમયીની તરફ આગળ વધ્યા. રત્નમયીએ તે વખતે જાણ્યું કે પોતે લયાનક વિપદમાં પડી છે.

પિતાના આપેલી તે છૂરી રત્નમયીના વસ્ત્રમાં સંતાડેલી હતી. સમયાનુસાર છુદ્ધિગથી તેને બહાર કાઢી દઢ મુકમાં પકડી તે બોલી--“સાવધાન શયતાન ! હવે એકજણ ડગલું જો તમે આગળ ભરજો તો તમારું મૃત્યુ થશે !”

એ વખતે ક્યાંઈથી કોઈ અમલદાર હાથે ફેંકાએલું તીર આંબું અને તે બંને સૈનિકામાંના એકને ધાયત્ર કર્યો. બીજે સિપાઈ તત્કાળ પ્રાણમંચરી બીજી દિશા તરફ પલાયન કરી ગયો.

આ રીતે દૈવસહાયતાથી અમર્યાશિતભાવે વિપત્તિમાંથી છૂટી રત્નમયી થોડે દૂર પાછળ ફરી, એટલામાં એણે જોયું તો ભૈરવી તેના બે અનુચર તથા રત્નમયીની માતાને કળે તે તરફ આવતી હતી. હવે તેમનું ક પેતે કરી રીતે દુઃખમાંથી છૂટી છે !

ભૈરવી તેની નિકટ આવી તિરસ્કારસચક સ્વરે બોલી:—“તું આવી મૂર્ખ છોકરી છે ? આ ઘોર જંગલમાં આટલે બધે દૂર એકલાં અચાલ કે ? તને એકજી મોકલીને મારાથી નિશ્ચિંત રહેવાયું નહિ, તેથી હું અહીં આવી. મનુસુદતની કૃપાથી આજ તારા નારી સંમાનની રક્ષા થઈ છે. કાવધાન ! આવું મુર્ખતા ભર્યું કામ કદીપણ કરીશ નહિ ?”

આવી રીતના કંદાર તિરસ્કારથી પ્રગટલા રત્નમયી એક અસૂર પણ એણી વિના ભૈરવી અને તેની માતાની પાછળ ચાલવા લાગી.

(૧૯) પ્રાચિનરત્નો પ્રકાર.

સંધ્યા સમયની આરતી થઈ ગઈ છે. ધુપ, દીપની સુવાસથી હજી પણ મંદિરની ચારે તરફ મુગંધ અસરી રહેલ છે.

એક નિર્જન આરડામાં એસી ભૈરવી, કલ્યાણી અને રત્નમયી વાતાવ્રીતો કરે છે. કાળભૈરવ શહેરમાંથી ફરીને હજી પાછો આવ્યો નથી, આથી કલ્યાણી બહુ ઉત્કંઠિત થઈ રહી છે.

રત્નમયીના સંબંધમાં અનેલી સમસ્ત હકીકત કલ્યાણીએ
 ભૈરવીને અકપટભાવે કહી હતી. ભૈરવી સર્વ ઘટના સાંભળીને બહુ
 ચિંતીતા બની હતી તેણે કલ્યાણીને મૃદુ ગંભીર દ્વરે કહ્યું—
 “તમને હું જે કહું તે સાંભળી મનમાં દુઃખ લગાડશો નહિ. તમારી
 કન્યાના એક દિવસના સામાન્ય પાપથી, તમારા સ્વામીના એક
 દિવસના હકના કારણથી આ સર્વ ઘટના બની છે. તમારી કન્યા
 રત્નમયી જે તેના સ્વામીના અંતઃકરણને આધાત કરી તેના મોઢા
 ઉપર અપમાનસૂચક શબ્દો ન બોલી હોત અને તમારા સ્વામીએ
 જમાઇનો આવી રીતે રૂઢ ભાવે તિરસ્કાર કર્યો ન હોત તો તમારી
 કન્યા રત્નમયી આટલા દિવસમાં હૃદયની શાંતિ, મનનું સુખ, સાચું
 અને સ્વામીની સેવા વગેરેથી સુખી થઈને પોતાના દિવસો સુખમાં
 ગાળતી હોત. ભૈરવના હાથમાં સપડાવાનો અને તે પછી સ્વામી
 સ્ત્રીના અચાનક મેળાપનો પ્રસંગ પણ ન બનત હરપ્રસાદની માતા
 દ્વિતીય પુત્રવધુ લાવવાની વ્યવસ્થા ન કરત, ભૈરવ હુંદારાદારા બં-
 દિની ન બનત, રત્નમયીને સાક્ષી તરીકે મીરઅલીના દરબારમાં જવું
 ન પડત અને ફોજદારને રત્નમયીના અતુલનીય સૌન્દર્યને જોવાની
 તક ન મળત. પરિણામે આજ તમારા સ્વામીના અદૃષ્ટમાં આ
 ઉત્પાતરાહુ પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરી શક્યો નહોત.”

ભૈરવી કાંઈક વિચાર કરી એકાએક બોલતી બંધ થઈ ગઈ.
 કલ્યાણીએ કહ્યું:—“જનનિ ! તમે સાક્ષાત્ પ્રતાપિણી છો. અમે
 આ સસારના અંધ-અજ્ઞાન જીવ છીએ. ભાવેળ્ય જોવાની શક્તિ
 અમારામાં બહુ ઘોડી છે; કિન્તુ જે બની ગયું છે, તેના સ્ત્રોતને
 ફેરવવાની શક્તિ અમારામાં મુદ્દત નથી, અમારાં અજ્ઞાનથી કરેલાં

પાપોનું જો કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત અતિ કઠોર હોય; તો પણ તે અમે કરવા સારૂ તૈયાર છીએ. અમને એ પ્રાયશ્ચિત્ત ખતાવો માતા ! ”

લૈસ્વી બોલી:—“ તમારૂં પાપ અતિ કઠોર છે; છતાં તે પાપ અત્યંતથી થએલું હોવાને લીધે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઘણું થોડું છે. સ્વામી નારાયણ છે, સ્વામી સ્ત્રીનો મહાયુરૂ છે. સ્વામી સ્ત્રીનો ઇષ્ટદેવ છે. સતીમાં જે ગૌરવ, તેજ, આત્મવિશ્વાસ, અભિમાન, સમાજપૂજા વગેરે હોય તે બધું એ સ્વામીની સેવાનું ફળ છે. ભક્ત જેવી રીતે ફળ, મૂળ, ગંગાજળ, સુવાસિત ચંદનસિક્તા પુષ્પ અને અર્ધ્યદારા દેવની પ્રાર્થના કરે છે. તેવી રીતે સતી પણ ભક્તિ, પ્રીતિ, નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ, અકપટ પ્રેમ, અપરંપ વાણી, મન તથા હૃદયનું જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ હોય. એ સર્વથી સ્વામીની પૂજા કરે છે. સ્વામી દરિદ્ર હોય. છતાં તેને મહા શ્રીમંત ગણી સેવા કરે છે. મૂખ હોય છતાં મહા પંડિત ધારી તેના ઉપદેશનું પાલન કરે છે. વિકૃત અંગવાળો કે વ્યાધિગ્રસ્ત હોય; છતાં તેને કામદેવ જેવો રમણીય દેવમૂર્તિ સ્વરૂપે જુએ છે. ભક્ત જેવી રીતે કામના હીન થઈ તેના કરેલા યત્નની પૂજનું સમસ્ત ફળ શ્રીકૃષ્ણને સમર્પણ કરે છે, તેવીજ રીતે સતી પણ નિઃકામ ભાવે ફળની આશા રાખ્યા સિવાય પોતાનાં મુખ દુઃખ, માન-અભિમાન, અપમાન, મર્મ વગેરે ભૂલી સ્વામી દેવતાની પ્રીતિ માટે સ્વામી સેવા કરે છે. તિરસ્કાર પુરસ્કાર, પ્રશંસા, અપ્રશંસા, લાંછના એ કાંઈની તરફ તેની દષ્ટિ હોતી નથી. તેનાથી અન્યથા પાપ છે. અને પાપથી અધઃપતન થાય છે. સૂર્ય જેમ જગતનો નેત્ર સ્વરૂપ છે, જ્યોતિ

સ્વરૂપ છે, તેમ સ્વામી પણ સતીના નેત્ર રૂપે છે. જ્યોતિર્મય ગર્વનો વિકાસ છે, નારી ઉપર સ્વામીનો જેટલો અધિકાર છે, તેટલો બીજા કોઇનો પણ અધિકાર નથી. ભક્ત ઉપર દેવનો જેટલો અધિકાર છે; તેથી સ્વામીને સર્વસ્વ જાણનારી નારી ઉપર સ્વામીનો અધિક અધિકાર છે. દેવના અપમાનથી જેમ ભક્તનો સર્વ નાશ થાય છે; તેમજ સ્વામીની અવમાનનાથી, સ્વામીની ઉપેક્ષાથી સતીનો સર્વનાશ થાય છે. તેનું પ્રત્યક્ષ, જા ત્યલ્યમાન પ્રમાણ—તમે અન્ને જણ મનમાં માડું ન આશુશો પડેનો ! કિન્તુ સાચું કહો જોગ્યે કે એક દિવસના ભ્રમમાં જે કર્મફળની સૃષ્ટિ તમે કરી છે, તેનું અતિ શોચનીય અશ્રુતિકાર્ય ફળ આજે જોગ્યો છો કે નહિ ? ”

ભૈરવીનો પ્રત્યેક શબ્દ જાણે પ્રદક્ષિ અગ્નિશિખા પેડે રત્નમયીના હૃદયને સ્પર્શ કરી વળ્યો અને તેની તીવ્ર શક્તિથી જાણે તે તુલાનત્રી યંત્રશુ જોગવરા લાગી. જે પિતામાતાથી તેણે આ પૃથ્વીનો પ્રકાશ જોયો છે, જે તેનાં લગવત્ પ્રેરિત શુર અને ઉપદેશ છે; તેઓએ કરી પણ તેને આવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો નથી. જે ઉપદેશ આપ્યો હોત તો અભિમાન વશ બની મોહની ઇમાનાથી તે તેના ઇન્દ્રિય સ્વામીનું શા સારું અપમાન કરત ?

વાતાંકાપથી તેનું મર્મસ્થળ ચીંધાઇ હૃદયમાં એક અસહનીય જ્વાળા ઉપસ્થિત થઇ, તે બરાબર જાણી શકી નહિ કે એ જ્વાળા ચીંઝીના દંશથી, અગ્નિહારથી કે વિદ્યુતથી ઉત્પન્ન થઇ છે. મનમાં ને મનમાં તે આ પહેલાં બહુ પીઠા પામી હતી. ધુવંવાતા અગ્નિની પેડે તે રહી રહીને તેને બાળતી હતી, કિન્તુ આજ જાણે તે

જાની રીતે સગતો અમિ સેંકડો મોઢાં લઈને તેના હૃતપંક, પંજરાસ્થિ અને મસ્તિષ્કને દહન કરવા લાગ્યો,

કલ્યાણી પણ આ ક્રામળ તિરસ્કારની જ્વાળામય શક્તિથી ઘ્રોષ્ટે તેમ નહોતું. તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગી:—
 “હાય મેં પણ શું કર્યું” છે? જે વખતે આવા ગુણવાન જમાઈ-
 ને માણું લાગે તેવી વાતથી પીડા પમાડીને સ્વામીએ તેમનું અપ-
 માન કર્યું; તે વખતે હું પણ પત્નીના કર્તવ્યનું પાલન કરી શકી
 નહિ. તેમને સુપથે દોરી શકી નહિ. મારી આ મોઢે ચડાવેલી
 કન્યાએ જ્યારે તેના સ્વામીનું અપમાન કર્યું; ત્યારે પણ હું મારી
 કન્યાનો તિરસ્કાર કરી તેને અટકાવી શકી નહિ. વળી હરપ્રસાદ-
 નો હાથ પકડી તેને પાછા લાવવાની એટલા પણ મેં કરી નહિ.
 ઐશ્વર્યજનિત થોડો મદગર્વ તે વખતે મારા ચિત્તને વિકળ કરી
 રહ્યો હતો. મારા સ્વામી ધનવાન, સમાજમાં આગેવાન, નવાખના
 ઉચ્ચપદસ્થ અધિકારી, મારા જેવું સદ્લાભ્ય ખીજા કેનું છે !
 મારા જેવું ઐશ્વર્ય ખીજા કેને છે ! આવા પ્રકારના વિચારોમાં હું
 પડી હતી, પરંતુ ખરો માર્ગ જોઈ શકી નહોતી. કેવળ દ્રસ્ય,
 અશંકાર, સુખ, ઐશ્વર્ય એ સર્વને માટે હું. સ્વામીની સેવા કરતી
 આવી છું; કિન્તુ કદી પણ નિઃસ્વાર્થભાવે, કર્મફળની આશા છોડી
 દહને તેમની ઉપસના કરવાનું હું શીખી નથી. હું જોઉં છું કે આ
 ભૈરવી નારી રૂપ દેતી છે ! તે અમારા સંબંધમાં જે જે ખોલી છે.
 તે યોગ્ય છે, માતા - અને કન્યા ઉભય અમે મહા પાપી છીએ.
 અને એ પાપના કડોર પ્રાયશ્ચિતની હવે ખાસ આવશ્યકતા છે.”

કલ્યાણી વધારે સહન કરી શકી નહિ. તેના હૈયામાં જે

યાતના થતી હતી; તેથી તેનાં નીલકમલ સમાન નેત્રમાંથી અ-
ધારા ચાલી નીકળી, તે અશ્રુ જાણે કેટલાયે મર્મસ્પર્શી, કરુણા
કથાથી પૂર્ણ હતાં, કલ્યાણી વસ્ત્રાંચલથી નયન લુછી નાંખી ભૈરવી
પ્રત્યે બોલી—“માતા ! હવે વધારે યાતના અમે સહી શકતાં
નથી, આ વખતે જો કાંઈ પણ આ જગતમાં અમારે સ્પૃહણીય
હોય તો તે મારા સ્વામીનું બહુ મૂલ્ય જીવન છે. સત્ય છે કે જે
દિવસ પહેલાં હું રાજરાણી હતી. અને આજ નસીબના ખેલથી
રસ્તાની બીખારિણી બની ગઈ છું. ખેર—હું તેથી તિલમાત્ર દુઃખિત
ભયભીત કે ચિંતાતુર નથી. શું કરવાથી મારા સીમંતનું સિન્દુર
ચિરસમુજ્જવલ રહે, તે મને કહો માતા ? આપને કહું નથી અને
કહેવું પણ નથી, એમ મેં મનમાં ધાર્યું હતું, પણ કહ્યા સિવાય ચા-
લવાનું નથી. એ વાત ; ધણી ભયાનક છે ! અતિ વિભીષણમય
છે ! અમે જે ત્રણ દિવસથી આપને આશ્રયે આવ્યા છીએ,
કિન્તુ એક પણ દિવસ મેં સુખે નિંદ્રા લીધી નથી. પલકડીન
નેત્રે, અગ્નિમય શય્યામાં, બીપણુ આતંકમય સ્વપ્નથી ભય પામી
ઉઠી. નિંદ્રા વિનાનાં નેત્રે રાત્રીના પ્રદરે ગળ્યા છે, સર્વદા જાણે
મારાં નેત્રાની સામે એક રૂધિર-રંજિત બીપણુ દશ્ય દેખાય છે !
દુષ્ટ, મમતા વિહીન, શયતાન ફ્રેન્ડરની આત્તાથી જાણે મારા
સ્વામીને મૃત્યુ દંડની સજા થઈ છે. તેમને શ્રૃંખલામદ્ધ અવસ્થામાં
વધ્વમૂર્ચિમાં લાવવામાં આવ્યાં છે. પછી જાણે ધાતકના તીક્ષ્ણ
ખડ્ગે થોડી વારને માટે તેમના માથા ઉપર વિધુતની ઝલક ઉત્પ-
ન્ન કરી. અને તે પછી—તે પછી—મહા વિપરીત વાત ! સર્વત્ર
રૂધિર ! જાણે તે રૂધિર ઓતથી નહી વહી રહી છે ! રક્ષા કરે !
માતા ! મારી એ બીપણુ યંત્રણાથી રક્ષા કરે !”

કલ્યાણી વિશેષ બોલી શકા નહિ. નયનના પાણીથી તેનું
 ગાંઠ બીજાઇ ગયું. વાયુથી કંપતાં પાંદડાં પેડે તે થર થર
 હજવા લાગી. હૃદયમાં પ્રચંડ જ્વાળામયી અનુશોચના અને તેજ
 સામે રૂધિર સ્ત્રોતમાંડિત સ્વામીનું કપાએકું મસ્તક ! કલ્યાણી તેથી
 બાણે મૃત્યુથી અધિક યંત્રણા બોગવવા લાગી.

ભૈરવી બોલી:—“ અનુતાપજ પાપનું પ્રકૃત પ્રાયશ્ચિત છે.
 તમારા પાપના પ્રાયશ્ચિતનો આરંભ થયો છે. એ પ્રાયશ્ચિત-યજ્ઞની
 પૂર્ણાહુતિ તમ રે કાલે આપવી પડશે. કાલે શુભ પૂર્ણિમા છે.
 ઘણો સારો યોગ છે. આજ માતા તથા કન્યા ઉપવાસ કરી,
 ગંગા જળનું પાન કરી સ્વામીની મૂર્તિનું ધ્યાન કરતાં કરતાં
 શયન કરો. કાલે સમસ્ત દિવસ તમારે—

દેવકીતનયઃ દુઃસ્વદાવાન્ને રાધિકારમણ રમ્યસુપૂર્તે ।

દુઃસ્વમોચન દયાર્ણવનાથ શ્રીપતે સમયદુઃસ્વમશેષમ્ ॥

આ મહા મંત્રનો જપ કરવો પડશે. પછી મોડી રાત્રે શુચિ-
 મય દેહે, ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે, એકાંત ચિત્તે જનાર્દનની અર્ચના
 કરવી. એક નજરે તેમની અનુપમ કાંત તરફ જોઇ રહી પોત
 પોતાના સ્વામીની મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવું. આવી રીતે ધ્યાન કરવા-
 ના ફળથી તમે જાને તે મુરલીધર મૂર્તિ સાથે ઓતપ્રોત થએલી
 તમારા પેત પોતાના સ્વામીની મૂર્તિ જોઈ શકશો. જો એ પ્રમાણે
 થાય તો બાણજો કે તમારાં જાનેનાં પૂર્વ સંચિત અજ્ઞાનકૃત
 પાપોનું પ્રાયશ્ચિત થયું છે. ”

કલ્યાણી અને રત્નમયી એ રીતે કરવા તૈયાર થયાં, ભૈરવીએ
 તેમના સંયમની વ્યવસ્થા કરી દીધી.

(૨૦) કૃપારામ

જેની અદગ્ય રૂપતૃષામાં આહુતિરૂપે પ્રતિત થઈ આજ રત્ન-મયી અને કલ્યાણીની આ દુર્દશા થઈ છે અને રાગના જેવો અશ્વર્યશાલી તથા ક્ષમતાવાન કમલલોચનરાય રસ્તાનો લિખારી બન્યો છે. તેના ઘરમાં એકવાર આપણે અતિ સભય પ્રવેશ કરવો પડશે.

મીરઅલીખાં કમલલોચનને અવરૂદ્ધ કરી ઘણો એક નિશ્ચિત થયો; કિન્તુ ખીજ દિવસના પ્રજ્ઞાતમાં જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે-તેનો પ્રધાન શિકાર રત્નખીખી, તેની માતા સહિત ઘરનો ત્યાગ કરી પલાયન કરી ગઈ છે, ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ અને સાથે સાથે તેણે પુરસ્કાર જાહેર કર્યો કે જે ક્રોધ રત્નમયીને પકડી આપશે, તેને દશ સહસ્ત્ર મુદ્રા અક્ષિય મળશે.

અનેક જણાઓએ રત્નમયીને આંખે દેખી નહોતી; એટલે એ દશહજાર દામની સકાયતાથી નસીમ ફેરવવાની ઇચ્છા તેમન થઈ; પણ ક્રોધ નવાજની સંમુખ સહસા અગ્રેસર થઈ શક્યું નહિ; કારણ કે તેઓએ જાણ્યું હતું કે એ બિમિતે પકડી લાવવાથી જેમ પુરસ્કારની સંભાવના છે, તેમ અસાધ્યમાં પ્રાણહંતો બન્ય પણ છે. આથી એ વાતમાં ક્રોધ અગ્રેસર થયું નહિ. મીરઅલીખાં રોષપૂર્વક ગર્જના કરી બોલ્યો-“આ સર્વ કમળાક્ષ જદમાસ સિવાઈઓને એકદમ દૂર કરે! તેમની આજીવિકા બંધ કરી દેદમાં નાખો.”

મીરઅલીખાંના ખાસ કર્મચારીનું નામ કૃપારામરાય ચૈધુરી હતું. એ કમલલોચનરાયની જાતિનો હતો, સંતેવિવાદના પરિણામે બંગાળમાં પહેલાના વખતમાં અનેક જણોનો સર્વનાશ થઈ ગયો.

છે. કૃપારામ, કમલલોચનની ઐશ્વર્ય વૃદ્ધિ તથા નવન્ય સરકારમાં પ્રતિપત્તિ જોઈ ઇર્ષ્યામુક્ત બની મનમાં મનમાં તેનો ઉચ્છેદ કરવાની કામના કરતો હતો, જે બે કર્મચારી કમલલોચનરાયના મામલા સમયે મુખ્ય ફરિયાદી રૂપે ઉપસ્થિત થયા હતા; તેઓ આ કૃપારામના બંધુ હતા. કૃપારામ પણ તે દેકાણે ઉપસ્થિત હતો.

નવાખ મીરઅલીખાં સરોપકટાક્ષે કૃપારામ પ્રત્યે બોલ્યો—“હતગ્ય હરામી શયતાન! તારા મગજમાં તિલમાત્ર શુદ્ધિ નથી. આવો સુયોગ તું હાથે કરી ગુમાવે છે! આ કમલલોચનરાયની જગ્યા હું તને આપીશ. કમલલોચન આ જીવન તારી સાથે શત્રૂતા સાધતો આવ્યો છે, તારા હાથમાં—પગમાં જિંજિર પડે તેની વ્યવસ્થા પણ તેણે એક દિવસ કરી હતી, પણ મેં તારી ઉપર તે વખતે દયા રાખી હતી; એટલે તે ફાવી શક્યો નહોતો. આ વખતે તારે પ્રતિહિંસા કરવાનો પૂર્ણ સુયોગ આવ્યો છે, કમલલોચનરાયનું મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. હું સુબેદાર શાયરતખાના દરબારમાં આ સરકારી પૈસા પચાવી પાડવા બાબતનો રિપોર્ટ લખી મોકલું છું, નિશ્ચય તેને પ્રાણદંડની સજા થશે. એ વખતે જો હું પાડું તો તમને આમિલદાર બનાવી શકું.”

બંગાળના ઇતિહાસમાં વિશ્વાસઘાતકાના અલાપ ટાઈપિશ્ચુ યુગમાં નહોતો. એટલે કૃપારામ મીરઅલીખાંના એ તિરસ્કારને પુરસ્કાર ગણી બોલ્યો:—“જનાબ! મહેરબાન! હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે પંદર દિવસની અંદર કમલલોચનની કન્યાને આપના દરબારમાં હાજર કરી દેશ.”

મીરઅલીખાં કૃપારામના મુખ ઉપર એક મર્મભેદી દષ્ટિ નિક્ષેપ કરી બોલ્યો—“જે તમે તેને હાજર ન કરી શકો તો?”

“હુનુરાલી મારી ઉપર જે દંડની વ્યવસ્થા કરશે, તેને હું સાનંદમિત્તે ગ્રહણ કરીશ.”

“જે આ કાર્યમાં અસાધ્ય થાવ, જે તમારી અક્ષમતાને કીમે મારી આશાનો ભંગ થાય; તો તેને માટે હું તમને આ જીવન કેદની સગ્ન વ્યવસ્થા કરીશ. કારાગારમાંજ અનાહારથી તથા યંત્રણાથી તમારો દેહાન્ત થશે,”

કૃપારામ દંડની વાત સાંભળી ચમકી ઉઠ્યો; કિન્તુ મનોભાવનું ગોપન કરી બોલ્યો—“પણુ જો એ રત્નગિમિતે પકડીને હુજૂરમાં લાજર કરી શકું તો ?”

“તો તમારી પદોત્તતિ કરી દઇશ. તેમજ આ સપ્તગ્રામના આશિષદાર થશે. કમલરામનાં ધરનાર વગેરે તમને મળશે; કિન્તુ મનમાં એટલું જાણુજો કે આજથી પંદર દિવસનો તમને સમય આપું છું.”

આટલું કહી મીસ્ત્રબલીખાં તે ચોરડાનો ત્યાગ કરી ગયો. કૃપારામનું ધ્યાન નહોતું કે ફોજદાર તે ચોરડાનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો છે; એટલે કાંચમના અભ્યાસને લીધે તે કાયદાન સલામો કરતો કરતો બોલ્યો—“હુનુરાલીનો જય જયકાર થાઓ. હુજૂર ગરીબ પરવર! મુલકમાલિક !”

એ વખતે એક પ્રહરીએ આવી તેને પાછળથી કહ્યું—“જોધુરી સાહેબ !”

કૃપારામની ચમક એ વખતે ભાંગી. તેણે જોયું તો નવાંજ ચોરડામાંથી ચાલ્યો ગયો હતો. અને તેને જેણે સંબોધન કર્યું હતું તેનું નામ જમાદાર ગાફરઅલી હતું. ગાફરઅલીને જોતાં કૃપારામના

મોઢાએ આનંદાચ્છવાસિત ભાવ ધારણ કર્યો. તે બોલ્યો—“ શું ખંખર છે જાહરઆલી ? મિનહાજ ક્યાં ? ”

“ હુઝુર ! ખંદાની ગુસ્તાખી માફ કરશો. મિનહાજ મરી ગયો છે. અને ખંખર આપવા માટે હું જ આવ્યો છું. ”

“ શયતાનના છોકરા ! શું ખંખર છે તે ઉતાવળે કહે ! ”

“ અમે ઘણો પ્રયત્ન કરી તે ગિળિને જોળી કાઢી હતી; પણ નસીબ આવળું તેથી તે જાગમાં સપડાઈ શકી નહિ. ”

કૃપારામે જાહરને સૂચના કરી તેથી તે એની પાછળ ચાલ્યો. કારણ કે એ સંજંધમાં તે જાહરની સાથે જે વાત કરવા ચાહતો હતો; તે ઘણી ગુમ વાત હતી. વગી નવાજ અંતરાજેથી તેમની વાતચીત સાંભળી જાય એ ભયથી કૃપારા જાહરને તેના દફતરખાનામાં લઈ ગયો.

રત્નમયીને ચંપાના વ્રક્ષ નીચે, જે બે પ્રહરીઓ પકડવા ગયા હતા; તેમાંનો જાહરઆલી એક જણ હતો. તેના સંગીને ધાયક અએમો જોઈ તે પ્રાણુમયથી ઉંચે શ્વાસે ત્યાંથી પત્તાયન કરી ગયો હતો. રત્નમયીનો ભેટો થયો ત્યારથી છેવટ સુધીની સમસ્ત ઘટના જાહરે તેના ઘણીને કહી દેખાડી. રત્નમયીને તે બન્ને પ્રહરીઓ જાણુતા હતા. તેથીજ કૃપારામે તેમને એ કામ માટે મોકલ્યા હતા.

જાહરઆલીની વાત સાંભળી કૃપારામ બહુ ચિતિત થયો. જે ચાર સહુ વિચાર કર્યા પછી તેના મગજમાં એક નવો વિચાર આવ્યો. કૃપારામે જાહરને કહ્યું—“ આ જંગલનો રસ્તો તને સારી રીતે યાદ છે ? ”

ભરૂર એ વાતથી ઘેર્યું મેળવી બોલ્યો—“હા, યાદ છે. આ વખતે શું કુબ્જૂર પોતે જવાના છે ? ”

“ હા, અત્યારે તું વિશ્રામ કર. કાલે પ્રભાતમાં હું બેચાર જણને લઈ તારી સાથે આવીશ.”

ભરૂરને રજા આપી કૃપારામ ચિંતાનિમગ્ન થયો. તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો—“કમલલોચને જ્યારે આજીવન મારા પ્વંસનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યારે તે મારા ભવિષ્યના સૌભાગ્યનો મહાશત્રુ છે. એટલે તેના ઉચ્છેદ સાધનનો પથ પકડવામાં પાપ શું છે ? સંસારમાં મોટા ભોલ શત્રુ હોય તો આટલા ન્યાય-અન્યાય, ધર્માધર્મ વિચારવાથી ચાલી શકે નહિ. મારા મહાસ્વાર્થના મુખમાં જે આવી પડશે, તેને હું પતંગવત્ પગદલિત કરીશ.”

કમલલોચનની કન્યા રત્નમયી મારા ભાઇની પુત્રી ગણાય. બાલ્યાવસ્થામાં તેને આ બોળામાં લઈ મેં આદર કર્યો છે, મારા ઉપર તે ધણો સારો ભાવ રાખતી, કિન્તુ એ સર્વ મમતાની વાડી અત્યારે વિચારવાથી ચાલશે નહિ. કમલલોચન અર્થબળથી, પદગૌરવથી મહાદાભિક્ષ બની ગયો હતો. તેણે એક દિવસ મારું અપમાન કરી મને દૂર કર્યો હતો. “ અન્નથી પુષ્ટ થએલો દાસ, કૃતકૃત કૃતરો ! ” વગેરે શબ્દો આજ પણ અગ્નિશિખા પેઠે મને જવાલા પ્રદાન કરે છે ! એ અપમાનનો પ્રતિશોધ આ વખતે લઈશ, કમલલોચનનું પ્રાસાદ તુલ્ય ધર, ઉચ્ચ રાજપદ, ભોલ—સમાજમાં સંમાન પાલખી, નોકર—ચાકર અશ્વર્યાના ઉચ્ચપદનું જે કાંઈ હોય તે સર્વ મારું જ થશે. મારા સ્વાર્થના મુખમાં એ રત્નમયી-પતંગી પદદલિત થઈ મરશે. ”

“વંશ ગૌરવનું કથંક ચોંટશે! સાચું છે કે કમલરાય મારો જ્યેષ્ઠ—કુટુંબી ભાઇ છે. બાલ્યકાળથી પિતૃમાતૃહીન જોઈ તેણે મારું પાલન કર્યું છે તેને લીધે મારું આ ઉચ્ચપદ છે. કિન્તુ તેના શબ્દોની યંત્રણા; અપમાનની વેદના, એ સઘળું હું ત્યાં સુધી નહિ જાણું ત્યાં સુધી મારા હૃદયમાં જરાપણુ શાંતિ થશે નહિ. જ્ઞાતિ જનને કદી કાઇએ ક્ષમા આપી નથી. દુઃશાસને કુસભામાં પાંડવ-પત્ની યાદસેનીનું અપમાન કર્યું હતું—તે શાસ્ત્રનીજ કથા? રત્નમયી કોઈ પણ રીતે પરિત્રાણુ—રક્ષણુ પામવાની નથી.’ આ જવાબ મીરઅલી કોઇ પણ રીતે તેને છોડવાને નથી. ભવિતવ્ય તીક્ષણુ ખડગના આઘાતથી રત્નમયી જ્યારે શિરચ્છેદ કરવા ઉદ્ધત થયું છે. ત્યારે એ સુયોગમાં હું મારો સ્વાર્થ કેમ ન સાધી લઉં? ભોંકા નિંદા કરશે, સમાજ ધૂણા કરશે, હું તેને તિક્ષમાત્ર બ્રાહ્મ કરીશ નહિ. રૂપિયાની છાજો ઉછાળી, આવું ધૃષ્ટિત કાર્ય કરવા છતાં પણ હું સમાજમાં પૂજ્ય થઈશ?”

કોઇ શયતાની કર્મના સાહસ્યની આશાથી શયતાનનું હંમેશાનું કૃષ્ણવદન મંડળ જેમ સહસા સમુજ્જવળ ભાવ ધારણુ કરે છે તેમ કૃપારામના ત્રિપાદકિલ્લ, ચિંતાપિકાર મુખ ઉપર એ વખતે નારકીય જ્યોતિઃ ફરી ભડી. પછી મનમાં ને મનમાં તેણે એ સંબંધી બીજી પણ કેટલીક સાંઘાતિક મતક્ષમ ગોઠવી. જેવી રીતે રત્નમયીના સર્વનાશ તેણે કર્યો તે હવે પછી વાર્તાના પ્રવાહમાં જણાશે.

(૧૧) છાજ.

ભગવાનની પાસે જે સુખ ઐશ્વર્ય માટે પ્રાર્થના કરે છે, તે તેમની કૃપાથી ઐહિક સંપત્તિ મેળવે છે; કિન્તુ મનુષ્યનો સ્વભાવ

એના છે કે સંપદ કરામતકવત્ હાથમાં આવતાંજ તે ભગવાનને જૂની જાણ છે અને પ્રાપ્ત થએલી સફળીનીજ તે ઉપાસના કર્યા કરે છે. દુઃખના દિવસો આવે ત્યારે તે ભગવાનને ઘોષાવે છે; કિન્તુ સંપદના મદગર્વથી તેણે અમંગલ્ય પાપ કર્મ કર્યા હોય છે; એટલે વિપદને વખતે તે ભગવાનને જેવી રીતે ઘોષાવે તેવી રીતે ઘોષાવી શકતો નથી.

પરંતુ જ્યારે અનુતાપના અશ્રુજગથી તેનાં નેત્રો ભરાઈ આવે છે, વિવેક જ્યારે ધર્મને માર્ગે ચક્ષાવે છે, ભગવાનને જ્યારે તે એકજ અવશંબનરૂપ ધારી તેમના ચરણમાં આજોડી પડે છે; ત્યારે દયાળુ ભગવાન સ્વદરતે અનુતપ ભક્તના નેત્રોની ધારા લુછી નાંખે છે.

કલ્યાણી અને રત્નમયીને માટે ભૈરવીએ પ્રાયશ્ચિત્તનો જે પ્રકાર ખતાવ્યો હતો તેનું કારણ ખીજું કંઈ નહોતું. તેમના એકાંતચિત્તે ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરવાથી ભગવાનની કૃપા થતાં બધું દુઃખ દૂર થઈ જાય અને ભક્તવત્સલ ભગવાનજ તેમની રક્ષા કરે.

ભૈરવીનો ઉદ્દેશ્ય સફળ થયો ક્રમાગત અનુતાપથી અનુશોચનાથી માતા અને પુત્રીના મનનો મેઝ દૂર થઈ ગયો. તેઓ સ્વચ્છ સુવર્ણનાં બની ગયાં. ખીજો દિવસ મધ્યાહ્ન વખતે ભૈરવીએ કલ્યાણીને કહ્યું:- “ બહેન ! કોઈની સહાયતાનું હવે પ્રયોજન નથી; ભગવાનજ તમારું સર્વ સંકટમાં રક્ષણ કરશે.”

કલ્યાણી બોલી-“ માતા ! હું નથી જાણતી કે મતજન્મમાં તમે અમારાં કાણુ હતાં ? આ જન્મમાં તમે અમને જે દિવ્યપથ દેખાડી દીધો છે, તેથી અમે નવું જીવન મેળવ્યું છે. અને તમે પણ અમારું પતનનું કામ કર્યું છે; કિન્તુ માતા ! મા અને પુત્રોમાં હવે પૂર્ણ પરિચય થયો નથી.”

કલ્યાણીનો મનોગત લાવ સમજીને ભેરવી ખોલી—“ તમને હું જ્યારે મારા હૃદયમાં ભષ્ટ આવી છું, ત્યારે તે હૃદયની સમસ્ત-ગુમકથા તમને જણાવવી હિચિત છે. હું તમારી પાસે કંઈ પણ છૂપાવીશ નહિ. મારા સ્વામી એક જમીનદાર હતા. તેઓ ધણી સભ્ય માણસ હતા. જીવે ઉપર દયા, ધર્મ ઉપર અનુરક્તિ, પરહિત ચિત્રીર્ષામાં સર્વસ્વ સમર્પણ, ન્યાય મર્યાદાના રક્ષણ માટે પેતાના સ્વાર્થને ત્યાગ, આ બધા આલોક સામાન્ય ગુણો વિધાતાએ તેમને આપ્યા હતા. તેમણે રાજમદ્દાક્ષમાં નવાજ સરકારમાં નોકરી લીધી હતી. ન્યાયદર્શી નવાજ સામસ્તખાં તેમની તરફ ધણી રૂનેહની નજરે જોતો હતો; તેને લીધેજ તેમનો સર્વનાશ થયો. જે મીરઅલીખાને લીધે તમે રસ્તાનાં લિખારી આજે બની ગયાં છો, તેજ મીરઅલી તેમનો પ્રધાન શત્રુ બની હિમો અને એક બીપણ રાજન તિક પડ્યંત્રમાં પડી મારા સ્વામી કારારૂઢ થયા. ”

ભેરવી આમળ અધિક ખોલી સફી નહિ. તેની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી. કલ્યાણી ખોલી—“ માતા ! આપે જે કહ્યું છે, તે ખસ છે. તેનાથી તમારા મનને આટલું કષ્ટ થશે એમ જાણતી હોત તો એ વાત હું છોડત નહિ. ”

એ વખતે કાળભેરવે આવી સમાચાર આપ્યા કે — “ જનનિ! કલ્યાણી બહેનના દિયર કૃપારામ ચૌધુરી એક દુઃખના સમાચાર ભષ્ટ આપ્યા છે, તે એમની સાથે એકવાર છૂપી રીતે મળવા આદે છે. ”

કૃપાસમનું નામ સાંભળી સરસહૃદય કલ્યાણી અતિ હર્ષિત થઈ ઉઠી. કૃપારામની સાથે કમલોચનને યથેષ્ટ સમભાવ હતો; છતાં બનની અંદર કી ભાવ હતો તે કમલોચની જાણતી જો હતી. એક

પરિવારનો ગણી કૃપારામની સામે બહાર આવવામાં કલ્યાણીને કાંઈ સહાય થયો નહિ. કૃપારામે તેની રત્નને બાળામાં રાખી મોટી કરી હતી અને કલ્યાણીને પણ જ્યેષ્ઠ ભાતૃજયા ગણી યથેષ્ટ સંમાન આપતો હતો.

કૃપારામનું નામ સાંભળી કલ્યાણી બોલી -“ તેમને અહીં લઇ આવો. ” ભૈરવીને ઇચ્છારતમાં કહ્યું - “તમે અહીંથી ખસી જાઓ માતા ! ” એટલે ભૈરવી રત્નને લઇ તે ઓરડાનો ત્યાગ કરી ગઇ.

અત્યંત ભક્તિ-પ્રદા દેખાડી કૃપારામરાય ચૌધુરીએ કલ્યાણીની પ્રવ્રજ લીધી. કેમકે તે તેના વડિલ બન્ધુની વહુ હતી.

કલ્યાણી બોલી-“ શા સમાચાર છે બાઈ ? ”

“ રત્નને મોટી વિપત્તિ છે, બાબી ! નવાબે દશ હજાર રૂપિયાનો પુરસ્કાર પ્રકટ કર્યો છે. રત્નને જે તેના મહેલમાં પહોંચાડશે, તે એ પુરસ્કાર મેળવશે. ”

“ કેવી ખરાબ વાત ! તમારો ભાઈ કેમ છે ? ”

“ તેમના સંબંધમાં તમારે કાંઈ લય નથી. તમે સાક્ષાત્ સતી લક્ષ્મી છો—પછી લય શાનો ? તમારું ઘણું નિમક મેં ખાધું છે. બાઈને કાંઈ પણ પ્રકારની અસુવિધા ન થાય, તેનો બદ્ધિબસ્ત કરવામાં મેં કાંઈ ત્રુટિ રાખી નથી. તમે જાણો છો કે—મારું જે કાંઈ અર્થ છે, તે સર્વ તેમના માટે છે હું મારો છત્ર આપીને પણ તેમને અચ્ચાવીશ. ”

સ્વામીની નિરાપદ અવસ્થા સંબંધી સમાચાર મેળવી કલ્યાણી કેટલેક અંશે પ્રકુલિત થઈ. કૃપારામને તે હંમેશાં સ્નેહની નજરે જોતી હતી અને કૃપારામ ખનમાં હમમલોચનના સર્વ ગુણની

જોષ્ટા પોષતો હતો; છતાં અસાર સુધી સર્વની તરફ તે આત્મીય-તાનો ભાવ બતાવતો આવ્યો હતો.

સરમહદેવ કલ્યાણી બોલી-“બીજું શું ? બોલીને તમને આ-શીર્વાદ આપું ભાઈ ! ભગવાન તમારી હજી પછી શ્રીચક્ર દરે. કહો, ત્યારે હવે રત્નને બચાવવાનો ઉપાય શું ?”

“ ભાભી ! તે ઉપાય જોઈએ વિના હું આવ્યો નથી ! હું પાલખી પછી સાથે લાવ્યો છું. મારા ગુપ્તચરો ત્રણ ચાર દિવસથી તમને શોધવાને ફરે છે. રત્નનો નારી ધર્મ, આપણું કુળ ગૌરવ જો અતૂટ રાખવા ચાહતાં હો તો એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના રત્નને મારી સાથે આવવા દો. હું જોઈને આવ્યો છું કે નવાખની આગ્રાથી પચાસ મુસલમાન સિપાઈઓ રત્નને પકડવા માટે રવાના કરવામાં આવ્યા છે. હરકોઈ ઉપાયથી હું ભાઈને બચાવીશ. જો ન બચાવી શકું તો હું રામવંશનું કલંક થાઉં. કિન્તુ રત્નને બચાવવામાં અહીંથી પલાયન સિવાય કોઈ પણ માર્ગ મને દેખાઈ શકતો નથી.

કલ્યાણી આ બીપણ વાત સાંભળી એક મર્મભેદી દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી બોલી-“ ભાઈ ! તમે રત્નને ક્યાં લઈ જશો ?”

“ રાજમહેલમાં એક મારો રનેલી છે, તેને ઘેર હું મારી રનેલમથી રત્નને છુપાવી રાખીશ અને એજ મુયોગમાં બંગાળા-બહાર ઓરીસાના મુખેદાર નવાખ શાયસ્તખાના દરબારમાં ભાઈની સુકિતને માટે અરજી કરીશ.”

કૃપારામના મુખના સંવ્રસ્ત ભાવ અને થોડી વ્યાકુળતા જોઈ સરમહદેવ કલ્યાણી સહજમાં છેતરાઈ ગઈ. તે વ્યતભાવે બોલી-

“ક્યા તમારી પાલખી છે? જાઓ, તમે રત્નને લઇને, રત્નની રક્ષાથી તમારા રાયવંશની મર્યાદા રહેશે. હું હમણાં અહીં રત્નને બોલાવી લાવું છું.”

કલ્યાણી તરત તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગઈ. બીજા આરડામાં ભૈરવી આગળ તેણે બધી વાત કહી સંભળાવી. ભવિતવ્યતાના દોરવ્યાથી તીક્ષ્ણ શ્રુતિવાળી ભૈરવી રત્નના સ્થાનાંતરના સંબંધમાં કંઈ પણ શંકા લાવી શકી નહિ. રત્નમયા પણ તેના કૃપારામ કાકાને બાળપણથી જાણતી હતી; એટલે માતાના મુખની સંભળી વાત સંભળીને તત્કાળ વિપદથી મુક્ત થવા સાર કૃપારામની સાથે જવા તે તૈયાર થઈ.

કૃપારામની પાલખી બહારના દારખાતમાં હતી. કલ્યાણી અને ભૈરવીએ દ્વાર સુધી આવી રત્નમયાને પાલખી પર ચઢાવી, આઠ બળેવાનું વાહકો પાલખી લઈ છૂટ્યા અને અભાગીની રત્નમયા એક નરપિશાચની છક્કામાં પડી બીપણુ વિપત્તિના મોઢા તરફ આગળને આગળ જવા લાગી.

(૨૨) ઉજ્જાર.

આ પહેલાં બીજી પણ કેટલીક ઘટના બની ગઈ હતી. તેનો જોડો ઉલ્લેખ અહીં કરવાની આવશ્યકતા છે. કલ્યાણીના અનુરોધથી ભૈરવીએ હરપ્રસાદ પાસે તેની પત્નીની આ નિરાશ્રય અવસ્થા જણાવવા એક માણસને મોકલ્યો હતો. તે માણસ બીજે જોઈ નહિ, પણ આપણો કાળભૈરવ હતો.

કાળભરવના મુખથી સમસ્ત ઘટનાં સાંભળી હરપ્રસાદ બીત અને સ્તંભિત થઇ થયો. કમલલોચનનું એવી રીતનું ભાગ્યપ્રિવર્તન થયું છે અને તેની પત્ની તથા કન્યાની એવી શોચનીય દશા થઇ છે, તે વિચારતાં તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠ્યો—“ હાય! પ્રભુ, નારાયણ! આ શું કર્યું? ”

બહાર કાળભરવને વિશ્રામની વ્યવસ્થા કરી દીધી. મર્મવેદનાથી અધીર બની તેણે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, માતાના ઝોર-ગાની સામે ઉભો રહી તે બોલ્યો—“ મા ! ”

પુત્રનો વિકૃત કંઠ સ્વર સાંભળી જનની બહાર આવી બોલી—
“ કેમ છે પ્રસાદ ! ”

હરપ્રસાદનાં અશ્રુયુક્ત નેત્રો જોઇ ગૃહિણીનું મુખ સુકાઇ ગયું. તેણે કાતર ભાવથી પૂછ્યું—“ શી હઝીકત છે ? ”

હરપ્રસાદે સમસ્ત ઘટના તેની માતાને કહી સાંભળાવી. સમજી વાત સાંભળ્યા પછી ગૃહિણી માથા ઉપર હાથ મુકી બેસી ગઇ. તે ઉચ્ચ સ્વરે બોલી ઉઠી—“ હવે શું થશે પ્રસાદ? એ મારી કુળક્ષત્રી છે—મોટી વહુ છે. મારા આ અંધકારમય સંસારનો ઉન્નવળ પ્રકાશ છે ! ”

અવૃત્તિને લીધે માતા પુત્રમાં સંગ્રામ ઉત્પન્ન થયો. માતાએ રત્નમયી ઉપર જે અન્યાયમય દંડની આજ્ઞા કરી હતી, તેનો પ્રત્યાહાર કરવા તે ટાઇ પણ રીતે પ્રસ્તુત નહોતી અને માતૃ-ભક્ત હરપ્રસાદ જે દંડાગ્રાને ક્યુદ્ધ રાખી મૌનમુખે અપરાધીની પેઠે કાળ નિર્ગમન કરતો હતો, તેના પ્રત્યાહારનો આજ દિવસ હતો. એટલા માટે હરપ્રસાદ બોલ્યો—“ માતા ! પ્રત્યાહાર કમલ-

લોચનરાય અને તેમની કન્યા ઉપર તમરો જે ક્રોધ હતો, તે હવે ચાલ્યો જશે, એમ અને લાગે છે. કારણ કે તેઓ હાલ રસ્તાનાં ભિખારી બની ગયાં છે. ”

માતા, પુત્રની આવી તીવ્ર વિદુતપૂર્ણ વાતથી યથેષ્ટ મર્મ પીડિત અને અનુત્તમ થઈ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે બોલી:—“મોટી વહુ ઉપરનો સમસ્ત રાગ અત્યારે ચાલ્યો ગયો છે. મેં કેવળ તારૂં અપમાન કર્યાં લીધેજ આવી કઠોર વ્યવસ્થા કરી હતી. માતાની આગળ પુત્રી અનેક અપરાધ કરે. ગર્ભજાત કન્યા કોઈ અપરાધ કરે તો માતૃહૃદયની એક દુર્ગંધતા એ છે કે તેની ગર્ભધારિણી માતા કન્યાને તે સહજમાં ક્ષમા કરી શકે છે, કિન્તુ મેં તેને પરાધ પુત્રી ગણીને એના અપરાધની ક્ષમા આપી નહોતી. મારા કુળની લક્ષ્મી મોટી વહુને શયતાન નવાળાં છુંટી લઈ જાય, તેના કરતાં મારૂં મૃત્યુ થાય એ વધારે સારું છે. મેં જે તને ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હોય, મારા દેહનું શોણિતપાન કરી જે તું પુષ્ટ અને વર્ધિત થયો હોય, માતાના દુઃખનું જે કાંઈ ઝડણુ રહેતું હોય, તો તું તરત મારી પુત્રવધુને ઘરમાં લઈ આવ. આપણે આ ગામનો ત્યાગ કરી જરૂર પડશે તો ખીજે કોઈ પણ સ્થળે જતાં રહીશું. ખીજી એક વાત એ છે કે—જે તેને ખયાલી રક્ષણ કરી શકે નહિ તો તેનો નારી ધર્મ કંલંકિત થતા પહેલાં તારા હાથે તું તેની હત્યા કરી નાખજે, મારો તને એજ આદેશ છે. જેમ અને તેમ હરકોઈ ઉપાયે વહુને અહીં પાછી લાવવાનો વિચાર રાખજે. ”

કર્તવ્ય-ધર્મ અને પ્રવૃત્તિના સંગ્રામમાં હરપ્રસાદનોજ વિજય થયો, તેના હૃદય ઉપર જે મોટો ભાર હતો તે દૂર થઈ ગયો.

હરપ્રસાદ માતાના ચરણની રજ માંથી ઉપર ચડાવી કાળભૈરવની સાથે તે સંબંધી વિચાર નિશ્ચિત કરવા માટે બહાર ચાલ્યો ગયો.

બીજી એક વ્યક્તિએ દાર પાછળ છૂપાઈને ઉભાં રહી આ બધી વાતચીત સાંભળી લીધી. સાંભળતાંજ તેનું મનસ્વળ કંપી ઉઠ્યું. તે બોલી:-“ અરે, સર્વનાશ ! બહેનને આવી વિપત્તિ ! નારાયણ ! આ શું કયું પ્રભુ ?” તે વ્યક્તિ બીજી કોઈ નહિ પણ પ્રભાવતીજ હતી.

હરપ્રસાદ બહાર આવ્યો કે તરત કાળભૈરવ બોલી ઉઠ્યો:-
“શું વિચાર નક્કી કર્યો ?”

“મારી પત્નીને પાછી લાવવી એ નિશ્ચય છે.”

પાસે એક પંચાંગ પડ્યું હતું. હરપ્રસાદ તેનાં પૃષ્ઠ ફેરવવા લાગ્યો. અન્વેષા-મધા, ત્ર્યહરપર્શ, દ્વિશાશ્વત વગેરે અશુભ યોગનો અધિકાર પ્રથમના બે દિવસ ઉપર હતો. ત્રીજો દિવસ શુભ હતો. હરપ્રસાદે એ જોઈ કાળભૈરવને કહ્યું:-“બે દિવસ પછી શુભયોગ છે. હું તે દહાડે વહેલો પ્રત્યુષમાં અહીંથી પાલખીમાં નીકળીશ. એ વિના બીજા કોઈ ઉપાય સંજોગ નથી.”

કાળભૈરવ બોલ્યો:-“એ તો ઠીક; કિન્તુ ‘પરમદિવસ’ નો અતિક્રમ થઈ જાય નહિ. નવાખનાં માણસો ચારે તરફ ફરે છે.”

હરપ્રસાદ એ વાત સાંભળી માથે હાથ દઈ ખેડો. એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી તે બોલ્યો:-“ત્યારે તેનો શો ઉપાય કાળભૈરવ ?”

“ઉપાય છે પ્રભુ ! મને વિશ્વાસ છે કે મંદિરમાંથી બહાર નીકળવામાં પણ તમે નિરાપદ નથી. અમારાં જનની ભૈરવીની દેહ રક્ષા માટે મારા જેવા બીજા પણ પચ્ચીસ કાળભૈરવ છે. તેઓથી તમારું રક્ષણ કરવામાં આવશે.”

“કાલેઝે તે સાથે તે જંગલના મધ્યવર્તી આશ્રયસ્થાનમાં
યુગ પથ પરિચિત કરાવી દીધા. તે પથ પકડી હરપ્રસાદ નિર્દિષ્ટ
દિવસે ભગભગ નવ વાગ્યાને વખતે જૈરવીના નિવાસસ્થળમાં આવી
ઉપરિચિત થયો.

x   x   x   x   x

હરપ્રસાદ મંદિરના દ્વાર આગળ પહોંચ્યો. તે પહેલાં કશું
મિનિટેજ કૃપારામ રત્નમયીને લઈ ચાલ્યો ગયો હતો. કાળજૈરવ
તેના આગમનની આશામાં તે દેવાયતનના પ્રવેશ દ્વાર આગળ
રાહ જોતો હતો જૈરવને જોઈ હરપ્રસાદ ખોલ્યો—“સમાચાર સારા
છે કે ખોટા ?”

“ખોટા કરતાં કાંઈક સારા. જીહનના કાકા આવી તેમને બધું
ગયા છે.”

હરપ્રસાદ સવિસ્મય ચિત્કાર કરી ખોલી ઉઠ્યો—“કાકા ?
કૃપારામરાય ! સર્વ નાશ થઈ ગયો ! તે શયનાનના હાથમાં
એ પડી ?”

હરપ્રસાદે કૃપારામ સંબંધી સમસ્ત કથા કાળજૈરવને કહી
સંભળાવી. કૃપારામનો પ્રકૃત સ્વભાવ હરપ્રસાદની સાસુ પણ જા-
ણતી નહોતી; એટલે તેણે કૃપારામની જાણનામય મિષ્ટ વાતોથી
મુગ્ધ બની રત્નને તેના હાથમાં સોંપી હતી. દશકળર રૂપિયાના
પુરસ્કારના લોખંધી તે નિશ્ચય રત્નમયીનું નવાગના હાથમાં સમર્પણ
કરી દેશે.

હરપ્રસાદને મુખે સમસ્ત વાત સાંભળી કાળજૈરવ ખોલ્યો—
“ભાઈ ! આ ઉપરથી મને ભાગે છે કે તેઓ હજી જંગલના

માર્ગથી બહાર જવા પામ્યા નહિ હોય ! અમારા દશ લાકડીઓ વાળા માણસો તૈયાર છે. ચાલો—આપણે હમણાંજ પાલખીને ઘેરી લઈએ. તેમની સાથે આઠ જણ ઉચકનારા અને બીજા ચાર હિન્દુ ચોકીદારો છે. ભય શી વાતનો છે ?”

પત્નીની એ મહા વિપત્તિનો અને તેના શોચનીય પરિણામનો વિચાર કરી ચિરદિન શાસ્ત્રાધ્યાયી બ્રાહ્મણના સર્વ શરીરમાં વિદ્યુત સ્ત્રોત વહી રહ્યો. હરપ્રસાદ બોલ્યો—“ભૈરવ ! એમ હોય તો હવે વધારે વિશ્રાંત કરો નહિ. મને પણ ન હોય તો એક લાકડી આપો. ચિરદિન ધૃતદુઃખથી પુષ્ટ થએલા આ બાહુની શક્તિની આજ મારે પરીક્ષા કરવી પડશે.”

કાળભૈરવ હરપ્રસાદને સાથે લઈ એજ વખતે જંગલને એક અન્ય માર્ગે ત્વરાથી જવા લાગ્યો. એ ઠેકાણે ખરેખર દશ લાકડીઓવાળા તૈયાર હતા. કાળભૈરવ તેમના પ્રત્યે બોલ્યો—“ભાઈઓ ! આજ એક સતીનું સતીત્વ વિપજ દશામાં છે; તેથી તમે સૌ મારી સાથે આવો.”

તત્કાળ તે દશ જણુ લાકડીઓ લઈ કાળભૈરવની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આ જંગલમય રથાનના સમગ્રા માર્ગે તેમને સુપરિચિત હતા. કાળભૈરવે એક વૃક્ષની ટોચ ઉપર ચડી બેસ્યું તો જણાયું કે પાલખી ધરાપર જંગલના મધ્ય રસ્તે હતી..

કાળભૈરવ હુકાર કરી બોલ્યો—“ભાઈ ! માતા કપાલિની આપણને સહાય છે. હવે થોડો રસ્તો કાપ્યા પછી આપણે તરત એ પાલખીને પકડી લઈશું.” કાળભૈરવ એ નહોતો જાણતો કે તેજ

જંગલમાં એક ગુપ્તસ્થાનમાં સયતાન કૃપારામના પચ્ચીસ સસંજ સિપાઇઓ છૂપાએલા છે.

કાળબૈરવ હરપ્રસાદ અને તેના સાથીઓએ જે વખતે એ કુંડો રસ્તો કાપી નાંખ્યો, તેજ વખતે કૃપારામે એક વટવૃક્ષતળે પાલખીને નીચે મુકવાનો આદેશ કર્યો. તે વટવૃક્ષના સાંનિધ્યનાગાઠ જંગલમાં તેના પૂર્વોક્ત પચ્ચીસ યોગલ સિપાઇઓ આત્મઝોપન કરી-છૂપાઈ-રહ્યા હતા.

કૃપારામે મનમાં મનમાં વિચાર કર્યો-“ હવે મને કાણુ શેકી શકશે ? આ વખતે મારું નસીબ કયું છે.” બરાબર એજ વખતે તેણે વનની મધ્યમાંથી એક બીપણ ચિત્કાર સાંભળ્યો-“જય ! કાલીમાતાની જય ! !”

જે વિશ્વાસઘાતક, મહાપાપી હોય છે, તે પ્રાયઃ કાપુરૂષ હોય છે. કૃપારામ વનના અદ્દશ્ય સ્થળમાંથી આ બીપણ ચિત્કાર શબ્દ સાંભળી ચમકી ઉઠ્યો. તત્કાળ તેના સંકેતધ્વનિથી તે પચ્ચીસ યોગલ યોદ્ધાઓ પાલખીને આંરે તરફથી ઘેરીને ઉભા રહ્યા. કૃપારામ બોલ્યો-“સિપાઇઓ ! હોંશિયાર ! આ જંગલમાં ડાકુઓનો વધારે ભય છે. આ પાલખીમાં નરાગની બેઠમ છે. જનન જય તો પણ પાછા હઠશો નહિ.”

એ વખતે બૈરવનું લશ્કર તે સ્થળે આવી ઉપસ્થિત થયું. હરપ્રસાદ વિશ્વાસઘાતક કૃપારામને જોઇ ક્રોધ અને ક્ષોભથી મર્જના કરી બોલ્યો-“નરાધમ ! રાયવંશના કલંક ! આટલા માટે શું કમ-લભોચનરાયે તારા જેવા સિદ્ધુક સયતાનને માર્ગમાંથી ઘેર લાવી, અન્ન વસ્ત્ર આપી ઉઠેયો હતો ? હાય ! ભગવાનનું વજ્ર શું હજી

પણ શબ્દ વિનાનું છે ! જે તારા બાઇની પુત્રી, જે તારા વંશનું
લોહી, જેને તે બાળપણથી જોળામાં ઉછેરી છે-તે તારી કન્યા
સ્વરૂપ રત્નમયીને શું તું નીચ સ્વાર્થસિદ્ધિ સારૂ પારકા હાથમાં
સોંપી, પવિત્ર રાયવંશના ગૌરવને હમેશને માટે કલંકિત કરવા
જાય છે ?”

કૃપારામ હરપ્રસાદને સામે જોઈ સમજ્યો કે-“કામ કાંઈ
હુંદારાઓનું નથી ! તેણે તેના સિપાઇઓને આજ્ઞા કરી-” આ
સર્વને હમણાં એકદમ પકડી લ્યો.”

આ આજ્ઞા મળતાંજ મોગલ સિપાઇઓએ હરપ્રસાદના ફળ
ઉપર આક્રમણ કર્યું. હરપ્રસાદ અગ્રેસર થતો હતો, તે વખતે કાળ
ભૈરવે તેને જોરથી દૂર લઇ જઈ કહ્યું-“પ્રભુ ! તમારા ચરણની
રજ આપો. તમે પાલખીની નજીક જાઓ અને જહેનને જંગલની
અંદર પસાયન કરી જવાનું કહો.” કાળભૈરવનાં જ્વલંત નેત્રો જોઇ
અને તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવ્યંજક કઠોર વાણી સાંભળી હરપ્રસાદ પાછો
હડી ઉભો રહ્યો અને કાળભૈરવે વેગથી નવાખના સિપાઇઓ ઉપર
આક્રમણ કર્યું.

રત્નમયી જાણી શકી નહિ કે આમ એકાએક આ બધું શાથી
જન્યું ! તેના હૃદયમાંના એ વિષ્ણુવ્રમય વખતે હરપ્રસાદ તેની
પાલખીની સામે આવી બોલ્યો-“રત્નમયી ! અત્યારેજ પાલખીમાંથી
બહાર નીકળી આવ.”

સ્વામીનો કંઠસ્વરે સાંભળી રત્નમયી પાલખીમાંથી બહાર
આવી બોલી-“તમે ? તમે-આ સ્થળે ?”

“હા, હુંજી. સાંભળ, રત્નમયી ! તારો કાકો કૃપાસમ ધોર વિશ્વાસઘાતક શયતાન છે, તારી માતાએ તેને ઓળખ્યો નથી. તું જે અહીંથી બચવા આહતી હોય, નારીધર્મનું રક્ષણ કરવા ધરજતી હોય, તો અત્યારેજ આ જંગલની વિપરીત દિશા તરફ પલાયન કરી જા. જે ભગવાને એક દિવસ તારું ભૈરવ હુંટારાના હાથથી રક્ષણ કર્યું હતું, તે આજ પણ તારી રક્ષા કરશે. જા શીઘ્ર જા. જે રીતે વીરવિક્રમ કાળ ભૈરવ લડે છે; તેથી હજી પણ અર્ધો કલાક અમે ટકીશું, એટલામાં તું ધણે દૂર નીકળી જઈ શકશે. જા, તત્કાળ પલાયન કરી જા.”

રત્નમયી પાલખીમાંથી નીચે ઉતરી. પાલખી ઉપાડનારા ઓ અત્યાર પહેલાં ક્યારનાએ પલાયન કરી ગયા હતા. પાલખીના રક્ષકો પણ સિપાઇઓની સાથે લડાઈમાં જોડાયા હતા. એટલે એ તરફ પાલખીના રક્ષક રૂપે કોઈ હાજર નહોતું.

રત્નમયી રવામીના ચરણની રજ લઈ ખોલી—“ તમારું શું થશે નાથ ? ”

હરપ્રસાદ ખોદ્યો—“ એ વાત ભગવાનના હાથમાં મૂક. મારા માટે તું વિચાર કરીશ નહિ. ચિંતા પણ કરીશ નહિ, કાળ ભૈરવ સાથે હોય ત્યાં સુધી મને પકડવા કોઈ શક્તિવાન નથી. ? ”

રત્નમયી રંડતી રડતી એકાંત મને નારાયણને સંભારતી સંભારતી તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી હરપ્રસાદના નિદર્શિત વિપરીત દિશાના જંગલમાં પ્રવિષ્ટ થઈ. પત્નીને વિપન્નમુકત જોઈ હરપ્રસાદ ભૈરવનાથની સહાય માટે આગળ થયો.

પ્રાણ ઉપર આવી લડતાં લડતાં ફેટલાક ભાકડીઓવાળા જમીન ઉપર પડ્યા અને ફેટલાક સિપાઈઓને હાથે ફેદ પડ્યા. હરપ્રસાદ પણ તેમાં બાકી રહ્યો નહિ.

કૃપારામે એ વખતે અવસર મેળવી પાલખી નિકટ જઈ ગેવું તો પાલખીનું દાર ખુલ્લું છે. પિંજર ખાલી કરી વહિંગિણી પલાયન કરી ગઈ છે. તેણે તત્કાલ જંગલમાં ચાર સિપાઈઓને રત્નમયીનો શોધ કરવા મોકલી તે હરપ્રસાદ તથા ડાળભેરવને સાથે લઈ આગળ વધ્યો.

(૨૩) નવી આફત.

આ સ્થળે આપણે ઇતિહાસની થોડી વાત કરીશું. સમ્રાટ આલમગીર અથવા ઔરંગઝેબ તે વખતે દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર હતા. એ વખતે મહારાણા રાજસિંહ અને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની સાથે યુદ્ધની ધમાકમાં તે બંને વ્યસ્ત બની ગયો હતો, એ યુદ્ધવસ્થામાં દિલ્હીનો પૂર્ણ રાજદાપ કમશઃ ગુન્ય થઈ ગયા માંડ્યો હતો. ઔરંગઝેબ આદેશાહને નાણાંની ભીડ પડવા લાગી હતી અને સમગ્ર હિન્દુસ્થાનની સ્વર્ણપ્રસુ, શશ્યશ્યામલા જંગમ્ભિ-માંથી નિયમિત રાજભાગ આવતો નહોતો—એ મોટી બેઅદબીની ખામત હતી ! સમ્રાટ આલમગીરે ખુબ દયાણુ કરી તેના પ્રતિ-નિધિ જંગેશ્વર શાયસ્તખાને લખ્યું કે—“ નાણાંની જરૂર છે. હર-કાઈ ઉપાયે રાજ્યનો હક વસુલ કરી મોકલી આપો. ”

નવાજ શાયસ્તખા તે વખતે જંગાળ, બિહાર, ઓઢીઆનો મુખેદાર હતો જંગાળમાં એ વખતે અનાજ બહુ સસ્તું હતું. પ્રજાની

અવસ્થા મધ્ય ધણી હિત હતી. સામસ્તખાં રૂપિયાના આઠ મધ્ય ચોખા ઠરાવી એક સરકારી કોઠાર તૈયાર કરાવતો હતો. બંગાળાની સ્થિતિ એ વખતે ધણી સારી હતી; છતાં સધળે સ્થળેથી દિલ્હીના દરબારમાં કેમ નાણું આવતું નહોતું ?

તેણે તેના દક્ષિણહતિસમાન બંગાળિદારના મહેસુલ-મંત્રી જિંદાઅલીને તિરસ્કાર સૂચક સ્વરે કહ્યું—“ બાદશાહની ચીટ્ટી મળ્યા પછી મેં કાગળપત્ર અને મહાલ સમૂહોના હિસાબ તપાસી જોયા અને તેથી એમ સમજાયું કે બંગાળાના સમગ્રામ તરફ સરકારની વસુલાત ધણી ધણી બાકી પડતી જાય છે તો એ પ્રમાણે થવાનું કારણ શું છે ?”

આ સુયોગમાં અમે એક અંદરની વાત કહી નાખવા ધારીએ છીએ. આ જિંદાઅલીના મનમાં બહુ દિવસથી સમગ્રામ સરકારના ફાજદાર થવાની ઇચ્છા હતી. કિન્તુ મીરઅલીખાં તે પદનો ઉમેદવાર હોવાથી તેની તે ઇચ્છા પાર પડી નહોતી. મીરઅલીખાં શયસ્તખાંનો અતિ નિકટનો સંબંધી હતો. તેથી તેને એ પદવી મળી હતી. જિંદાઅલી તેટલા વખતમાં મીરઅલીનો ધોર શત્રુ થયો હતો. આ તરફ આમિલદાર કમલલોચનરાય જિંદાઅલીનો પરમ મિત્ર હતો. મીરઅલીને હલકા પાડવા સાડ કમલલોચનને શુભ પરામર્શ આપી સહાયતા સાડ તેણે એ મહાલની વસુલાત બાકી રખાવી હતી.

મીરઅલી રાત દિવસ વિલાસ વ્યસનમાં મગ્ન રહેતો હતો. સુંદર નર્તકી અને શિરાઝીની સંમોહિની માદકતામાં તેના દિવસો વ્યતિત થતા હતા. રાજકાર્યમાં તેનું કાંઈ પણ ધ્યાન

નહોતું. આ બધી વાત તેણે યોગ્ય અવસરે બંગળિહારેશ્વર સુબેદાર શાયસ્તખાને જણાવવામાં તૂટી કરી નહિ.

તે વખતે શાયસ્તખાંએ હુકમ આપ્યો—“હું કાલેજ રાજમ-હાલનો ત્યાગ કરી સમગ્રામ તરફ જઈશ. મીરઅલીની સુસ્તી ઉરાડી હું પોતેજ સરકારી ગ્રામ્ય પગાર લેતો આવીશ.”

આ કમલલોચનરાયની સાથે નવાબ મીરઅલીના વિવાદની એક મહિના અગાઉની વાત છે. બંગ, બિહાર અને ઉડિસાના મુલકના માલિકની સાથે જે પ્રકારનાં માણસો, અસબાબ હોવાની જરૂર હતી, તે પ્રકારની સર્વ તૈયારી કરી સમગ્રામ જવાની વ્યવસ્થા ન કરતાં અને મીરઅલીને પહેલાંથી કોઈપણ જાતના સમાચાર આપ્યા વિના શાયસ્તખાં ઘણી ઊંધી રીતે સમગ્રામ તરફ ઉપડી ગયો.

જે દિવસે રત્નમયીને લઈ જંગલમાં એ હંગામ ઉપસ્થિત થયો હતો તે દિવસે પ્રભાતમાં નવાબ શાયસ્તખાંનું નાવ તેના અનુસારી યાનવાહન સમેત હુગલી નદીની પાર્શ્વવાહિની ગંગાના પ્રવાહ ઉપર હાજર થયું હતું.

નવાબનું નાવ જરા દૂર હતું; કારણકે તેમાં બેગમ તથા તેની કન્યા મતિયા—બિબિ હતાં. નવાબના તે નાવમાં બેગમની પરિચારિકા—દાસીઓ, બેગમના ભાઈના પુત્રો જિંદાખાં તથા રહમતખાં વગેરે હતાં.

નવાબ સુખશ્યામાં પડ્યો હતો. કન્યા મતિયા ઉર્ફે મોતી-ખીખી તેને એક પુસ્તક વાંચી સંજળાવતી હતી અને વચ્ચે વચ્ચે બોલી હતી કે નવાબ ઉંઘમાં પડ્યા છે કે નહિ ? એ વખતે મતિ-

યાએ સવિરમ્ય જોયું—એક દૂર દૂરની દૂતગામી નૌકામાંથી જાણે કાંઈએ એક ક્ષણમાં ગંગાતરંગમાં ઝંપલાવ્યું અને તે વ્યક્તિ સ્ત્રી જાતિની લાગી.

મતિએ તે દેખાવ જોઈ નવાજાને કહ્યું—“ પિતાજી ! જુઓ છા કે ? આપની સામે તે રમણીની હસા થઈ ! ”

જિંદાખાં અને રહમતખાં નવાજાની પાસે પડેલા એક ગાલિયા ઉપર બેસી વિશ્રામ કરતા હતા. તેઓ સચકિત હોઈ હસા થયા અને જોડ્યા—“ જુદેન ! એ માણસ કંઈ અને તરફ ક્યાં હુપ્પું છે ? ”

મતિયાએ અંગુલી નિર્દેશથી તે વખતે અદ્દરવર્તી નૌકા દેખાડી અને જિંદાખાં તથા રહમતખાં બંને લાઇઓ તત્કાળ જળમાં ઝીપલાઈ પડ્યા. વધારે કહેવાની જરૂર નથી કે અતિ સામાન્ય એપ્ટાથીજ તેમણે તે નિમજિજત દેહનો ઉદ્ધાર કર્યો. પૂર્વોક્ત નૌકામાં જે બે માણસો હતા; તેમણે પણ તે વખતે બંદુક ચલાવી. જિંદાખાંના દક્ષિણ રકંધે તે બંદુકની ગોળી ચામડીને બેદીને ચાલી ગઈ.

જીવન મરણનો વ્યાપાર હતો એટલે જિંદાખાં જોડ્યો—“ રહમત ! તું આ સ્ત્રીને પકડી રાખ. આપણી નૌકા પાસે છે. હું એ શયતાનોને પકડવાનો પ્રયત્ન કરું છું.” એટલું કહી જિંદાખાં પોતાના આઘાતની ઉપેક્ષા કરી પૂર્વદૃષ્ટ નૌકા પાસે ઉપસ્થિત થયો; કિન્તુ તે શયતાનોએ દરીને બંદુક ઉપાડી.

જિંદાખાં તે તરફ ભક્ષ ન આપતા નૌકાનો પાછળનો ભાગ પકડી ઉપર ચડી ગયો અને રેતથી ચિત્કાર કરી જોડ્યો—“

હું નવાળ શાયસ્તખાંના સેનાપતિ છું. તમે કાણુ છો ? કેમ આવા કૃણિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા છો ?”

નવાળ શાયસ્તખાંનું નામ સાંભળી તે બંને અધમ પુરુષો કંપવાણા પડી ગયા અને ભયથી તેઓ કંપવા લાગ્યા. તેમના હાથ-માંથી બંદુક પડી ગઇ. તેઓ પોતાના બન બચાવવા માટે બોલ્યા—“ હુઝુરાલી ! અમે ચિઠ્ઠીના ચાકર ! ફાજદાર મીરઅલીખાંના આદેશથી આ હિન્દુ જનાંનાને તમારી પાસે લાવતા હતા. તેણે પોતાની ઈચ્છાથી પાણીમાં કંપલાવ્યું છે. અમારો એમાં કાંઈપણ અપરાધ નથી.”

એ વખતે બંગેશ્વરની એક ન્હાની નોકા તે દેકાણે આવી પહોંચી. રહમતખાં તે નોકામાં હતો. અત્યાર પહેલાં એ જળનિ-મજ્જિત સ્ત્રીને રહમતે નવાળની નોકામાં લાવી મૂકી હતી. રહમત જિંદાખાંને ઉદ્દેશીને બોલ્યો—“ લાઈ ! તમને શું મોટા આ-લાત થયો છે ? ”

“ ના, કાંઈ વધારે વાગ્યું નથી. આજ એક વિપત્તિ, જળ-નિમજ્જિત સ્ત્રીને ઉગારી શક્યો છું તેનાથી ઉપજેલા આનંદની તુલનામાં મારા આ રક્ષકને થએલો આલાત ધણો સામાન્ય છે. ચાલો, આપણે આપણી નોકામાં પાછા જઈએ.”

જિંદાખાંએ રહમતને સંક્ષેપમાં મીરઅલી સંબંધી સમસ્ત વતના કહી સંભળાવી અને ઉપરોક્ત નોકાના બંને આરોહીઓને અર્થાત્ મીરઅલીખાંના તે અતુચરયુગ્મને તેના આદેશથી નવાગત મોગલસેનાને હાથે ફેદ કરવામાં આવ્યા.

જિંદાખાં બોલ્યો—“રહમત ! નવાળની નોકાની બાજુની નૌ-

અમાં સરકારી હકિમ સાહેબ છે. તું હમણું તેમને સમાચાર આપ. હું નવાખની નૌકામાં જઈ છું,” તે જળ નિમજ્જિતા રમણી રત્નમયીજ હતી, એ વાચકોએ થોડા અનુમાનની સહાયતાથી સમજી લીધું હશે. શી રીતે રત્નમયી પૂર્વોક્ત દુષ્ટ પુરોના હાથમાં સપડાઇ તે આપણે હવે બોલીશું.

હરપ્રસાદના ઉપદેશથી જંગલમાં પ્રવેશ કરી થોડું દૂર ગયા પછી રત્નમયી રસ્તામાં ભૂલી પડી. જંગલમાં એક વાર માર્ગ ભૂલવાથી તે મોટી વિપત્તિમાં પડી. જે કે પહેલાં તે ઘણી વાર આપત્તિમાં સપડાઇ હતી; કિન્તુ આ વખતની વિપત્તિ તે સર્વ કરતાં વધારે ભયંકર હતી.

અપાઝમી વખતે બે મોગલ સિપાઇઓ ખરાબર લક્ષ રાખી રહ્યા હતા. રત્નમયી એક માણસની સાથે વાત કરે છે, તે એમણે જોયું હતું. તેમાંના એક જણ પૂર્વના પરિચિત છે. તે સિપાઇ કૃપારામનો ગુપ્તચર જાદુરઅલી હતો કે જેણે અંપાના ઝાડ નીચેથી ન્હાસી આવીને કૃપારામને રત્નમયીના સંબંધમાં સમાચાર આપ્યા હતા. જાદુરઅલીએ જ્યારે જોયું કે રત્નમયીએ જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો છે, ત્યારે તે યુદ્ધમાં દાખલ ન થતાં પોતાના એક સંગી સિપાઇને લઇ અતિ સતર્કલાવે રત્નમયીની પાછળ પડ્યો અને હતભાગિની રત્નમયી નસીબની ચલાવી ચાલીને માર્ગ ભૂલી. લૈરવીના મંદિરની તરફ ન જતાં વનને બીજે માર્ગે ગંગા તીરે આવી.

રત્ન તે વખતે ઘણીજ શ્રાંત અને ક્ષાંત બની ગઇ હતી. તેના સર્વાંગે સ્વેદધારા છૂટી હતી. આગળ ચાલવામાં એ અધમ હતી. સામે પ્રખર સ્ત્રોતમયી પુણ્ય સલિલા જલહનવી કલકલ નાદે

વહી રહી હતી. રત્નમયીના મનમાં એક વાતે એ વખતે બધા અધિપત્યનો વિકાસ કર્યો હતો. હરપ્રસાદે તેને કહ્યું હતું કે—“બે આત્મરક્ષા કરવા અસમર્થ અને તો છેવટ આત્મહત્યા કરી પોતાના નારીધર્મને બચાવજે.”

રત્નમયી ગંગામાં ડૂબી મરવાનો સંકલ્પ કરી ધીમે પગલે સૈકતભૂમિમાં ઉતરે છે, એ વખતે પૂર્વોક્ત બન્ને દુષ્ટ પુરુષો સહસાં પાછળથી આવ્યા અને તેની આંખો દબાવી દીધી. આ જજીર્માના એકે નવાબતા માણસ તરીકે અચવા તો હથિયારની અણી જેખાડીને એક ગરીબ ખારવાને લય બતાવી એક ન્હાની હોડી તૈયાર કરાવી લાવ્યો હતો. શયતાનોએ લયથી અર્ધમુર્ચિતતા રત્નને તે નૌકામાં ઉત્તરી લીધી.

જાદુરઅલી રત્નનું બંધન તોડી નાંખીને બોલ્યો “બિબિ ! આ વખતે તમને કાણુ બચાવશે ? અમારા નસીબને અવળી દિશામાં ફેરવવાની તમે એટલા કરી હતી. આ વખતે ક્યાં જશો તમે !”

રત્નમયીએ એ વાતનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે હવે ભગવાન ઉપર વિશ્વાસ કરવાનું શીખી હતી. વિપદલયહારી મધુ-સુદનને બોલાવવાનું શીખી હતી. જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ એ સમજું તે સમયે તેની આંખ આગળ સરખું હતું. એટલે તે કેવળ આકાશ તરફ અંશુભિન્દેશ કરી નીચું મુખ કરી જોઇ રહી.

જાદુરઅલી બોલ્યો—“આકાશ તરફ જોઇ રહેવાથી કાંઈ પણ નહિ વળે. બિબિ ! આ જંગલ નથી—દરિયો છે.”

નવાળની બેગમ, એટલે બહારબહારના મનમાં તેના પર ખૂબ ગુસ્સો દેવાઈતો પણ રત્નમયીને જે ચાર કડવી વાતો સંભળાવવાના પ્રલોભનો તેણે ત્યાગ કર્યો. અગત્ય પડતાં રત્નમયીને નૌકામાં રાખી પોતે બહાર બેસી તેના સંગી સાથે વાતચીત કરવામાં વ્યસ્ત બન્યો. આ તરફ રત્નમયી પણ ઉદારના ઉપાયની ચિંતા કરવા લાગી. તેણે વિચાર કર્યો:—“શયતાનો અત્યારે વાતોમાં વ્યસ્ત દેખાય છે, એ મારા સંબંધમાં ઉપયુક્ત અવસર છે. આ શાંત, યુનિર્ભળ, અચળ ઉર્મિઓથી વિક્ષુબ્ધિત, સર્વ જ્વાળાની શાંતિ કરનાર પવિત્ર ગંગાના પ્રાણીમાં આત્મસમર્પણ કરવું એ કટલા મુખનું છે! સાંભળ્યું છે કે ગંગામાં મરે છે, તેને આપઘાતનું પાપ લાગતું નથી. મારા સ્વામીએ, મારા દેવતાએ, મારા મધુમુદને મને મરવાની સલાહ આપી છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી હતભાગિની રત્નમયીએ તે વખતે ગંગાના ગર્ભમાં ઝંપલાવ્યું. આ પછીની ઘટના પાંદડા જાણે છે.

(૨૪) પાપીના હાથમાં પ્રભા.

“અત્યારે કેમ છે જાહેન ?”

“જાહુ સાહે છે; કિન્તુ હું ક્યાં છું ? અને આપ દોણુ છો !”

‘હું એક સામાન્ય સ્ત્રી છું. તેથી પર મારે એક મુખ છે. એટલે એક સાથે તમારા બે પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકીશ નહિ જાહેન ! તમે જંગાળા અને બિહારના માસિક નવાખ શાયસ્તખાની નૌકામાં છો. તમારે કોઈ જાનનો હવે ભય નથી !”

“આપ કાણુ છો? આપનો પરિચય આપો, સાક્ષાત્ કરેણુ-
રૂપિણી નારી આપ છો, છતાં પણ હું બોલું છું કે મારા જીવનની
રક્ષા કરી આપે એક અન્યાય ભરેલું કામ કર્યું છે !”

“જુઓ—મને કુરસદ ધણી ઓછી છે. ન્યાય કે અન્યાયની
બાબત જરા કુરસદ મળશે, એટલે વિચારી બેઠશ; કિન્તુ તે
પહેલાં હું તમને એક વાત કહું છું કે મને ‘આપ’ કહીને તમે
સંબોધન કરશો નહિ.”

“આપનો પરિચય આપ પ્રથમ આપો.”

“હું તમામ શાયસ્તખાંની એક ખાંદિ છું.”

“અસંભવ ! અવિશ્વાસ્ય વાત ! જેનું આતું સુંદર રૂપ છે,
જેનું આટલું ઉચ્ચ હૃદય છે, જેનું આતું મર્મભર્યું મુખ છે,
જેનાં આવાં સ્નેહરસથી છલકાતાં સુંદર બે નેત્રો છે, જેની આવી
વીણાવિનિદિત સુંદર સુકંપિત સ્વર લહરી છે, તે શું કદી પણ
ખાંદિ હોઇ શકે ? !”

“તમે બંગાળા દેશનાં લોક છો. દિલ્હી—આગ્રાનું રાજ અંતઃ
પુર તમે કદી પણ દેખ્યું નથી. મારાથી વધારે સુંદર ખાંદિઓ, ત્યાં
સુંદરી બેઠમની રૂપકળાને મલિન કરી દઈ ચારે દિશાએ હાર્ય-
ભર્યા મુખે ફર્યા કરે છે.”

“તે હશે; કિન્તુ અમારા હિન્દુઓમા એક પ્રચલિત વાત છે
કે મનજ નારાયણ છે. મારું મન આજ આપનો દેવી જેવો
અવહાર બેઠ મને બોલી દેખાડે છે કે—”

“શું બોલી દેખાડે છે ?”

“આપ બંગાળા-બિહાર-ઉડિસાના દંડમુંડના વિધાતા, સાક્ષાત્ ન્યાય ધર્મના અવતાર, નવાબ શાહિસ્તાખાની કુહિતા છે !”

“જો તેમજ હોય તો ?”

જે વાત કહેલી હતી તે ઉઠીને ઉભી થઇ બોલી—“મારી ચુસ્તાખી થઈ છે, નવાબ કન્યાને લાયક માન આપવામાં મેં બૂલ કરી છે.” એટલું બોલી તેણે એક લાંબી મોટી કુર્નિશ કરી.

નવાબ કન્યા મતિયાબિખિ અને રત્નમંચી વચ્ચે વાત ચાલતી હતી. જિંદખાંએ આસન્ન મૃત્યુના ઢાળાયાથી રત્નનો ઉદ્ધાર કરી મતિબિખિ પાસે તેને પહોંચાડી દીધી હતી અને મતિબેગમેજ સેવા સુશ્રૂષાથી તેને જીવનની સીમા ઉપર લાવી મૂકી હતી,

આ મતિયા વિધાતાની અપૂર્વ સૃષ્ટિ હતી. તેના સફળઅંગના સૌન્દર્યસમાવેશમાં, સૃષ્ટિકર્તા વિધાતાએ કાષ્ઠપણ પ્રકારની કૃપણતા કરી નહોતી. તે ઉપરાંત તેણે તેના હૃદયને એથી પણ સુંદર બનાવ્યું હતું. બંગાળા-બિહાર-ઉડિસા જેના શ્રદ્ધાલંગમાં કંપી ઉઠતાં હતાં તે મહા પ્રતાપશાલી નવાબ શાયસ્તાખાની કન્યા હોવા છતાં પણ તેનામનમાં અહંકાર લેશમાત્ર નહોતો. બંગાળા દેશ મતિયાનાં નેત્રોને ધણો સારો લાગ્યો હતો. એ શશ્ય શ્યામલા ફળજળ પૂર્ણ, પક્ષીઓના ફજનથી મુખરિતા, સ્નિગ્ધ સલિલની સંપદથી વિભૂષિતા, કમળાનું કીડા નિકેતન ચિરપૂણ્યભૂમિ બંગાળામાં રહેતાં તેના હૃદયમાં કાષ્ઠ અજળ તૃપ્તિ અને અનુરકિત ઉત્પન્ન થતાં. તેનો સ્વામી નવાબનો પ્રધાન સેનાપતિ હતો અને બંગદેશમાંજ તે રહેતો હતો એટલે મોટી બેગમને દિલ્લી આગ્રાનો ઉત્સવ ઠાલાહલમય રાજમહેલનો ત્યાગ કરીને પિતાની પાસે,

સ્વામીની પાસે રહેવાનું જ ઠીક લાગતું હતું. બંગાળના ચંદ્રને પ્રમુખ બંગાળની નદીઓનાં જળ, બંગાળનાં સૂર્યકિરણ, બંગાળનાં સુમિષ્ટ ફળ તેને બધાં સારાં લાગતાં હતાં.

મતિયા બેગમન રત્નમીયને સાદર પાસે બેસાડી બોલી—“આટલા બધાં ફળની સંપત્તિ લઇને તું પૃથ્વી ઉપર આવી છે; કિન્તુ ક્યા દુઃખથી મરવા જતી હતી રત્નમયી !?”

એક અપરિચિત મુખમાંથી રત્ન પોતાનું નામ સાંભળી આશ્ચર્યચિન્ત થઈ બોલી—“મારું નામ આપે શીરીતે જાણ્યું?”

મતિયા ટૂંકમાં તિરસ્કારથી બોલી—“વળી ‘આપ’ હું તમારી ન્હાની બહેન— ન્હાનીને ઠાઈ ‘આપ’ કહી સંબોધન કરે? તમારું નામ જાણવું એ શું એક બહુ અધિક કામ છે? મારા પિતા નવાજ શાયસ્તખાં બંગાળા— બિહાર— ઉડિસા એ ત્રણ ત્રણ સુબાઓનું આધિપત્ય કરતા હોય અને હું તમારું નામ જાણું એ શું મોટી વાત છે રત્નમયી !?”

રત્નમયી બોલી—“મેં પ્રથમ આપને કહ્યું છે કે મને મૃત્યુમુખમાંથી બચાવી આપે અન્યાયનું કામ કરેલું છે; કિન્તુ અત્યારે જાણું છું કે આપે ઠીકજ કામ કયું છે.”

“કેમ?”

“જો એમ ન બન્યું હોત તો આપના જેવી દેવી પ્રતિમાની ભગિની તરીકે પરિચિત થવાની સંભાવના મને ઠાઈ રહેત નહિ !?”

“એ સહુ મહત્તા હવે રહેવા ધો. તમારા સીમંતનું સમુજ્જવળ સિન્દુરચિહ્ન કહી આપે છે કે તમે સધવા છો. તમે હવે સંપૂર્ણ સ્વરૂપ થયાં છો. સ્વામીને જેર જવા પારતા હો તો તેને માફે હું બંધોબસત કરી આપું.”

આ વાત સાંભળતાંજ રત્નમયીનાં બન્ને ચક્ષુ અશ્રુઓથી ભરાઇ આવ્યાં, ફેટલાંક આંસુઓનું જળ વહીને નીચેના તે બસરાઇ આસન ઉપર પડ્યું. મોતિબિંબિએ પોતાના વસ્ત્ર વડે અતિ યત્ન પૂર્વક ગંડપ્રવાહી અશ્રુધારા લુછી નાખી કહ્યું—“અનુમાન થાય છે કે તમારા સ્વામીના પ્રસંગની સાથે કોઇ અતિ દુઃખ આપે એવી સ્મૃતિ જડાએલી છે. જો તેની જિજ્ઞાસા કરી હું તમારા મનઃકંઠનું કારણ બની હોઉં, તો તમે મને ક્ષમા કરશો.”

આ વાત સાંભળી રત્નમયી વિષણુમુખે બોલી—“આપનું અનુમાન યથાર્થ છે. ખરેખર એક અતિ કષ્ટકર સ્મૃતિ મારા અને સ્વામીના જીવનની સાથે જડાએલી છે. હું સમસ્ત ઘટના આપને સ્પષ્ટ કહી બતાવું છું.” એમ કહી ભૈરવ હાંટારાની વાતથી આરંભ કરી મીરઅલીના અત્યાચાર સંબંધી સમસ્ત હકીકત રત્નમયીએ મતિયાબિંબિને કહી સંભળાવી. આ કરણ કહાણીએ મતિયાના દા-મણ હૃદયમાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણના જેવો આઘાત કર્યો.

મતિયા બોલી—“જ્યારે તમને બહેન કહું છું ત્યારે બહેનનું કામ પણ હું કરીશ. પ્રબળ પ્રતાપી નવાબ શાયસ્તખાની કન્યા રૂપે જન્મ લઇ જો કોઇ સત્તા મારી હોય તો એ સત્તાનો સદુપ-યોગ કરવાનો આવા સરસ સુયોગ મને અન્ય કોઈ મળી શકશે નહીં. તમે જરા રહો. હું પિતાની પાસે બજીને હમણાંજ આવું છું.”

આટલું કહી મતિયા ત્વરિત ષગલે તે સ્થળનો ત્યાગ કરી આલી ગઇ. રત્નમયી મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગી—“આ મોતિબિંબિ કાણ બણે દેવી છે કે માનવી છે?”

કાળભૈરવ અને હરપ્રસાદને કારાગારમાં પૂરી સમયાન કૃપારામે

પછી શું કયું, તે આપણે જોઈએ. તેણે મનમાં ને મનમાં એક વિચાર નક્કી કર્યો કે—હરપ્રસાદની બીજી પત્ની પ્રભાવતીને પકડી લાવવી. પ્રભા એક પરમ સુંદર યુવતી છે, એમ તે જાણતો હતો. એટલે તેણે એક ફતી અને દશ સવારોને હરપ્રસાદનું ઘર લાંટી તેની બીજી સ્ત્રીને પકડી લાવવા મોકલ્યા. મીરઅલીખાંએ તેમને સંપૂર્ણ અધિકાર આપ્યો હતો. રત્નમયાને હસ્તગત કરવાનો ઉપાય નહોતો; એટલે પોતાનાં બ્રાણુ અગ્નિવવાના હેતુથી તેણે નિઃપરાધીની પ્રભાના સર્વનાશની આવી બીજાણુ વ્યવસ્થા કરી.

આ દુનિયામાં જે જાતના સ્વાર્થી જીવ હોય છે. એક પોતાના મનમાં એમ જાણે છે કે આ લોકજ સર્વેવ છે—પરલોક છે કે નહિ તે કાણુ જાણે છે? અને બીજી જાતના જીવ એવા છે કે જેઓ કાંઈક બીજી જાણુ તપાસીને કામ કરે છે. આપણી નવલ કથામાંનો તે કૃપારામ પહેલી જાતનો સ્વાર્થી મનુષ્ય હતો. તેની તે ફતિનું નામ કાલિની હતું. એ હતભાગિનીએ આખું જીવન આવાં નીચ કાર્યોમાંજ વ્યતિત કર્યું હતું. કૃપારામ તેને પગાર આપતો હતો. તેની સહાયતાથી મીરઅલીખાંની વિલાસવાસનાના ઉત્તરના સાધક સ્વરૂપે બીજી પણ એ ચાર કુળલનાઓનો કૃપારામે સર્વનાશ કર્યો હતો; એટલે છળની જાળ કેવી રીતે પાંધરી એ વિહંગિણી પ્રભાને પકડવી તે સંબંધી પુરતી સલાહ આપી તેણે એ દુષ્ટાને મોકલી હતી.

બીજી જાણુ પ્રભા દરેક ક્ષણે આસાભરિત આંખે રાહ જોતી હતી કે હરપ્રસાદ રત્નમયાને લાઇને ક્યારે પાછો આવે! સમગ્ર દિવસ બ્યારે વીતી ગયો; પણ સ્વામી ઘેર ન આવ્યો, ત્યારે તેણે તે પ્રમાદ છે એમ માન્યું.

એ સમયે એક બીજી નવી વિપત્તિ ઉપરિચિત થઈ હતી. રત્નમયીની વિપદના વર્તમાનથી તેની જુદા સાસુ પ્રબળ માનસિક ઉત્તેજનાને લીધે બીપણ્ય જન્મી શક્યાવશ બની હતી. ગામના ચિકિત્સકને બોલાવ્યો હતો તે દવા આપી પ્રભાને કઢી ગયો હતો કે “જુદાવસ્થાનો મંદવાડ છે, માટે ધ્યાન રાખજો જુદેન !”

સાસુ બિમાર બને સ્વામી ઘેર નહિ; એટલે પ્રભાવતી બહુ ઉદાસ બની ગઈ હતી. તે ઘરનું કામ કરતી હતી. એ વખતે પૂર્વોક્ત દુષ્ટા ત્યાં આવી પહોંચી. પ્રભાને પીછાનવામાં તેને વધારે સમય લાગ્યો નહિ. પ્રભાએ તેની સામે જોઈ પૂછ્યું:—“તમે કાણુ છો ?”

તેણે કહ્યું:—“ધીમે બોલો જુદેન ? તમારા ઉપર મોટી વિપત્તિ છે. હું હૈરવીની પાસેથી આવું છું. તમે જરા છેટાં ચાલો. આ ઠેકાણે તમને બધી વાત કહેવાય તેમ નથી.”

પ્રભાએ મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો, પછી તેણે કહ્યું:—
“મારા સ્વામી અને રત્નમયી ક્યાં છે ? તેઓ કેમ છે ?”

“સૌ કુશળ છે. તમારા સ્વામી પાલખી લઈને તમારી રાહ જુએ છે. તમે દૂર ચાલો. હું ત્યાં તમને બધી વાત સ્પષ્ટ કહી સંભળાવું છું.” તે રંડાએ પોતાનાં નેત્રા અને મુખ વગેરેનો ભાવ ફેરવી નાંખી, એવો વિલક્ષણ દેખાવ કર્યો કે પ્રમાને સંબળું સાચું બાબતું. તે સમજ કે પોતાની ઉપર વિપત્તિ આવી છે. બરાબર એ વખતે યોગ્ય અવસર સમજી તે દુષ્ટાએ હરપ્રસાદનું ઉપવસ્ત્ર અને નીંદી પોતાનાં લુગડાંમાંથી બહાર માઢી પ્રભાને બતાવ્યા અને

ખોલી:—“ અત્યારે જે સમય ઉપરિચિત થયો છે, તેમાં પહે પહે સદેહ થાય છે. તમને વિશ્વાસ નહિ આવે એમ માની હરપ્રસાદે તેમનું આ ઉપવસ્ત્ર તથા વીંટી મને આપેલાં છે.

સરલહૃદયા, રવામી રનેહમુખ્યા પ્રભાવતી એ બન્ને સ્ત્રીને જોઈ અવિશ્વાસ આણી શકી નહિ. તે ખોલી:—પાછળના બગીચામાં ચાલો. એ એકાંત સ્થાન છે. હું ત્યાં તમારી સર્વ વાત સાંભળીશ. ”

તે બન્ને એક નિર્જન ઉદ્યાનના એકાંત સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યાં. દુષ્ટાએ ચારે તરફ નજર ફેરવી અશ્વટ રવરે કહ્યું:—જુદેન ! બધી વાત સાંભળો. હરપ્રસાદ, રતનમયીને લઈ ઘેર આવવાનું કરતા હતા, ત્યાં તેમણે સાંભળ્યું કે નવાબની ફોજ તમારૂં ઘર હુંટી લેવા સારૂ મોકલવામાં આવી છે. નવાબને રતનમયીની ઇચ્છા છે; કિન્તુ તે તેને અઘાપિ મળી શકી નથી. રતનમયી તમારે ઘેરજ છે એમ નવાબ ધારે છે. તમને બચાવવા હરપ્રસાદ આ ઉદ્યાનની પાસે પાલખી લઈ તમારી વાટ જુએ છે. તમારી સાસુ માટે જે ગોઠવણ કરવાની છે, તે તમને તેઓ પોતેજ કહેશે. ”

હરપ્રસાદના ઉપવસ્ત્ર તથા વીંટીથી, તેમજ એ દુષ્ટાના વદન મંડળ ઉપરના વ્યાકુળ ભાવે સરલ હૃદયા પ્રભાના મન ઉપર સાચી છાપ પડી. તેણે કહ્યું:—“ મારી સાસુને બધો સખત તાવ આવ્યો છે, તેમને ઘેર મૂકીને હું શી રીતે આવી શકું ? ”

તે બાંધ બધો વિલક્ષણ ભાવ બતાવી ખોલી:—“ વધારે વિલંબ કરવાની મને આજ્ઞા નથી. તેઓ બધી ચિંતા કરે છે.

વિલંબ કરવાથી પરિણામ એ આવશે કે તમારા સ્વામી તથા તમે નવાખની કોળના હાથમાં પકડાઇ જશો.

આ વાત સાંભળી પ્રભાવતી કંપી ઉઠી. બંધી બાબતનો વિચાર કરી. બાવી વિપદનું શોચનીય પરિણામ કલ્પનામાં લાવી એ બોલી—“આલો !” અને ઉદ્ધાનમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા લાગ્યાં. પ્રભાવતીએ દૂરથી જોયું તો એક પાલખી બંદાબર એક વૃક્ષની નીચે ઉતારેલી તેણે દેખી.

એ વખતે તે ઉદ્ધાનની એક તરફ સહસ્રા બે માણસો બહાર નીકળી આવ્યા અને જૂમ પાડી ઉઠે તે પહેલાં પ્રભાતું મુખ તેમણે બાંધી લીધું. ઘણી ત્વરાથી તેમણે એને પાલખીમાં બેસાડી દીધી. જણાવવાની જરૂર નથી કે એ રથજની સઘળી માહિતી તે દુષ્ટાને એ ગૃહસ્થ કૃપારામેજ આપી હતી. હરપ્રસાદને ઘેર તે ઘણી વાર આવ્યો—ગયો હતો એટલે ત્યાના રસ્તાઓ તેને અપરિચિત નહોતા. કૃપારામ આ દુનિયામાં કોઇનો પણ વિશ્વાસ કરતો નહિ. એટલે એ રંગને મોકલવા છતાં પોતે નિશ્ચિત થયો નહોતો. તે એક વૃક્ષ તળે કૃપારામેજે ઉભો રહી સનૃષ્ણ નયને ઉદ્ધાન તરફ જોઇ રહ્યો હતો.

શિકાર જ્યારે પાલખીમાં સપડાયો ત્યારે તે પ્રસન્ન થઈ બોલી ઉઠ્યો—“સવારો ! તમે પાલખીને વીંટાઈને ચાલો. જે અત્યારે તે છટકી જશે તો કાઢના પણ પ્રાણ બચી શકશે નહિ.” આ બનાવ બન્યા પછી બે કલાકે પ્રભાવતીનો મર્જામોહમય દેહ ગીરચલીખાના ઉદ્ધાનમલનમાં જઈ પહોંચ્યો.

(૨૫) અજબ ઉદારતા.

સુવર્ણપત્રથી રસેલું, ઈલાયચી, ચુલાખજળ વગેરે જાંબા ખનાવેલું સ્વાદિષ્ટ તાંબુલ ચાખી વિદ્યાતાએ દીધેલા મુંદર અવાલસમ લાલ જોડને અધિક લાલ કરી, નવાળકન્યા મતિયા એક મુંદર શય્યામાં અત્યારે દેહ લખાવી સુતેલી છે. એકાએક રત્નમયી ત્યાં એ વખતે આવી ઉભી રહી.

નવાળકન્યાના બદોબસ્તથી રત્નમયી નદીને કાંઈ એક ભુદા તાંબુમાં પોતાનું ભોજન કરી લેતી હતી. હિન્દુ ગોકરે પાસે તે ફૂળ, મુળ, દૂધ વગેરે મંગાવી તેનાથી પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવતી હતી. રત્નમયીને જોઈ શય્યામાં જરા દૂર ખસી મતિયા બોલી—
“બહેન! અહીં બેસો. ખુદાની દુનિયામાં આપણા જીવનોમાં ધણા વિલક્ષણ પ્રસંગો ઘડાય છે. હું ધારું છું કે તમારા દિવસો આ પ્રકારે ગિથ્યા જતા નથી!”

રત્નમયી સહારયમુખે બોલી—“મતિયા બેગંમનાં આટલા સ્નેહમાં અને આટલી લાગણીમાં પણ જો મારા દિવસો સુખમાં ન જાય તો મારે જાણવું કે મારી આકાંક્ષાઓ હદ વિનાનાં સંમુદ્ર જોવી છે. એક બાબત હું તમને પૂછું છું કે નવાળ સાહેબ એ સઘળા વાત સાંભળી શું બોલ્યા?”

રત્નમયીના લાલ કપોલને, ચપકકલિકાને લજવાવે તેવી કામળ અંગુલીથી ચુટી ખણીને મતિયા બોલી—“તમારા સંબંધી સઘળા વાત મેં પિતાજીને ફૂદી સંભળાવી છે. તેઓ તમારા દુઃખોથી ખાદ લેદાસ ખન્યા છે. હું તમારી બહિની પ્રશંસા કરતી નથી.

કિન્તુ આવો સ્વરૂપવાન, ઐશ્વર્યવાન, મહંરખાન, કદરદાન ફાજદાર
મીરઅલી કે જોને આટલી સત્તા તથા ઐશ્વર્ય છે, તેને ખસમ
ખનાવવાને તમે આટલાં નારાજ કેમ છો રત્નમયી ?”

રત્નમયી ખોલી-“એક ખસમ તો કરેલ છે, તે ઉપર ખીજો
કરી શકાય કે ? ન હોય તો તમે કાંઈ સૂચના આપો.”

“એ સૂચના પાછળથી આપીશ. હવે ઉપહાસ્ય રહેવા ધો.
પિતાજીએ એક ગુપ્તચરને ગુપ્ત રીતે કાલે સપ્તગ્રામ મોકલ્યો હતો;
તે સમાચાર લાવ્યો છે કે તમારા સ્વામી ફાજદારના કેદખાનામાં
છે. તમને નિષ્કંટક મેળવવા સારૂ મીરઅલી તમારા સ્વામીનો ગુપ્ત
રીતે વધ કરશે; એવો વિચાર તેણે નિશ્ચિત કર્યો છે.”

આ વાત સાંભળતાં રત્નમયી રોમરોમ કંપી ઊઠી. તેના
સમસ્ત દેહવસ્ત્રો પ્રચંડ વાયુના આઘાતથી કંપતી વેતસલતા પેઠે
ધૂળ રહી. સર્વત્ર વિદ્યુત-પ્રવાહ વહી રહ્યો. રત્નમયીએ મૂંઝવણ
ખિખિના લાલ કામળ ઉભય હરત ખળપૂર્વક દબાવી કહ્યું-“ શું
તમે તમારી આ હતભાગિની બહેનનું વૈધવ્ય જોવા ચાહો છો
બેગમ ? જો મહાપ્રાણ નવાખને હું પિતૃતરીકે સંબોધન કરું છું-તેઓ
શું તેમની કન્યાને વિધવા જોવા ધારે છે ?” રત્નમયી તેથી વધારે
કાંઈ ખોલી શકી નહિ. તે માત્ર રડી પડી.

મતિખિખિ સરનેહ એ અશ્રુધારા લુછી નાંખી ખોલી;-“ત-
મારા જેવી પતિવ્રતાના સીમંતના સિન્દુરનો રંગ કદી પથ્થુ મલિન
પડે નહિ. વૃથા ભય ન પામશો બહેન ! પિતાના મનનો એવો
પ્રકંડ છે કે મીરઅલીને પ્રથમથી કાંઈપણ ખબર આપ્યા સિવાય
એકદમ પકડવો. આથી તેના સ્થાનમાં અપપણા ખાતમીદારે ક્રૂપા

વેદમાં આત્માને પણ હાજર છે. મેં જ્યારે જાહેન કહી તમને છાતી સહી આગાવાં છે અને ઉપલક્ષ્ય સ્વરૂપ થઇ તમને આસન્ન મરુતના મુખમાંથી બચાવ્યાં છે; ત્યારે જાણુજો કે જીવન અર્પણ કરીને પણ નવાખ શાયસ્તખાંની પ્રાણાધિક ક-યા આ મતિખિંબ તે સર્વ મંગળમય દિધાતાની કૃપાથી તમને કરીને સુખ તથા શાંતિની સીમામાં લાવશે. સતીના સીમંતનો સમુજ્જવળ સિન્દુરરંગ કદીપણ મીલન થશે નહિ. પ્રભાતમાંજ અમે રવાના થઈશું. સપ્તઆમની બહાર એક સ્વતંત્ર રાજપ્રાસાદ છે, તેજ જંગેશ્વરનું પ્રવાસ-બવન છે. પિતાજીએ કહ્યું છે કે પ્રાતઃકાળમાં ત્યાં અતિ ગુપ્તપણે પહોંચ્યા પછી તેઓ તમારા સ્વામીનો ઉદ્ધાર કરશે.”

રત્નમયી તેના જવાબમાં કાંઈપણ બોલી શકી નહિ. તેના સુંદર નીલેન્દીવર નેત્રમાંથી બીજવાર અશ્રુધારા વહેવા લાગી. મતિ બિબિએ તેને પોતાના કિર્મી લુગડાથી લુછી નાંખી.

(૨૬) પાપીને પોટલે ધુળ.

શયતાન કૃપારામ સંધળી દિશા તરફની વિવેચના કરીનેજ પ્રભાવતીને હસાવી લાવ્યો હતો તેણે જ્યારે જોયું કે આટલી મહેનત પછી રત્નમયી બેના હાથથી બહાર રહી ગઇ છે, ત્યારે તેને મહાપ્રભાદ ગઇયો. ત્યાર પછી તે મનમાં ને મનમાં વ્યથાવાં લાગ્યે: કે રત્નમયીને બરાબર જોવાતો અવસર નવાખને મળ્યો નથી, એટલે તે ઠેકાણે હરપ્રસાદની દ્વિતીયા પત્નીને રત્નમયી કહી નવાખને શાંત પાડી દેવો. જો પકડાઇ જવાશે તો, બ્રમમાં પડવાથી એમ બન્યું છે; એવું કહી દઇશું આ પ્રમાણે સર્વ મતઝળ નક્કી કરીને તે સ્થાનને એ બ્રમનક મેંમાં મુંઝાવ્યો હતો.

પ્રજાને મારઅલીના સરસ્વતી તીર ઉપરના એક ઉદ્યાન મહે-
લમાં લાવી મુખી હાલ ગયે શયતાને ફોનફારને સંદેશ કહીને
“રત્નગિરિને પકડવામાં આવી છે એને તેને ઉદ્યાનમહેલમાં
રખવામાં આવી છે.” મતલબ કે એ સમાચાર મેળવી નવાળ
મીરઅલીનાં દુપારામની ઉપર ઘણા સંતુષ્ટ થયો. પોતાના હાથમાંથી
એક હીંગતી વીંટી કાઢીને એ ખખર લાવનારની મારફત દુપારામને
મોકલી દીધી.

બહુ દિવસની સચિત ધવ્લ આજ પૂર્ણ થઈ છે. તે રત્ન-
મયીનું રૂપ જોઈ જીવનનું સફળ સુખ હારી ગયો હતો. જેને ગાંઠ
આટલા કાંડ-ખનાવ ખન્યા હતા, તે રત્નમયી આજ તેના ઉદ્યાન-
મહેલમાં આવી છે. મીરઅલી અતિ ઉત્કંઠિત ચિત્ત સંધ્યાસમયની
રાહ જુએ છે; કિન્તુ આજ સંધ્યા આગળ વધી પામવા અ-
શકની નથી.

હેવટ તે પ્રસિદ્ધ સંધ્યા આવી. આકાશમાં તારાઓ અગ-
લીના પુષ્પની પેઠે ક્રમેક્રમે ઉદય પામવા લાગ્યા. મીરઅલી ખની
શકે તેટલો સુંદર શણગાર સજીને ઉર્જનમહેલમાં સંધ્યાસમય
ગિરિ આવી પહોંચ્યો.

પાંડુખીમાં અગાગિની પ્રભાને ચેતના આવી હતી. ન્યારે
દુપારામ તેને ઉદ્યાનમહેલમાં મુકી ગયો હતો; હારે તેણે કહ્યું હતું
કે—“કાંઈ લાય નેનું નથી. તમારા સાદ દાસ દાસીઓના અંદોળિત
મેં કયો છે, તે તમારી અત્યેક આજી સાંભળશે.” તેનું કલન ખર-
બર હતું. સંઘળા દાસીઓ હિન્દુ ન સિની હતી તેથી સામે તે
શયતાની કાલિની પાંચ હતી. એ દુષ્ટાઓ પ્રભાને ધણી ધણી

સમજાવી કહ્યું. “તમારા જેવું સદલાયક હોવું હાય ? દેશના કતી
હતી કે જેની આસાથી પૃથ્વી સ્વાતંત્ર્યમાં આવી જાય, તેના તમે
ખેડામ બનશો. તમારે સુખ તથા અધર્મ લેખને, રત્નમય પૂજાથી
જુગી જશે. કાંઈક પાણી વગેરેનું પાન કરી શાંત થાઓ. સંખ્યા
થતાંજ નવાખ આ ઉશ્ચાનમહેલમાં આવશે.”

“સંખ્યા થતાંજ નવાખ આવશે.” એ શબ્દો વીંચી શર
મમાણે પ્રભાવતીના હૃદયમાં લાગ્યા. સંખ્યા તો આવી પહેંચી છે
અને હવે શું થશે ? વ્યાધના મોઢામાંથી કાણુ તેનું રક્ષણ કરશે ? એવા
મનમાં આ સમયે સુખશાંતિભરિત પુણ્યમય ગૃહકેન્દ્રની વાત સાફ
આવી. સ્નેહમયી સાસુ, દેવસમાન સ્વામી, કંટાળા વિનાનો જુગી
સંસાર, સ્વામીનો અપાર પ્રેમ, તેને શું નહોતું ? હાય ! તો પ્રહી
આ બધું ક્યા પાંચે બન્યું ? સ્વામીને સાક્ષાત્ દેવ ગણી આજ પર્વત
ને તેની પૂજા કરતી આવી હતી.

પ્રભાવતી રડી પડી. તેની આંખોમાંથી નીકળતી અશ્રુધારા,
એ ખંડમાં જમીન ઉપર હેમંતના છાંટા પડે પડવા લાગી. સ્વામી
તેને ઘણીવાર કહેતો કે:—“મહાવિપત્તિમાં પરમેશ્વરને બોલવાથી
મનુષ્યની બધી વિપત્તિનો નાશ થઈ જાય છે.” તે મનમાં ને મનમાં
ભગવાનને સંભારવા લાગી. તેણે શાંત મિત્રે બોલવા માંડ્યું—“હે
દયાળુ દેવ ! ત્રીપદીની લગ્નનિવારક પ્રભુ ! ભક્તવત્સલ ભગવાન !
સલાયદીના અપખાનું રક્ષણ કરે નાથ !”

એ સમયે એકાએક તે ખંડમાં મીરવ્વલીએ પ્રવેશ કર્યો. તેણે
જેણું કે સુખસમંજિત સફેદ સ્વચ્છ સંખ્યાનો લોગ કરી પ્રભાવતી
જમીન ઉપર મૌનમુખે બેઠી છે. મીરવ્વલીએ કોમે કહ્યું—“સ્વપ્નિણી

તમે આટલાં બધાં હડીયાં કેમ છો ? તમને મારી આ જાતી ઉપર રાખવા મેં શું શું નથી કર્યું ? જેર, જવા દો એ વાત ! આ આસન વિનાની જમિ તમારે માટે ઉપયુક્ત સ્થાન નથી. સમગ્ર પશ્ચિમ બંગાળાનો ફાજદાર નવાબ મીરઅલીખાં તમારા બંદાનો પણ એક બંદો છે !”

વિપદવારણ નારાયણે પ્રભાના મગજમાં બુદ્ધિ જગૃત કરી. તેણે જાણ્યું કે નવાબ પોતાને રત્નમયી સમજીને આટલું માન આપે છે. તેથી મોઢા ઉપરનું અવગુંઠન દૂર કરી બોલી—“ જનાબ ! હું રત્નમયી નથી—હું તો તેની શોક્ય પ્રભાવતી છું.”

મીરઅલી તે ખંડમાંના અસંખ્ય દીવાઓના પ્રકાશમાં, વિકસિ-તાપરા ત્રાસથી ધૂણ રહેલી દીપ્તનેત્રની ઉજ્જવળ જ્યોતિષૂર્ણ પ્રભાના મોઢા તરફ જોતાજ જાણી શક્યો કે આ રત્નબિંબિ નથી ! તે શ-બ્ધી ગર્જના કરી બોલ્યો—“આવી શયતાની મારી સાથે કેણે કરી ? હું એનો જીવ લઇશ !”

ધટના પ્રવાહ ખીણ દિશા તરફ વળેલો જોઈ પ્રભા દિગ્ભ્રમ કરી બોલી—“ મારી શોક્ય રત્નમયી ને નહિ પકડી ચક્રવાતી આપના કર્મચારી કૃપારામે મને પકડી આણી આપને હોતર્યા છે !”

“ અરે! શું મારી સાથે શયતાની? દગાખાણ! હું કૃપારામનો જીવ લઈ તેને જહનમમાં મોકલીશ.” કૂદ નવાબે એ વખતે પ્રધાન પ્રહરીઓને બોલાવી આજ્ઞા કરી—“ ખાસ મુન્શી કૃપાસમરાયને અત્યારેજ ખેડી નાંખી કેદમાં નાખો,” ઠહેવાળી આવશ્યકતા નથી કે તત્કાલ તે આજ્ઞાનું પાલન થાય.

મીરઅલી બોલ્યો—“ મેં ઘણી નિરાશા સહન કરી છે. આટલી મહેનત કરવા છતાં જ્યારે બીજાવાર વિદ્યુત થયો છું; ત્યારે દુધની ઇચ્છા આજે જાણવી પૂરી કરીશ, તારો સ્વામી હરપ્રસાદ મોટો શયતાન છે ! તને બેઈનજનત કરવાથી તે ઠેકાણે આવશે. તે પછી તને હું શણી પર ચડાવીશ.” આટલું બોલી મીરઅલી પ્રભાવતી તરફ આગળ વધ્યો. પ્રભાવતી મહાભયથી દૂર હઠી ઉભી રહી અને બરાબર એજ સમયે બહારથી એક પાકા કેશવાળા, દીર્ઘબાહુ બલિષ્ઠ યોદ્ધાએ આવી મીરઅલીને ઝીવામાંથી પકડી પૃથ્વી ઉપર પટકી દીધો.

આવા અતક્રિત આક્રમણથી મીરઅલી બેભાન બની ગયા. તે ધૂળ ખંખેરી ઉઠ્યો ત્યારે ઉભા થતાંજ તેણે જોયું કે તેની સામે ખંજ-બિહાર-ઉડિસાનો મહા પ્રતાપશાહી સુબેદાર મુલ્કમાલિક નવાબ શાયસ્તખાં ઉભો છે અને તેની પડખે પોતાના કટ્ટો દુસ્મન જિંદાઅલી ઉભો છે.

મીરઅલીએ તત્કાળ સમજી લીધું કે તેના સુખના દાવસો હવે પૂરા થઈ રહ્યા છે. તે શુભામની પેઠે નતજનુ બની નવાબના ચરણ તળમાં બેસી બોલ્યો—“ જહાંપનાહ! મને ક્ષમા કરો. હું હવે જાણી શક્યો છું કે સતીનો ગ્રહાયકર્તા એજ વિધાતા છે. જો એમ ન હોય તો આજ આ પ્રમાણે શી રીતે બને ?”

શાયસ્તખાં બીંધેલું બ્રહ્મીભંગ સહિત બોલ્યો—“ આ તારો અપરાધ માજનીય નથી. બીજો કાષ્ટ હોત તો તેનું માથું કાપી આ ખંડની પૃથ્વીને તેના લોહીથી રંગી દેત. તારી સાથે વાત કરતાં પણ મને આ વખતે ઘણા કિંપન્ન થાય છે. જે નારી માતૃરૂપે, કન્યા

નહે, આપણે આ સંસારમાં સ્વર્ગની સૃષ્ટિ કરે છે, તેના ઉપર તારા આવા પ્રકારનો અત્યાચાર હવે તારા દિવસો પૂરા થઈ રહ્યા છે મીરઅલી !”

તત્કાળ બંગેશ્વરના અદ્વિતીય દુર્દાનત મીરઅલીને ત્યાંજ કુંબ-લાખડ કરી કારાગારમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો.

નવાબ શાયસ્તખાં માર્શિયતી જિંદાઅલિ પ્રત્યે ખોટો-સદ્ભાવ્યે આપણે બરાબર વખતે આવી પહોંચ્યા છીએ; જો એ પ્રમાણે ન આવ્યા હોત તો આજ એક સતીનો સર્વનાશ થઈ જત ! આલો, જિંદાઅલી ! અહીં આ નરકસ્થાનમાં વધારે વાર ઉભા રહેવાનું પ્રયોજન નથી. કાલે આ ક્ષત્રિયના મીરઅલીના અપરાધનો વિચાર કરવામાં આવશે.”

જિંદાઅલી આ વખતે ઘણો પ્રકુષિત હતો. તત્કાળ તે બંગેશ્વરની પાછળ આસવા લાગ્યો.

ઉપસંહાર.

અમીર-ઉલ્લ-ઉમરા શાયસ્તખાંએ પછી શું કયું, એ કહેવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

ઘણી યુક્ત રીતે નવાબ શાયસ્તખાં સમગ્રામમાં તેના મહેલમાં આવી પહોંચ્યો હતો. સંધ્યાસમય પછી તેના યુક્તચરે આવી સમાચાર આપ્યા હતા કે—મીરઅલી આજે એક સતી સ્ત્રીના સતી-ત્વધર્મનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં છે. ” શાયસ્તખાં એજ વખતે જિંદાખાં તથા કેટલાક સિપાહીઓને સાથે લઈ તત્કાળ ત્વરિત ગતિએ ઉદ્ધાન મહેલમાં જઈ પહોંચ્યો હતો. પછી તેણે શું કયું કાર્ય કર્યું તે બાબતના ખબરવામાં જે

બાળ દિવસે હરખાર ભરી શાયસ્તખાંચે દૂધે મળેલ કમો-કે-
 સમગ્રામના ફેળદાર મીરબલીખાને ફેળલાખેલ અવરજામાં
 રાજમહાલ મોકલવામાં આવશે. તેને ન્યામ હું ત્યાં જઈશ તે પછી
 કરવામાં આવશે. તેની જગ્યા ઉપર સમગ્રામના ફેળદાર તરીકે
 જિંદાખાને નિયુક્ત કરવામાં આવે છે અને કમલલોચનરાય જે
 પ્રમાણે આમિલદાર હતા, તે પ્રમાણે તેમને એજ પદ ઉપર ફરી
 નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. તેમના જમાઈ હરપ્રસાદને આમિલદાર
 કમલલોચન રાયના સહકારીની પદવી આપવામાં આવે છે.

કમલલોચનરાયનું અદૃષ્ટ આ યોજનાથી પુનઃ પરિવર્તન
 પામ્યું. તે સાથે હરપ્રસાદને પણ આ મોટો લાભ આકર્ષિતકારકર
 મળ્યો. મીરબલીનો ઉદ્યાનમહેલ હરપ્રસાદને વાસ કરવા સારું
 આપવામાં આવ્યો. પ્રભાવતી તથા રત્નમયીને લક્ષ્મી તથા સરસ્વ-
 તી રૂપે મેળવી હરપ્રસાદ ઘણા સુખમાં દિવસો બતિત કરવા
 લાગ્યો.

શાયસ્તખાંના સમગ્રામ ત્યાગ કરવાના પૂર્વ દિવસે મહાપ્રાણુ
 મોતિબિબિ સ્વયં આલીને રત્નમયીને મળવા આવી. રત્નમયી ફત-
 તતા દેખાડતી રૂઢી પડી. પછી નવાળ કન્યાના જે હાથ બળથી
 પકડી રતેહમયી રત્ન બોલી—“આ અગ્નાગિનીને બગિચી મણી
 યાદ કરજો. નારીના રૂપમાં તમે સાક્ષાત્ દેવી છો. નવાળ શાયસ્ત-
 ખાંની કન્યાને ઘટે એવું કામ તેમે કર્યું છે. મોતિબિબિ આત્મ
 પ્રશંસા સાંભળવા નાખુશ હતી. રત્નમયીને સરતેહ છાતી સાથે
 આંખી તે બોલી—“રત્ન ! હું તમને બહુ શુભવાંચી નથી આપણું
 મિમન પુનઃ ક્યારે થશે એ હું બાબુવી નથી, તમે સ્વામીચેહગિમી

માઓ. પુત્રવતી બનેા એજ હું આશિર્વાદ હઉં છું. તમે મને કદી ન બૂલી જાઓ એ હેતુ માટે તમારા પુત્રનું નામ ‘ મોતીકુમાર ’ પાડજો.” પછી રત્નમયીના હૃદયની કૃતજ્ઞતા સંગે લાઘવ નવાળા કન્યા સપ્તઆમ ત્યાગ કરી ગઇ.

સુખસૌભાગ્યની સંપત્તિવાળી રત્નમયી મોતીબિબિના સ્મરણને આજીવન બૂલી શકી નહિ. એ બનાવ બન્યા પછી બે વર્ષ વ્યતિત થયાં છે. હરપ્રસાદ હવે નવાબ-દરબારમાં એક ઉચ્ચ હોદ્દાનો અધિકારી બન્યો છે. કમલલોચનરાયે ‘ કુતા અને નકર ’ ને એકજ ઐશીનાં ગણી નવાબી નોકરી છોડી દીધી છે અને હરપ્રસાદ સપ્તઆમનો આગિલદાર બની મહેલ, મિપાદ, તથા લોકામાં સંમાનનો અધિકારી થયો છે.

હરપ્રસાદનું પ્રાસાદ તુલ્ય મકાન નૂતન નામધારી બન્યું છે. તેણે તેનું નામ રાખ્યું છે— ‘ મોતિમહાલ ’

એક દિવસ રત્ન અને પ્રભાવતી આ પ્રાસાદ તુલ્ય મુશગિજ્જત ‘ મોતીમહાલ ’ ના વરંડામાં ઉભી રહી સરસ્વતીની શુભ તરંગ લીક્ષા જોતાં હતાં.

પ્રભા ધણી ચંચળ હતી. તે રત્નમયીની કાંટે વળગી બોલી—
“ બહેન ! જો તું નવાબની બેગમ બની હોત તો શું આજે આવા પ્રકારના આનંદમાં આ ‘ મોતિમહાલ ’ માં વાસ કરવા પામી હોત ? ”

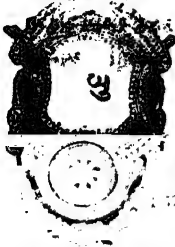
રત્નમયી પ્રભાના આ અદ્ભુત પ્રશ્ન ઉપર કૃત્રિમ શાપ પ્રકટ કરી બોલી—“ તું મારી શોક્ય ખરી કે ? તેથીજ આવી વાત કરે છે ! જુડા મોઢાવાળા ! શું તું બોલી ગઇ છે કે—સપ્તઆમના નૂતન આગિલદારની આદરણીયા પત્ની છું ! તું તો પ્રાયઃ બેગમ બનીજ હતી, પણ એ વાત ઉઘી ગઇ બહેન ! ”

પ્રભા બોલી—“એ...મ ક? તારે સોજ આના સ્થામીએ
ભાગ દેવો પડે, તેથી કું બેગમ થવાની ઇચ્છાને ત્યામે કરી આ
મેાતીમહાલમાં આવી છું.” આવા કૃત્રિમ પ્રણય કલાક સમયે સહસા
હરપ્રસાદને સમીપ આવેલો. જોઈ તે બંને જણાં અન્નમ
ચાલ્યાં ગયાં.

પ્રભા અને રત્નમયી હરપ્રસાદને લઈ અતિ સુખ સ્વચ્છંદમાં
ધર સંસાર ચલાવવા લાગ્યાં. અમે પણ દુઃખની પાછળ સુખની
કલાણી ઠી સહુદય પાઠક-પાઠિકાઓ પાસેથી વિદાય થઈએ છીએ.

સાજા હરદોલ.

દેશખંડના ઇતિહાસમાં ચંપકરાયની રાણી સારંગી
એ નામ જેમ અમર અને પ્રિય થઇ પડ્યું છે;
તેમજ કિંબદ્ધના તેથી પણ અધિક હરદોલનું નામ
લોકોને પ્રિય થયું છે. આજે હરદોલખંડમાં એક
પણ ગામ એવું નથી કે જ્યાં હરદોલના સ્મરણાર્થે

ચથુતરો ન હોય! લમ જેવા મંગળ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ સારાં આભૂષણો
પહેરી તે ચથુતરાનાં દર્શન કરે છે અને અત્યંત ભક્તિ-તથા અદ્વાતી
યુષ્ણો વડે તેની પૂજા કરે છે. વળી લમ પ્રસંગે હલદી કંકુ આપ્યા
પહેલાં સ્ત્રીઓ હરદોલના નામનો ઉચ્ચાર કરે છે. પ્રત્યેક માણસ
જુદા જુદા દેવને માને છે. કોઇ મહાદેવજીને ભાગ ચઢાવે છે, કોઇ
કબિરને મલિદા અર્પણ કરે છે, કોઇ દેવીને યજ્ઞ અર્પણ કરી
તેની તૃપ્તિ કરે છે (૧) પરંતુ હરદોલ એવો છે કે જેને,
ગરીબ હોય કે શ્રીમંત હોય પણ પ્રત્યેક જણ પોતાની આવક
પ્રમાણે અમુક રકમ આપવાનું જોઇએ. કોઇ પણ ગામમાં જઇ
એક નાનામાં નાના આળકને પૂછીએ, તો તે તરતજ હરદોલનો
ચથુતરો જતાવશે. હરદોલ એવું કેવું અલૌકિક કૃત્ય કર્યું છે કે
જેથી લોકોના મનમાં તેને માટે આટલો આદર અને ભક્તિ છે?
તેણે કાંઈ પણ દેશ કબજે કર્યો નથી, કોઇ નવું રાજ્ય સ્થાપન
કર્યું નથી, અથવા કાંઇ મહત્કૃત્ય કર્યું નથી, તેણે એકાદ મોટા

અંધ લખ્યો એમ પણ નથી. તે દેવ નહોતો. કે પ્રતાપી રાજા નહોતો, પણ તે એક એવો મનુષ્ય હતો કે જે પોતાના સંશયી ભક્ષતા વહેમને ગણિ-ભાગ થઈ પડ્યો હતો ! એક સ્ત્રી ઉપરના અનિશ્વાસનો ડાઘ કાઢવા તેણે વિધનો પાલો પીધો હતો ! તેણે પોતાના રક્તથી એક પતિવ્રતા સ્ત્રી ઉપર આવેલો દૂષણનો ડાઘ ધોઈ નાખ્યો હતો ! બળ એજ તેની મરદાષ્ટનું કામ કે જેને આજ ત્રણસો વર્ષ થઈ ગયાં તો પણ તેના પવિત્ર નામની ઉત્પત્તિ કહીતે આજ સુધી કાયમ રહેલી છે. દુનીયામાં કોઈ યશસ્વીની યશને માટે ઉભાં કરેલાં કામો, સ્મારકો કે ઇતિહાસમાં લખાએલો વિજય એ લોકોનાં વખાણને પાત્ર થાય છે; પરંતુ મરદાષ્ટનો કૃત્યો તો માણસોનાં અંતઃકરણમાં ધાર્મિક વૃત્તિ બગડત કરે છે. એ ખરી વાત છે કે મનુષ્યને હાથે એકાદ તટલ્ય-કે જે સાધારણ મનુષ્યની શક્તિ મહાર છે-ને થયા શિવાય તેને લોકોનાં હૃદયમાં દેવતાની પદવી પ્રાપ્ત થતી નથી ! દેશ છતનારા, કવિ, ઉદાર માણસો અને પ્રામણિક ન્યાયાધીશો એમને લોકોના મસ્તકે રૂપી મંદિરમાં સ્થળ મળે છે; પરંતુ સ્વાભિમાનથી બલિ થઈ પડનારા વીર પુરો તો લોકોના અંતઃકરણમાં ઉચ્ચાસને ખીરાળે છે. આજ દેવતાઓને જે માન છે તેજ હરદોલને પણ છે. એ નામ ઉંચેર ક્ષીઅરોનાં કાવ્યોની મોતીની માળાઓ ચમકે છે. તેની કૃષ્ણ આજ આખરૂદાર મનુષ્યોના મનમાં હિમ્મત ઉત્પન્ન કરે છે અને નીતિમાન સ્ત્રીઓ તેમાંથી પ્રતિષ્ઠાનો ઘડો લે છે !

(૨)

હરદોલ એ જોઝારસિંહનો નાનો ભાઈ હતો. જોઝારસિંહ સૌજાતો રાજા હતો. અસૈચ્છી એ પ્રદેશની માતૃભૂમિ છે. મુલક

જયો પહાડી છે. જૌઝારસિંહ મોટા ધૈર્યવાન અને સાહસી રાજા હતા. એ વેળા શાહજહાં દલ્હીનો બાદશાહ હતો. જે વખતે ખાન-જાન મોટી મોટું ખંડ કરી બાદશાહનું મુકાબલું પાયમાલી કરતો ઓર્ચર્ડ પાસે આવ્યો, તે વેળા જૌઝારસિંહ અતિ શૌર્યથી તેની સામે થયો, તેની એ બહાદુરીથી શાહજહાં તેના ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો; કારણ કે બાદશાહ મનુષ્ય પરીક્ષામાં એક કુશળ રત્ન પ્રાપ્ત થતો. તેણે તાબડતોપ રાજાની દક્ષિણના મુખ તરીકે સલામ મહત્વના કામ ઉપર નીમણુંક કરી. તે દિવસે ઓર્ચર્ડમાં અનંદ આનંદ દ્રષ્ટિએ પડતો હતો. બાદશાહનો મંત્રી બહુ મૂલ્યવાન પોશાક અને સનદ લઇને રાજાની પાસે આવી પહોંચ્યો. જૌઝારસિંહને હાથે મોટા મોટા કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પ્રાસની તૈયારી થવા લાગી, રાજાએ હરદોહને બોલાવી કહ્યું— “ભાઈ! હું જાઉં છું. આ રાજ્ય તારા હાથમાં સોંપું છું. મારી પ્રજા મારી ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે, તેમ તું પણ તેમને પ્રીતિથી વશ કરજે. ન્યાય એ રાજાઓનો મોટો બળવાન સહાયક છે. કાંઈ પણ શત્રુ ન્યાયનો કાટ તોડી શકતો નથી, પણ ખરો ન્યાય તે કહેરાય કે જેને પ્રજા ન્યાય કહી શકે ! કેવળ ન્યાય કરવો એ તારું કામ નથી; પણ એ ન્યાયની લોકોને ખાતરી કરી આપવી જોઈએ. આથી અધિક હું તને શું કહું ? તું પોતે દુહિ-માન છે.” આટલું કહી રાજાએ પોતાના માથા ઉપરથી મુકુટ ઠાઠી હરદોહના આથા ઉપર મૂક્યો. હરદોહ બહુ વિરહથી રહતો રહતો ભાઈના ચરણમાં નમ્યો.

પછી રાજા પોતાની રાણી કબીનાની પરવાનગી લેવા તેના

મહેશમાં ગયો. રાણી દરવાજામાં ઉભી ઉભી રહતી હતી. રાજાને જોતાજ તે તેના પગમાં પડી. જૌઝારસિંહે તેને ઉઠાડી પોતાની બાથમાં લીધી અને કહ્યું-“ પ્રિયો! આ રહવાનો સમય નથી. બુદ્ધિ આપી સ્ત્રીઓ આવે પ્રસંગે રહતી નથી. ઇશ્વરની મરજી હશે. તે આપણે સત્તરજ પાછાં મળીશું. મારી ઉપર તારો પ્રેમ છે, એવોજ રહેવા દેજો મેં રાજ્ય હરદોલને સોંપ્યું છે. તે હજી બાળક છે. તેણે સંસારના સારા માઠા પ્રસંગો હજી જોયા નથી. તું તેને સલાહ આપી મદદ કરજો. ” અપૂના પ્રવાહથી રાણીની વાતો બંધ થઈ. એમ કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓ આવે પ્રસંગે રહતી રોકી શકે છે ! હૃદયની વેદનાને અંતરમાંજ સમાવી શકે છે ! અને તે ખરુંજ છે. રાણીએ બે હાથ જોડી અંતરનો ડૂમે; અંતરમાંજ સમાવી રાજા તરફ હસતું મોહુ કરીને જોયું; પણ તે હવું કેવું હતું ? નિમિત્ત અવકાશમાં દીવાના પ્રકાશથી જેમ તિમિર વધારે વ્યક્ત થાય છે; તેમ તે રાણીએ હાસ્યથી તેના હૃદયમાંનું અપાર દુઃખ અધિક વ્યક્ત કરી દેખાડ્યું.

(૩)

જૌઝારસિંહના ગયા પછી હરદોલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. થોડાજ વખતમાં પોતાના ન્યાયી વર્તનથી તે પ્રજાને પ્રિય થયો અને તે એટલો બધો કે સૌને જૌઝારસિંહનું થોડા વખતમાં વિસ્મરણ થયું. જૌઝારસિંહને મિત્ર હતા અને શત્રુ પણ હતા; પરંતુ હરદોલે તે બધાને પોતાના મિત્રજ બનાવ્યા ! તે એટલો હસ-મુખો અને એટલો મધુરભાષી હતો કે જેની જેની સાથે તે એક વાર બાંધણું કરતો, તે તેના જન્મભર અડગ બંધત બની રહેતા.

તે રાજ્યમાં એવો એક પશુ મનુષ્ય નહોતો કે જેનો હજુર સ્વારી પર્વત પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ હોયો રાત્રિ-દિવસ તેના દરબારના દરબારના ખુદશા રહેતા. ઔચ્છામાં આવો સર્વતોષરી લોકપ્રિય રાજા કદી પશુ થયો નહોતો. તે ઉદાર, ન્યાયી અને વિદ્યા-કળા-કૌશલ્યનો બોધતા હતા. આ યજ્ઞ તેના સદ્ગુણ ઉપરાંત તેનામાં એક વિશેષ ગુણ એ હતો કે તે મોટો શર હતો. તેના અંગમાં આ ગુણ સંપૂર્ણ ખીલેલો હતો. જે લોકોના જીવનનો સર્વભાર ખોતાની તરવાર ઉપર હતો, તે લોકો ખોતાના રાજના શૌર્ય ઉપર બેટલા લુપ્ત હતા. તેટલા ખીજા કોઈપણ ગુણ ઉપર નહોતા. હરદોલ શૌર્યની જ પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા જેવી હતી. અદેશના લોક તરવારને સ્વામી માનતા. હરદોલ તેમના હૃદય ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યો અને તે મુલક ઉપર રાજ્ય કરવા કરતાં કડીન હતું. આ પ્રમાણે એક વર્ષ વીતી ગયું. દક્ષિણમાં જૈન ઝારસિંહે બ્રહ્માણ પુશી થાય એવો લાલિવટ ચલાવ્યો અને ઔચ્છામાં હરદોલે મળ્યાં મોહિનીમંત્ર કુંકરો.

શાલ્યુન મહિનો હતો. અખીલ અને ગુપ્તાલથી સર્વ જ જમીન રંગાઈ ગઈ હતી. સવળે કામેદીપક ઉપકરણોથી શોકાતુર માણસોના અંતઃકરણમાં પશુ મંદનજવાળા અગ્નિચિત્ર થતી હતી. રખીના પાકથી જેતરો ભરેલાં હતાં અને જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ જવાયો હતો. આ વખતે તરવારથી સારો પટા ખેલનારો એક દિક્ષીનો નામોકિત પહેત્રવાન ઔચ્છામાં આવી પહોંચ્યો. એટામોટા પહેલવાનોએ તેની તરવારનું બળ માન્ય કયું હતું. દિલ્લીથી ઔચ્છા સુધીમાં સેકડા માણસો તેની સામે થયા હતા; પણ કાઈ તેની સામે ટકા શક્ય નહોતું તેની સાથે લડ્યું એ મોરતીના દુશ્મન સાથે

મડવાનું નાહ; પણ કેવળ મૃત્યુ સાથે લડવાનું હતું; એમ સોતે લાગતું । તેને ઇનામની લાલસા નહોતી. તે જેવો છાત્રીનો દહ હતો, તેવોજ સ્વભાવથી પૈસા માટે ખેદરહીત હતો. હોળીના દિવસોમાં તેણે એવો ઢંઢેરો પીટાચો કે-દિવનો વાધ-દિલ્લીનો કાદર-ખાન. ઔચ્છામાં આવી પહોંચ્યો છે, જેને પોતાનો જીવ ભારી થયો હોય, તેણે તેની પાસે આવીને પોતાના દિવની પરીક્ષા કરવી.”

ઔચ્છાના શરભોકા અને બુદ્ધલા પહેલસનો આ અભિમાની ઢંઢેરો સાંભળીને અત્યંત ગરમ થયા. મૃદંગની ધાપ અને મનોહર ગાયનને બદલે દોલના અવાજ અને શૌર્યોત્પાદક ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા. હરદોલનો અગાડો એટલે ઔચ્છાના તીરંદાજ અને પહેલસનો એક પ્રિય સ્થાનજ હતું. એ કેકણે શહેરના નામાંકિત પહેલસનો એકઠા થતા; તેમાં કાલદેવ અને ભાલદેવ એ બુદ્ધલા ભૂષણરૂપ હતા. તેમણે અનેક કુતીઓ કરી સેકડે કુસ્તીકારોને માર્યા હતા આ બન્ને કાદરખાનનો ગુર્વ ઉતારવાના નિશ્ચય ઉપર આયા.

ખીજે દિવસે કિલ્લાતી પાસેના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં ઔચ્છાના નવજવાન અને વૃદ્ધ માણસો એકઠા થયા. સર્વેએ સારાં સારાં વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હતાં. તરણ માણસો માથા ઉપર રંગ-ખેરંગી પાવડી, કપાળમાં તિલક, નેત્રોમાં મરદાઈની ચમક, કમરમાં તીક્ષ્ણ અગર પ્રગેરેથી સજ્જ થઈ ન્યાં ન્યાં સ્થાન લઈ બેસતા હતા. વૃદ્ધો માથા ઉપર સાદી પણ વાંકી પાવડી પહેરી, સફેદ છઠ્ઠી વસ્ત્રથી બાંધી, સરીરે વૃદ્ધ છતાં મનથી યુવાન હોય. તેમ ઉભાઈમાં બેસવાનો સખડ કરી બેસતા હતા. મૃત્યુ મુખથી શૌર્યથી

ચર્ચા ચાલતી હતી. તરણો કહેતા હતા કે—‘જોઈએ, આજ ઓ-
રજીની લાજ જાય છે કે રહે છે ?’ પણ જુદી તેમને જણાવતા
હતા કે—‘ઓરજીએ કદી હાર પાધી નથી અને કદી ખારો પણ
નહિ !’ મહેનો આવો ઉત્સાહ જોઈને હરદોલસિંહ ગર્જના કરી
ખેલ્યો—‘ખમરદાર ! જુદેની લાજ રહે કે ન રહે; પરંતુ જુદેલના
નિપમેનું આક્રમણ થતું જોઈએ નહિ ! ઓરજીવાળા તરવારથી
ડરીને પાછા હડયા, એમ જોલ્લાની બહારના લોકોને તક મળી કે
તરતજ હું તમારો શત્રુ છું એમ સમજવું !’

મુરોદય થયો. એકદમ તમારાં ધમધમ વાગવા માંડ્યાં. લો-
પના મતમાં ઉમેદ અને ખીતિ એ મેં નુમુલપુદ સર ચમું અને
એ વિકાર નેમના ઓઠ પર્યંત આવડી પહેડ્યો ! કાલદેવ અને
કાલદેવના બંને લંગોટ વાળા ! સજ્જ થયા ને સામપ્રામા ઉતર્યા.
એક ખીજાએ પોતપોતાની તરવારો ખેંચી—પ્રથમ તે બંને દલા-
લિંગન કરી બેઠ્યા; પછી તરતજ જુદા પડી વિજળાની માફક તરવારો-
ને ચળકાવતા—ચમકાવતા હુમલા લાગ્યા. બરાબર ત્રણ કલાક સુધી
એમ જણાતું હતું કે બંને સપોના મોઢાઓમાંથી ભયંકર જવાબાઓ
બહાર નીકળીને તેની પરસ્પર પ્રપાઞ્ગી ચાલેલી છે. હજારો લોકો
હિમા રહીને એ તમાસો જોતા હતા. તે વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં મધ્ય
રાત્રિ પ્રમાણે ચારે તરફ નિઃશબ્દતા જામી હતી. અલખત, ન્યારે
ન્યારે કાલદેવ એકાદ ચોટ મારે અથવા એકાદ જણ પોતાનો બ-
હુજ ચાલાકીથી બચાવ કરે, ત્યારે ત્યારે લોકોનાં હૃદય આપોઆપ
ધન્યવાદ દેવા ઉછળતાં; કિન્તુ કોની સત્તા છે કે મોદામાંથી કોણ
એક શબ્દ પણ બહાર કાઢી શકે ? અહીં તરવારની રમત ચાલતી

હતી; ત્યારે ધાર્મિક પ્રેક્ષકોમાં જુદોજ દેખાવ દેખાતો હતો. રાષ્ટ્રીય અભિમાનથી વારંવાર ઉત્પન્ન થતાં વિકારો રોકી રાખવા અને ઉત્સાહ તથા નિરુત્સાહ દર્શાવનાર શબ્દ મોઢા બહાર ન કાઢવા દેવા; એ તરવારી પાસેથી પોતાનો બચાવ કરવો તેના કરતાં પણ કઠીન કામ હતું ! એકાએક કાદરખાને ‘અક્ષાહો અકષર !’ એવો ભયંકર જ્વનિ કર્યો ! કેમ જાણે મેક્ષાદ ન થયો હોય ! અને તે થતાંજ કાલદેવના માથા ઉપર તેજ તરવાર પડી !!

(૪)

કાલદેવ પડતાંજ જુદેજના લોકોનું ધૈર્ય છૂટી ગયું. પ્રત્યેકના અહેરા ઉપરથી ગર્વ જતો રહ્યો અને ત્યાં સરમ તથા ક્રોધ રૂપદ્વ દેખાવા લાગ્યાં. હજારો લોકો પોતાની બેઠક ઉપરથી છૂટ્યા; પણ હરદો સિંહે મર્જના કરીને કહ્યું—“ખખરદાર ! આમળ એક પણ ડગલું કોઇ મૂકરો નહિ !” આ ક્ષિંબનાદથી સહુના પગ અટકી ગયા. નમાસો જોવા આવેલા પ્રેક્ષકોને અટકાવી જ્યારે હરદોજ પોતાની બેઠકની નીચે ઉતર્યો અને કાલદેવે તેને જોયો કે તરતજ તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ચમકવા લાગ્યાં ! લાયલ થએલો વાઘ જમીન ઉપર તરફડતો પડ્યો હતો. તેની તરવારની જેમ તેના જીવનના પણ બે કક્કા થયા હતા; દિવસ સમાપ્ત થયો.—રાત્રિ થઇ; પણ જુદેજના લોકોનાં નેત્રોમાં ઉદ્વેગ્યાંથી ? ક્યારે સવાર થાય તેનીજ સર્વ રાહ જોતા હતા. એક રોગી માણસ પણ દુઃખને લીધે પ્રાતઃકાળ થવાની ગાહ ન જુએ; એટલી તબક્કથી લોકો અરજોદાયની રાહ જોતા હતા. વારંવાર આકાશ તરફ જોઇને અને રાત્રીની મંદ ગતિ નિહાળીને તેઓ અત્યંત સંતાપ કરતા હતા. તેમના અભિમાન ઉપર કારી ગ્રખમ થયો હતો !

ખાંડો પદિવસે સુધેદમ થયો. કે તરતજ ત્રણ લાખ શુદેલના લોકોએ જમને બાલદેવનું સ્વાગત કર્યું. જે વેળા બાલદેવ કાદર ખાનની સામે જવા લાગ્યો, તે વેળા લોકોનાં હૃદય પ્રગટવા લાગ્યાં. કાલે જ્યારે કાલદેવ કુસ્તીમાં ઉતર્યો, ત્યારે શુદેલના લોકોનાં મન ઉત્સાહથી ભરેલાં હતાં; પણ વ્યાજની સ્થિતિ જુદાજ પ્રકારની હતી. તેમના મનમાં ઉત્સાહને બદલે ખીતિનો નિવાસ થયેલો હતો. જ્યારે કાદરખાન એકાદ ઘાતક માર કરતો, ત્યારે લોકોનાં મન અસ્વસ્થ બની જતાં. એ તો નિઃશંકે હવે કે બાલદેવ પોતાના બાઇથી અધિક કુશળ હતો અને તેણે કાદરખાનને ઘણીવાર હેરાન કર્યો હતો; પણ દિક્ષિનો આનુભવિક પહેલવાન પ્રત્યેક વેળા પોતાનો ખચાવ કરી લેતો, ખરાબર ત્રણ કલાક સુધી આ બંને બળવાન મક્કતું હૃદ-યુદ્ધ ચાલ્યું. એટલામાં એકાએક ‘કટ’ એવો અવાજ થયો અને બાલદેવની તરવારના બે કક્કડા થયા !

રાજા હરદોલે તરતજ બાલદેવ તરફ પોતાની તરવાર ફેંકી; કિન્તુ તે નીચે વળી લેવા જાય છે. એટલામાં કાદરખાને ધા કર્યો. અગર જો કે તેથી ઉઘ્ર જખમ થયો નહિ, પણ તેથી લગાઇનો તો નિકાલ કરવામાં આવ્યો ! અગ્નાય થયેલા લોકો પ્રેતપોતાને ધેર ગયા. બાલદેવ હજુ પણ સામે ઉતરવા તૈયાર હતો—શુદેલના લોકો હજુ પણ પોતાની હાર કયુલ કરવા માગતા નહોતા, પરંતુ હરદોલે તેમને સમજાવીને કહ્યું—“બાઇઓ ! આપણા તરવારી પહેલવાનને જખમ થયો ત્યારથીજ આપણી હાર થઇ ! જો હું કાદરખાનની જગમગે હોત તો હથિયાર વિનાના મનુષ્ય ઉપર આ કરત નહિ.” જ્યાંસુધી મારો-પ્રતિસ્પર્ધી હરીફ હાથમાં તરવાર ન લેતો ત્યાં સુધી હું મારો હાથ તેના ઉપર ઉગામત નહિ ! પરંતુ” કાદરખાન

ઉદારતાના આંશો શાંખેલાં મળ્યાં. આહુબળ સંપાદન કરવા સીધે તેણે ઉદારપણું છાડ્યું છે; માટે હવે હું નમને સિદ્ધ કરી બેસી-
વીરા કે કુસ્તી કેમ થાય છે !

આ પ્રમાણે લોકોને ધારણ આપી રાજ્ય હરદોષ બંનેને-
આનામાં ગયો. રાણી ક્ષીનાએ તેને જોતાં જ પૂછ્યું—“દીયરજી !
આજની કુસ્તી કેવી થઈ?”

હરદોષે મોઢું ફેરવી કિતર આપ્યો—“આજે પણ કાલના જે-
વીજ હકીકત છે.”

“શું જાલદેવ માંગી ગયા ?”

“જીવથી નહિ ગયો; પણ તેણે હાર પાવી.”

“તો હવે શું કરશો ?”

“હું પોતે પણ તેજ વિચારમાં છું. આજ અધી ઓચ્છીને
કદી નીચું જોવાનો સમય આવ્યો નથી. અમારે દૌલત નહોતી,
મોઢું રાજ્ય નહોતું; પરંતુ અમારા શીય આગળ અમે રાજ્ય
તથા દૌલતને કાંઈ હિસાબમાં ગણતા નહિ ! ઓચ્છીની આગળ
મુદેલની લાજ આજ જાય છે !”

“શું હવે કાંઈ આશા રહી નથી ?” ક્ષીનાએ હતાશ થઈ
પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મારા પ્રહેલવાનામાં હવે એવો કાંઈ નથી કે જેને હું તેની
આમે કિતારું ! જાલદેવે હાર પામી તેથી મુદેલના લોકોનો ઉસાર
અત્યંત મજબૂત થઈ ગયો છે. આજ આમું શહેર શોકમાં ટૂંકી
વર્ષુ છે. સેંકડો ઘરોમાં નથી બૂલા સજાવ્યા. કુચ્છી દીને પ્રક-
ટયા ! જેની ઉપર મારા દેશની સર્વ આખર અવધેશી હતી; તે

વસ્તુ આજ નહીં થાય છે ! ભાલદેવ મારા ઉસ્તાદ છે, તેના હાર
આધા પછી હું મેદાનમાં જઈ એ તેનું અપમાન કરવા જેવું છે;
પણ શુદ્ધિની આખરે જાય, એ મારું માથું જવા ખરાબર છે,
કાદરખાન નિઃસંશય પોતાના હુન્નરમાં અદ્વિતીય છે; પરંતુ અમારો
ભાલદેવ પણ તેનાથી કાંઈ પ્રકારે ઉતરે તેમો નથી ! કાદરખાનનો
જય કેવળ તેની પાણીદાર ને મજબુત તરવારને લીધે થયો છે.
કાદરખાનની તરવાર જે ભાલદેવના હાથમાં હોત તો ખાત્રીથી તેણે
મેદાનમાં વિજય મેળવ્યો હોત ! ઔરઝામાં ફક્ત એકજ એવી
તરવાર છે કે જે કાદરખાનની તરવારને જવાબ આપી શકે. તે
તરવાર મારા ભાઈની 'દામન તરવાર' છે. જે તમે ઔરઝાની લાજ
રાખવા ઈચ્છતા હો તો તે તરવાર મને આપો. આ મારા છેવટનો
પ્રયત્ન છે. એટલું કરવા છતાં પણ જે યશ નહિ મળે તો પછી
ઔરઝાનું નામ કાયમનું દુષ્કર્મ છે એમ સમજવું !"

હસીના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે "હું આ તરવાર આપું
કે ન આપું ? મહારાજો મને ના કહેલી છે. તેમનો એવો કુકર્મ
કે તે તરવાર ઉપર ખીજની છાંયા પડે તો તે નિરપયોગી છે.
એવી તેમની આજ્ઞા છતાં જે હું તેનું ઉલ્લંઘન કરું તો તેઓ નારાજ
થાય; પણ આપું તો તેમાં રધારે વાધા જેવું પણ નથી. કારણ
કે તેમણે કહ્યું છે કે કાંઈ ખરા પ્રસંગે તે બહાર કાઢવી. શુદ્ધિનું
નામ રાખવું એ તેમના કરતાં જાને વધારે પ્રિય છે ? તેમના
સિવાય પોતાના દેશ ઉપર અધિક પ્રીતિ કરનાર ખીજે કાણ છે ?
આ વખતે તેમની આજ્ઞાનો બ્યવહારિક શુદ્ધિએ વિચાર કરવો
જોઈએ." આવો મનમાં વિચાર કરીને હસીનાએ તે તરવાર હરદોશને
સ્વધીન કરી.

(૫)

પ્રાતઃકાળ થતાંજ રાજા હરદોશ કાદરખાનની સમી ઉતરવાનો છે, એવી ખબર જ્યાં ત્યાં ફેલાઈ ગઈ એ સમગ્રતાંજ પ્રત્યેક મનુષ્યને જાણે કેમ લગાઈનું આમંત્રણ થયું હોય, તેમ એકદમ ઉડીને સૌ અંતરીરાષ્ટ્રી કુસ્તીના રથાન તરફ જવા લાગ્યા. પ્રત્યેકના મુખમાંથી ‘અમારા દેહમાં જીવ છે, ત્યાંસુધી મહારાજને અમે કુસ્તીમાં ઉતરવા દઈશું નહિ !’ એવા શબ્દો નીકળતા હતા, પરંતુ લોકો કુસ્તીના રથાન પાસે જઈને જુએ છે તો હરદોશ સજ્જ થઈને ઉભેલો છે. આ નખને તેમના મનમાં યું થયું હશે તે કાણ જાણી શકે ? ચારે તરફ અત્યંત શાંતતા હતી પ્રત્યેકની દષ્ટિ અખાડા તરફ લાગી રહી હતી અને તે સૌ હરદોશનું અભિષેચિતન કરતા હતા. કાદરખાનનો એક એક ધાન્વાર હજારો લોકોના હૃદયના દુકાડ કરી નાંખતો અને હરદોશનો એક એક ધા લોકોના હૃદયમાં આનંદની લહરી ઉત્પન્ન કરતો હતો. અખાડામાં બે સરખા પહેલવાનની કુસ્તી ચાલતી હતી. છેવટે ‘દામન તરવાર’ પીજળીરૂપે કાદરખાનના માથા ઉપર આવીને પડી ! એ જોતાં જુદેલના લોકો આનંદાતિથયને લીધે ઉન્મત્ત થઈ ગયા. હર્ષમાં સૌ નાચવા લાગ્યા. હજારો લોકોમાં હરદોશની મરદાઈની તારીફ થવા માંડી. સર્વત્ર જુદેલનો તે હરદોશનો જય ઉચ્ચારવા લાગ્યો ! આમ લોકો ત્યારે આનંદનો ઉલ્લસ ખહાર વ્યક્ત કરી રહ્યા ત્યારે શુદ્ધિમાં આવીને વિચારવા લાગ્યા- ‘આટલો આનંદ શા માટે ? આમાં હરદોશે નવું શું કર્યું છે ? જુદેલમાં કાંઈ આવડા બનાવ આશ્ચર્યજનક મણાય નહિ !’ આ પ્રમાણે હરદોશના પૂર્વજોની તેજ-

ચિત્તાના વિચાર કરી લોકોએ પ્રસ્તુત બનાવ મારેના આનંદને
પણ શાંત કર્યો ! હરદોલના આવા કૃત્યથી તે બુદ્ધેલના લોકોમાં
મજા પ્રિય થઈ પડ્યો ! તેમણે તેને પોતાના અન્તઃકરણમાં એટલા
ઉચ્ચ સ્થાન ઉપર બેસાડ્યો કે જે સ્થાન ન્યાય તથા ઔદાર્યથી
પણ તેને પ્રાપ્ત થયું નહોતું ! બુદ્ધેલના જર પુરોના રાષ્ટ્રીય અભિ-
માનનું તે સ્થાન થઈ પડ્યો !

(૬)

રાજા જોગારસિંહ દક્ષિણમાં બહુ કુશળતા બતાવી. તે જર-
બીર હતો એટલુંજ નહિ પણ મોટો મજાકારસ્થાનનો મુતસદ્દી પણ
હતો. દક્ષિણમાં એક વાર થયા પછી તે બાદશાહની પરવાનગી
લાઈને ઔરંગઝી તરફ આવવા નીકળ્યો. ઔરંગઝીનું સ્મરણ થતાજ
તેણે અન્તઃકરણ અત્યંત ખેચેન બન્યું. તે મનમાંજ બોલવા લાગ્યો-
‘અહા ! ઔરંગઝી ! પુનઃ તારા દર્શન કરવાનો મુદ્દિન કયારે આ-
વશે ?’ રાજા મજલે ઉપર મજલો કરતો હતો. અખ—તરસ
ચડ્યા શિવાય તે વેગથી આવતો હતો. ઔરંગઝી અને ઔરંગઝીની
અગનું વાતસલ્ય તેને ઉતાવળથી ખેંચતું હતું. થોડા સમયમાંજ તે
માતૃભૂમિના જંગલમાં આવી પહોંચ્યો.

મધ્યાહનનો સમય. તાપ સખત પડતો હતો. જોગારસિંહ
થોડા ઉપરથી ઉતર્યો અને એક ઝાડની શીંગી છાયા તળે આવીને
બેઠો. કર્મ-ધર્મ સંયોગથી આજ હરદોલ પણ વિજયના આનંદમાં
શિશ્નર બોલવા નીકળ્યો હતો. બુદ્ધેલના સેંકડેક સ્વરદારો તેની સાથે
હતા. ગર્વના દેહમાં તે અત્યંત ઉન્મત્ત થયા હતા. તેમણે જોઈ-
યસિંહને એકલો બેઠેલો જોયેલો પણ તે અભિમાનથી એટલા પ્રભાવ

ગયા હતા કે તેઓ તેની પાસે ગયા નહિ ! તેમને લાગ્યું કે તે
 કાંઈ મુસાફર ખેંડેલા હશે ! હરદોલનાં નેત્રારાં પણ એજ પ્રાંતિ
 આવી ! તે ઘોડા ઉપર બેસી જોઈઝરસિંહની સમીપ આવ્યા અને
 તેમ કાણુ છા, એમ પૂછવાનો વિચાર કરે છે; એટલામાં બન્નેની
 દૃષ્ટિ એક થઈ. તરતજ તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પોતાના વડિલ
 બન્ધુના પગમાં પડ્યો ! રાજાએ પણ ઉઠીને હરદોલને આલિંગન
 આપ્યું; પણ તે હૃદયમાં હવે બન્ધુપ્રેમ નહોતો ! પ્રેમની જગ્યા
 મત્સરે લીધી હતી ! અને તે દક્ત એટલાજ કારણુ માટે કે હરદોલ
 દુરથી પાદચારી થયો નહિ તથા તેના સૈનિકાએ દુરથી પોતાને
 નમન કયું નહિ !

સંધ્યાકાળે બન્ને ભાઈ આંધ્રામાં આવી પહોંચ્યા. રાજાના
 આવ્યાની ખાતરી સાંભળતાંજ ચારે તરફ આનંદ આનંદ થઈ ગયો.
 કેકાણે કેકાણે ઉત્સાહદર્શક ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં અને એક ક્ષણમાં
 જ આખા શહેરમાં કાંઈ માંગલિક પ્રસંગ હોય તેમ અનેરા આ-
 નંદ ફેલાયો. રાણી કલીનાએ પોતાના હાથે આજે રસોઈ બનાવી !
 નવ વાગ્યા ત્યારે દાસીએ આવીને કહ્યું—“ મહારાજ ! રસોઈ
 તૈયાર છે.”

બન્ને ભાઈઓ બોજન કરવા ગયા. સાનાના થાળમાં રાજાને
 માટે અને રૂપાના થાળમાં હરદોલને માટે જાત જાતની વાતીઓ
 પીરસેલી હતી. રાણી કલીનાએ પોતાજ બોજનના પદાર્થો તૈયાર કર્યા
 હતા, અને પોતે થાળ લાવી બોજ્ય વસ્તુઓ તેમાં ગોઠવતી હતી;
 પણ આનંદાતિશયથી કે પછી ભવિતવ્યતાના ચમત્કારથી તેણે
 એકે મોટી ભૂલ કરી ! એનાનો થાળ હરદોલની સ્થાગન બાજુએ

રૂપાનો થાળ રાજાની આગળ મૂક્યો ! હરદોહને આથી કાંઈ લાગ્યું નહિ, કારણ કે તે હમણાં થોડા વખતથી સોનાનાજ થાળમાં જમતો હતો; પરંતુ જાંઝારસિંહને ક્રોધ ચડ્યો ! મોઢેથી તે કાંધ ખોદ્યો નહિ, પણ તેની સાધારણ વાતચિતમાં ફરક પડ્યો ! ચહેરા લાલ થયો ! તે જમતો હતો ખરો; પણ એક એક ગ્રાસ તેને વિષ પ્રમાણે લાગતો હતો. બે ચાર કાળાઓ જમીને તે ઉડી ગયો ! રાણીને તેના ચહેરામાંનું પરિવર્તન જોઈ આશ્ચર્ય થયું. આજ તેણે કેટલા પ્રેમથી જમણું તૈયાર કર્યું હતું ! કેટલા દિવસ રાહ જોયા પછી આજ આ શુભ દિવસ પ્રાપ્ત થયો હતો ! તેના આનંદનો આજ પાર નહોતો ! રાજા ઉડી ગયા પછી જ્યાં તેણે થાળ તરફ જોયું કે તરતજ તેને પોતાની ભૂલ સમજાઇ. હૃદયમાં જખરો આઘાત થયો ! તે દીનમુદ્રા કરી મનમાં બોલી—“ આજની રાત્રી સુખમાં જશે નહિ; કારણ કે મને ચિહ્ન સારા જણાતાં નથી. ”

(૭)

રાજા જાંઝારસિંહ સયનમંદિર તરફ ગયા. કુશળ દાસીએ રાણીને શણગાર સજાવ્યો અને તે હસીને બોલી—“ સવારમાં મહારાજા પાસેથી આનું ઇનામ લઇશ. ” એટલું કહી તે ચાલી ગઇ; પરંતુ ક્લીના ત્યાંથી ઉડી નહિ. તે મહાન ગૂઢ વિચારમાં નિમગ્ન થઇ ગઇ હતી ! તેમની પાસે હું શું મોહું લઇને જાઉં ? દાસીએ આ શણગાર નકામો કર્યો. મારો આ કાંઠ જોઈ શું તેમને આનંદ થશે ? મારી ઉપર આ વખતે આપરાધ મૂકાયો છે. હું અપરાધી હું અત્યારે આવાં ઉત્તમ આભૂષણોથી જનું એ ઠીક નથી ! ખસ, આજ મારે તેમની પાસે બીજાં આભૂષણના વેશથી જનું જોમએ. હું

તેમની પાસે સ્વમાન ભાગીશ, મારા માટે અત્યારે એજ થોડું
 છે ! ” એમ વિચાર કરીને રાણી એક મોટા અરિસા માંડે બેઠી
 રહી. તે સાક્ષાત્ અપ્સરાજ દેખ તેવી દેખાતી હતી. સૌન્દર્ય-
 વાળી ઓઝોની જેટલીક તરુની જે તેણે જોઈ હતી, પરંતુ આ વખતે
 તેને અરિસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ સવથી અધિક સુંદર લાગ્યું !
 સૌન્દર્ય અને આત્મલાભ એ બેની જોડ છે. થોડા વખતમાંજ ઠલીના
 સૌન્દર્યના કદમી પુભાઈ ગઈ. તે સ્થિત રહી રહી. બેઠી રહી છે
 કે સૌન્દર્યમાં અજન્મ જાદુ જરેલું છે, અને તેના કિપર સર્વ દાષ
 શીદા થાય છે. “ હું સુંદર નથી એ કયુમ; પરંતુ ખરાબ પણ
 નથી. શું મારા સૌન્દર્યમાં એટલી શક્તિ નથી કે મહારાજની પાસે
 મારા અપરાધની ક્ષમા અપાવે ? જે વેળા હું તેમના ગળાને ઢાર
 ખતી જઈશ, જે વેળા મારા આ નેત્રો પ્રેમથી આરક્ત થઈ તેમની
 તરફ જશે, તે વેળા મારા સૌન્દર્યનું મનોહર ઉદક શું તેમના કોષને
 આંત નહિ કરી શકે ? ” એવો વિચાર તેના મનમાં ચાલતો હતો;
 પણ શ્રેડીવારમાંજ તે શુદ્ધિમાં આવી. “ અહા ! હું આ શું સ્વપ્ન
 જોઉં છું ? મારા મનમાં આવો વિચારજ કેમ આવ્યો ? હું રૂપાળી
 હોઉં કે કદરૂપી હોઉં; પણ તેમની તો ઠાસી છું. મેં અપરાધ કર્યો
 છે અને મારે તેમની ક્ષમાજ ભાગવી જોઈએ. આ ” શબ્દગાર અને કાંઠે
 આવે વખતે કોપયોગી નથી. ” આવો વિચાર કરીને રાણીએ સર્વ
 આશ્ચર્યો મટી નાખ્યાં. પહેરેલાં વસ્ત્રો મજા કિતારી નાખ્યાં અને
 ઝીણું ઝીણું રડવા લાગી ! રડતાં રડતાં તે બોલી “ હા ! આજે
 મેળાપની રાત્રી છે. પરંતુ તે વિયોગની રાત્રી થતી પણ મને
 અધિક વેદના આપે છે ! ”

અવ બાપારણના વપ લઈ રાણી ચયનમંદિર તરફ ચાલી
તેના પગ તેને આગળ ઉપાડતા હતા; પણ મન માધુ પડતું હતું.
તે દરવાજા સુધી ચાલી, પણ તેનો પગ અંદર જઈ શક્યો નહિ!
તેની છાતી ધડકવા લાગી અને શરીર ટંપવા લાગ્યું.

“કાણ છે, કલીના? અંદર કેમ નથી આવતી?” રાગ
જાગરસિંહે પૂછ્યું.

કલીનાએ મન ઢક કરી જવાળ આપ્યો—“મહારાજ! શી
રીતે આવું? હું આપની જગ્યાએ સંસારને ભેલ જાઉં છું.”

“એમ કેમ નથી જોલતી કે માટે મન ગુન્હેગાર છે અને
તે નજર નજર મેળવવા દેતું નથી!”

“નિઃસંશય, હું દોષવાળી છું; પણ મહારાજ! એકે અપ્પણા
આપની પાસે ક્ષમાદાન માગે છે.”

“તે માટે પ્રાર્થના કરવું પડશે.” રાગએ કહ્યું.

“શી રીતે?”

“હરદોલના રક્તથી!”

કલીના પગથી માથા સુધી ઝૂંજવા લાગી. તે જોલી—“શી
આંત્ર મેં લુલથી બોજન વખતે ચાંચની ફરફારી કરી તેટલા
માટે?”

“ના, તે હરદોલે તારા પ્રેમની ફરફારી કરી તેટલા તટે!”

અસિની આંચથી લેખડ એમ લાલ થાય છે તેમ, રાણીનો
અંદરો લાલ થયો. કોપાસિ મનના નાજુક ત્રિચારાને ભરમ કરી
ત્યાજ્યે છે માફ તે પ્રેમ, ક્ષમાનો જન્મ એ તર્ક બળીને તેમાં
રાખ-ખાખ થાય છે! કેટલીક વારે સહી પેતામાં ફરફારી તેટલું છે

એકેકું કહીને ખાલી—“હરદોલને હું ખાસ પુત્ર અને ભાઈ
સમજું છું !”

રાગ ઉઠીને બેઠા અને થોડીવાર બોલ્યો—“ નહિ, હરદોલ
પ્રાણકાનથી. મેં જુ હું આજકાલ કે મેં તારા ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો ! હું
આમ થશે એમ નહોતો ધારતા ! મારી આત્મા હતી કે હિમાચલ
ખોતાની જગ્યાથી ચળે, પણ તારા મન કદાચિ સ્થાનભ્રષ્ટ થવાનું
નથી ! કિન્તુ આજ મને સમજાય છે કે સ્ત્રીઓનો એવો પાણીની
ધારા સરખો છે. ત્યાં નીચાણ હોય ત્યાં તે વહન કરે છે ! સોનાને
વધારે તપાવતાં તે પીગપીગ જાય છે ! ” કહીના રડવા લાગી અને
પણીવારે ત્યારે તેનો જીવ કાંઈક શાંત થયો, ત્યારે તે બોલી—“હું
આપનો વહેમ શી રીતે દૂર કરી શકું ? ”

“હરદોલના રક્તથી ! ” રાગએ મેતલુતર આપ્યો.

“શું મારા હિરણ્ય તમારો વહેમ દૂર નહિ જાય ? ”
રાણીએ બીજા પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તારા હિરણ્યો છેવટે ઉપયોગ થશે.”

“શું ત્યાં શિવરાત્રી બાજે કાંઈજ વિપાય નથી ? ”

“જો ના.”

“આ આપનો આખરનો નિકાલ છે ? ” રાણીએ વળી
પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હા, હા, આમારે છેવટનો ફેસલો છે. જો આ રક્ષાબંધીમાં
પ્રાણનું શ્રીકું કરી મરણી જાય તો તારા પવિત્રપણાના એકાપ્રકાર છે
ફાંસે પુત્રારા કાચથી હરદોલને તે અવશ્ય. આ સુધી હરદોલનું મેં
આ ધરમાંથી નીકળ્યું નહિ, ત્યાં સુધી મારા મનમાંનો આશય

જનાર નથી !” રાણીએ તિરસ્કાર કરી દહિયા તે ખાઈ જોયું અને તે પાછે પગલે જરા પાછી ખસી ગઈ.

(૮)

રાણીને એવો વિચાર આવ્યો કે:—“ હવે હું શું કરું ? હરદોલનો છવ લઈ ? નિરપરાધી, નીતિમાન અને સંજ્ઞાન એવા હરદોલના ઇંધરથી મારું પ્રાતિવ્રત્ય સિદ્ધ કરું ? જે મને જોઈને ગભો છે, તેના લોહીથી હું મારા હાથ રંગું ? આ પાપ જાને મારી પડશે ? શું એક નિરપરાધી મનુષ્યનું ઇંધર દોળાવાથી કુળનું નીકળત નહિ થાય ? દુદૈવી કહીના ! આજ તારે તારા પ્રાતિવ્રત્યને સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા પડી છે ! અને તે પણ આટલા અધમપણાથી ! નહિ, એ વાત મારાથી બનશે નહિ ! તેઓ મને અપ્રમાણિક સમજતા હોય તો બલે તેમ સમજે ! તેમને મારી ઉપર વહેમ હોય તો બલે રજો ! પણ આ કામ તો મારાથી નહિજ થાય ! રાજાને આવો વહેમ કેમ આવ્યો ? શું કુત્ર થાળની અદલાબદલી થઈ તે માટે ? ના. આનું અવશ્ય કાંઈ બીજું પણ કારણ હોયું જોઈએ ! આજ હરદોલનો અને મહારાજાનો શિકાર કરવાના સ્થાનમાં મેળાપ થયો હતો; જેય હરદોલની કમરે ભટકતી ‘ હામન તરવાર ’ તેમણે જોઈ હશે ! કદાચ હરદોલથી કાંઈ બે અદબી બચું વર્તન પણ થયું હશે ! પણ એમાં મારો શું અપરાધ ? મારી ઉપર આટલો દોષ રોપ કરનામાં આવેલ છે તે કુત્ર થાળની અદલાબદલી માટેજને ? ઇંધર ! હું મારું દુઃખ જાને કહું ? પ્રભુ ! તુંજ મારો સાક્ષી છે. ગમે તેમ યાઓ પણ મારાથી આ કામ બનવું શક્ય નથી.”

રાણીએ પુનઃ વિચાર કર્યો—“ રાજા શું તમારું મન છે આટલું નહાનું ને કુદ્ર છે ? જેથી તમે મને હરદોહનો જીવ લેવાનું કહો છો ? જ્યારે તમે તેનો અધિકાર અને શ્રેષ્ઠતા જોઈ શકતા નથી ત્યારે તે સ્પષ્ટ કેમ જોઈ શકતા નથી ? તમે શૌર્યથી સામે લડાઈ કેમ નથી કરતા ? વળી તમે પોતેજ તેની કતલ કેમ કરતા નથી ? જે કામ હું કરી શકવાની નથી, તે તમે પૂર્ણ પણે જાણો છો; છતાં તે કામ કરવાનું મને કેમ કહો છો ? જ્યારે તમારું મન મારાથી કંટાળી ગયું છે; ત્યારે મને કારણ કે મથુરાં કેમ મોઝલી દેતા નથી ? હું મોટા આનંદથી ત્યાં જઈશ. નાથ ! પરમેશ્વરને સ્મરેા અને મારી ઉપર એવો જોટો ભયંકર અક્ષેપ ન મૂકો ! તમે મારા ધણી છો. તમે મને અવિશ્વસનીયા ગણી તો પછી હું જીવતી કેમ રહું ? જીવવામાં મને હવે કંઈ પણ સુખ નથી. હું મરું એજ ઠીક. હું મારો જીવ આપીશ પણ એ પાપ તો નહિજ કરું ! ! ”

તેના વિચારો પુનઃ પલટાયા. “ ક્ષીના ! તારે એ પાપ કરવુંજ પડશે ! આથી બીજું ઘેર પાપ આજ સંધી, દુનિયામાં કંઈ પણ ધણ્યું નથી; છતાં આ પાપ તારે કર્યા વિના ચાલશે નહિ ! તારા પાતિવ્રત્ય ઉપર સંશય લાવવામાં આવે છે, તે તારે દૂર કરવોજ જોઈએ. તારો પ્રાણ એકદમ સંકટમાં આવી પડે તેમાં તો હરકત નથી. તું પોતાનો પ્રાણ માપીને પણ કદાચ હરદોહને ખચાવી શકે ખરી ! કિન્તુ તારા પાતિવ્રત્યને આંચ લાગેલી છે, તેનું નિવારણ કરવા તારે આ પાપ કરવુંજ જોઈએ. પાપ તો કરું પણ તે કરીને હસવું અને આનંદ કરવો ! જ્યારે સગવડ વ્યતીત થાય

જશ, ત્યારે આવડું મોટું ભયંકર પાપ કરવા છતાં પણ વહેમના નિવૃત્તિ કરવાનો ચરા તેને મળી શકશે નહિ. ગમે તેમ મળે આ પાપ તારેજ કરવું જોઈએ !... પ... .. એ આવ ક્યો રીતે ? હું હરદોશનું બૂન કહે ?” આ વિચાર તેના મનમાં આવતાં શરીરમાં કંપારી ઊઠી ! “ નહિ, મારો હાથ તેની ઉપર ઉપડવાનોજ નથી. હું પૂનઃ હરદોશ ! હું તને વિષ ખવરાવી શકીશ નહિ ! તું મારા માટે વિષનું બીડું ખુશીથી ખાઈશ; હું જાણું છું કે તું નાં કહેનાર નથી; પણ મારાથી એ પાપ થઈ શકનાર નથી. હું કહેનાર વાર કહું છું કે મારાથી એ નહિજ થઈ શકે !”

(૫)

હરદોશને આ બનાવની ખિલપત ખબર નહોતી. મધ્ય રાતે દાસી રડતી રડતી તેની પાસે ગઈ અને તેને બનેલો સર્વ બનાવ અજરજાઃ કહી સંભળાવ્યો. તે દાસી જગ્યા પછી રાણીની પાછળ પાછળ ઓરડાના દ્વાર સુધી ગઈ હતી અને સઘળું લાપણ સંભળીને પાછી આવી હતી. રાજાની મુદ્રા જોઈને હરદોશે પ્રથમજ દોષના કારી હતી કે તેમના મનમાં એકાદ કાંટો ખુંચી ગયો છે. દાસીનાં લાપણથી એ સંશય દઢ થયો. તેણે દાસીને ધમકાવીને કહ્યું કે—“ખબરદાર ! કાંઈ બીજાના ધાન ઉપર આ વાત જાય નહિ !” પછી તે પોતે મરવાને માટે તૈયાર થયો.

હરદોશ શુદેશના વીર પુરુષોનો સર્વ હતો. અરે, એ શુદેશનું બૂખણ હતો ! તેના કવળ ધસારા માત્રમાં શુદેશના તણ લાગે ચોક્કાઓ મરવા કે મારવા તૈયાર હતા. ઔચ્છા તેને માટે સર્વસ્વ બાંધે તેમ હતું. તેણે જાણ્યું કે તેની આજે લાંબા કાલે મોત

ખાત્રીથી પાછો પડે, કારણ કે મરવું કે મારવું એજ હરદોષના આયુષ્યક્રમમાનું એક આવશ્યક કાગ હતું. તે હંમેશ ધૃષ્ટિથી હતો કે કોઈને સામે લડવા આમંત્રણ કરવું-કોઈને જીતીને ઉભો કરવો. તેને ફિર પાનની અવિરત તૃષા હતી અને તે કદી પણ શાંત પડે તેવી નહોતી; છતાં આ વખતે તો એક અચાનકે તેના ફિરની આવશ્યકતા હતી અને એક સાચા મર્દ તરીકે તેને સ્વાત્માભિમાનનો જુરસો આવ્યો હતો કે તે રક્ત તેને આપવું ! “ મારા મારા ભાઈને-એવી શંકા ઉઠેલી હોત કે મને તેમના રક્તની ઇચ્છા થઈ છે અને તેમને મારીને હું તેમના રાજ્યનો અભિક્ષા કરું છું ! ” તો તેમાં કોઈ ચિંતા નહોતી. રાજ્યને માટે કલ્લ કરવી, લોકોની નદીઓ વહેવડાવવી, દગો કરવો એ બધું ન્યાય છે એમ સમજત; પણ તેમના મનમાં જે સંશય આવ્યો છે તેના નિવારણને માટે મારા મૃત્યુ શિવાય અન્ય ઉપાયજ નથી ! આ વખતે મારો જીવ આપી હું તેમનો સંશય દૂર કરું એ માટે કર્તવ્ય છે. તેમના મનમાં આવેલાં લાતક-પ્રાણહારક સંશય ઉત્પન્ન કરી દેવા હું જીવતો રહું અને મૂર્તિમંત પવિત્રતાથી પણ અત્યંત પવિત્ર ક્ષીનાને તીરસ્કાર અને અપમાનથી વિંધાવા હઉં તો એ મારો બેઇમાની ગણાય. નહિ, આ મૃત્યુને માટે લાંગો વિચાર કરવો ગણ્ય નથી. હું ખુશીથી કરવું બીડું ખાઈશ. મર્દને આથી વધારે એવું કયું મરણ છે ? કોઈ અને મત્સરના આવેશમાં, ગર્વ અર્થ કીર્તિના ધમડમાં, ઉત્સાહવર્ધક દુંદુભી નાદમાં અને રણમાં પ્રેક્ષાહન આપનારા અગ્નિ પુલ્ય પ્રખર ધોપમાં મૃત્યુની સામે જહાડે એ કોઈ આદર્શ કદિન જામ નથી ! આત્માભિમાનની તરવાર છાતી ઉપર રાખીને રાખી એજ ખરી બહાદુરી છે ! ”

બીજા દિવસે મોટા પરોડાવામાં ઉઠીને હરદોલે રંગાન કર્યું. સરીર ઉપર હથિયાર ધારણ કરી સગળ થયો અને હસતો હસતો રાગ પાસે ગયો, રાગ હમણાંજ ઉઠી ગધાને એકઠા કરી બેઠો હતો. તેના દુરાગ્રહ ભરેલાં નેત્રો સામે લટકાવેલી હરદોલની તસ્ખીર તરફ ભાગેલાં હતાં. તેની આગળજ સોનાની રકાખીમાં ઝેરતું ખીટું તપેલું હતું. રાગ ક્ષણમાં એ ખીટા તરફ અને ક્ષણમાં હરદોલ તરફ જોતો હતો, બંને ખીટાને અને તસ્ખીરને પ્રેમ કરાવતો હોય ! આ વખતે હરદોલ એકાએક દીવાનખાનામાં આવ્યો અને તેને જોતાંજ રાગ એકદમ સાવધ થઈ બોલ્યો—“ આ વખતે ક્યાં ગય છે ? ” હરદોલનો ચહેરો આનંદમાં હતો, કારણ કે મનુષ્ય એ ખટુ રૂપી પ્રાણી છે. તે હસતો હસતો બોલ્યો—“ કાલે આપણે ખાન્ને જે ઠેકાણેથી આવ્યા, તે ઠેકાણે હું આનંદથી શિકારે ગઈ છું. મને ઈશ્વરે વિજેતા કર્યો છે. આપ આપને હાથે વિજયનું ખાંડું આપો, ” એમ કહીને હરદોલે રકાખા લીધી અને તે રાગની સામે મૂકી ખીટું લેવા માટે હાથ લંબાવ્યો.

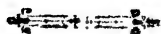
હરદોલનો આનંદી ચહેરો જોઈને રાગના મનની આગ વધારે સળગીતે બોલ્યો—“ અરે, મૂર્ખ ! શું તું મારા હખમ ઉપર મીઠાનું પાણી છાંટવા આવ્યો છે ? મારી આખર અને મારા વિશ્વાસનો નાશ કરીને પણ તું હજી કેમ તૃપ્ત થયો નહિ ? મારી પાસે શું તું વિજયનું ખીટું માગે છે ? ઠીક. ખીટું વિજયનું છે. પણ તે તારા વિજયનું નહિ—મારા વિજયનું છે ! ”

આ પ્રમાણે કહી રાગ જોઝારસિંહે ખીટું હાથમાં લીધું. સજીવાર કાંધક વિચાર કર્યો અને યાદી તે હરદોલને આપ્યું ! હરદોલે

મસ્તક નમાવી તે લીધું અને માથે ચડાવ્યું. તેણે એકવાર શન-
કષ્ટથી રાજા તરફ જોયું ને ખીંટું મોઢામાં બૂક્યું. આ વખતે સખળા
રાજપૂતોએ તે મર્દનાં આત્માભિમાનનાં વખાણ કર્યાં ! વીર પુરુષ
આ જગતમાં આથી અધિક ઉત્તમ પ્રકારની દાદ કદી પા-
લેતા નથી !

વિષ અત્યંત લયંકર હતું ! તે ગળા નીચે ઉતરતાંજ હર-
કોણના ચહેરામાં પરિવર્તન થયું અને નેત્રો સ્થિર થયાં, તેણે એક
ઉંડો શ્વાસ લીધો. જનને હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા અને પછી તે
જગીન ઉપર જોડો ! તેના કપાળ ઉપર સ્વેદનાં ઘિન્દુઓ ઝાઝી
ગયાં અને શ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો. આટલું થવા છતાં તેના
ચહેરા ઉપર શાંતિ તથા નિશ્ચલનું ચિત્ત દોરાએલું દેખાતું હતું !

જોઝારસિંગ આ જોઈને પોતાની જગ્યાએથી જરાપણ ખ-
સ્યો નહિ ! તેના ચહેરા ઉપર નિર્હવતા વ્યક્ત કરનાર હાસ્ય
દેખાતું હતું; પણ નેત્રો પાણીથી ભરાઈ ગયાં હતાં !! તેમાં અધકાર
અને પ્રકાશનો મેળાપ થયો હતો !!!

વીર વિમલ.

ગત્વા તત્ર ત્વયા વીર કિકુતં તદ્વવદસ્વ નઃ ॥

“માતા ! કાલે આહરિયાને ?”

“હા, હમ લાઈ !”

“મને કાલે સર્વેની સમક્ષ સમરદીક્ષા આપવાની છે, એમ મારા પિતાજી નહોતા કહેતા ?”

માતાનાં વિસ્તૃત નેત્રોમાં આનંદાશ્રુ અમકયા લાગ્યાં. પુત્રને કાલી સરસો ચાંપીને તે બોલી—“પુત્ર ! સમરદીક્ષા લીધા પછી તારાથી વિમળાની સાથે વીર તલાવ ઉપર રમી શકાશે નહિ.”

“હાય, એમ ન બોલ મા ! તે બિચારીને વિનય બહુ ત્રાસ આવે છે. મારા શિવાય તેના પ્રતિકાર કરનાર કાણ વાર ?” વીર કુબાર દીનમુદ્રાથી બોલ્યો.

“પણ સમરદીક્ષા લેનારાઓને તેમનીજ વયની કુમારિકાઓ પાસે વીરકંઠજી બાંધાવવામાં આવે છે. લડાઈમાં જનારને વીરકંઠજી બાંધવુંજ નોંધ્યો. શું તે તને બળર નથી ?”

“ના.”

“તો કાલ પ્રાતઃકાળમાંજ તું તે સમજીશ. અત્યારે ઉઘાન આંધી ચાલ. સંધ્યાકાળનો સમય થયો છે. આ જો, સૂર્યનાં કિરણો તરૂંશિખર ઉપર કેવા આનંદથી ક્રીડા કરે છે ?”

“મા, તું જા. હું અહીંજ બેસીશ. મને અહીં બહુજ આનંદ મળે છે.”

“હાલે ખેસ; પણ અંધારું ચતાંજ પાછો આવજો. હાલને સમય બહુ ખરાબ છે.” એમ કહીને તે વીરકુમારની માતા ચાલી ગઈ. કુમાર નિવાર કરતો ત્યાંજ બેઠો.

ઉપરનું ભાષણ એક રમણીય રાજોદ્યાનમાં આશતું હતું. જ્યોત્સનાપુરાધિપતિ અમરસિંહની હૃદયનિવાસિની પત્ની લલિતાદેવીને માટે ખાસ તે ઉદ્યાન તૈયાર કરાવેલો હતો. તે રાજપ્રાસાદની પાસે આવેલા ‘વીર તળાવ’ નામક એક ન્હાના જળાશયને કિનારે આવેલો હતો. ઉપર જણાવેલ કુમારનું નામ વીરસિંહ હતું અને અમરસિંહનો તે એકનો એક ન્હાલો પુત્ર હતો. તે આરવર્ષનો હોઈ બીજી ફેટલીક હોંશિયારી સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પણ થોડો બહો પ્રવીણ થયો હતો. તેની પુત્રવત્સલ માતા લલિતાદેવી પુત્ર ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખતી અને તેને ધ્યાંધ બહાર જવા દેતી નહોતી; કારણકે તે પુત્રની બાધ્યાવસ્થામાં એક ચારણે તેનું એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે “આ પુત્ર શરૂ અને તેજસ્વી થશે, પણ પૂર્વવયમાં તે કોઈક મોટા સંકટમાં પડશે અને તેને ક્ષીણ કાંઈપણ અનર્થ થશે.” યનાર વસ્તુ કહીપણ મિથ્યા થતું નથી. માલીને બુલાવ્યા મેં સમર્થ નથી. મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને બને છે કાંઈ ! પરિણામે આમ દેવરની કળા અકળિત છે !

વિમળા પ્રધાન શ્રેષ્ઠ વિનયાદિત્યની પુત્રી હતી. તેની અને કુમારની વચ્ચે વિલક્ષણ પ્રીતિ બંધાઈ હતી. એક દિવસ પણ તે બન્ને નિર્દોષ પ્રેમીઓ એક બીજાનો વિયોગ સહી શકતાં નહિ. અનુપમ ઉત્સાહથી તે પ્રીતિ તેમના સર્વ શરીરમાં તાંતવનુત્ય ફરી

રહેતી; પણ હાય ! પ્રીતિના દિસિ ન્યારે એ નિર્દોષ જાળયુગ્મને
સ્વર્ગીય અનુપમ આનંદ અર્પીતી હતી, ત્યારે તેમનો એ આનંદ
કુદ વિજયસિંહથી જોઇ રહેતાતો નહિ ! કુમારનો તે સમવયસ્ક
હોવાથી છપ્પાને લીધે એ સ્નેહ યુગલને જુદાં પાડ્યા છમ્મતો હતો.
જુદા દિવસ સુધી એ સરસ હૃદયનાં કુમાર-કુમારી વિજયનું કપટ
સમજી શક્યાં નહિ અને ન્યારે જુદા દિવસે વીરસિંહના સમજવામાં
તે આનંદ ત્યારે તેણે આંતરિક ક્રિદારતાથી તે તરફ દુર્લ્લક્ષ્ય કર્યું.
માણસ જૂઠા કરે છે, ત્યારે ન્હાનીજ કરે છે; પણ તેનું પરિણામ
શબ્દ જાણેર આવે છે !

અરેરે ! આ અમારા ભારતવાસીઓનો એક સામાન્ય દુઃ-
ખુણું છે કે તેમનાથી એક બીજાનો ઉત્કર્ષ સહી શકતો નથી !
કેટલાક સ્વાર્થભાગની મોટીમોટી વાતો કરે છે; પણ તેને કૃતિમાં
જૂઠી શકતા નથી. પોતાના થોડા સ્વાર્થને માટે અન્યનું અપાર
જુસ્સાન કરે છે. નીતિ-ધર્મનાં માત્ર બળુગાં કુંડી સર્વ કરતાં
પોતાના સ્વાર્થને વધારે વહાલો ગણે છે અને લાયકાત વિનાની
મોટાઈની મોટી વાસનાથી દેશબંધુઓને હરકત પહોંચાડે છે. ગયાં
એક હજાર વર્ષોમાં અમારા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં મોટું પરિવર્તન
જોએકું છે, તેનું કારણ પણ લોકોની સ્વાર્થપરાગજનતાજ છે !

(૨)

અરેજોડયનો સમય હતો. પ્રજાત કાલીન મંદ શીતળ પવ-
નથી પૃથ્વીનો આસમંતાત સર્વભાગ ઉલ્લસિત થયો હતો. વિહંગો
પોતાના અધુર કુળનથી આજ્ઞાદ આપતાં હતાં અને માણસો

પોતપોતાના કાર્યોમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા. રાજદરબારના એક પ્રજ્ઞસ્ત્ર મેદાનમાં આ વખતે સસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જિત થઈ પુષ્કળ સૈનિકો એકઠા થયા હતા. પાસે એવાજ દેશમાં બાળકુમાર સંગ પણ આનંદિત મુદ્રાથી ઉભો હતો. થોડીવારમાં અમરસિંહ મહારાજ પોતાના મંત્રીઓ સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી એટલે મહારાજ પોતાના મિષ્ટ સ્વરથી બોલવા લાગ્યા—“આજ આહેરિયા હોવાથી દરેક જણાએ સીમોક્ષધન કરીને વન પ્રાંતમાં જઈ પોતાના ભાવી વિજયની પ્રતિતિ કરવી જોઈએ. માટે તમે સર્વ સરદારો મારી આ આજ્ઞાને માન આપશો. વળી આજ સાયંકાળે કેટલાક કુમારોને સમરદીક્ષા આપવાની હોવાથી તેમના હાથે વીર કંકણ બધાવવાના છે; પણ તેમાં એક શરત એ છે કે આજ જે કેવળ પોતાના પરાક્રમથી ઝાઝો શિકાર કરીને લાવશે તેનેજ તે માન મળશે. અધિકારનું અહીં કંઈ કામ નથી.”

મહારાજનું આ ભાષણ સાંભળતાં પ્રત્યેક રાજપૂત કુમારને અપરિચિત આનંદ થયો. તે સર્વ પોતપોતાના ઘોડાઓ ઉપર ચડ્યા. સઘળી મંડળી વનપ્રદેશ તરફ ચાલવા લાગી. વિજયસિંહ એક બે હલકા દરજ્જાના સૈનિકો સાથે વાતો કરતો પાછળ રહ્યો. આરે તેમની વાતો બીજા સાંભળી શકે તેમ નથી; એવી તેને ખાતરી થઈ એટલે તે બોલ્યો—“આજ તમારે મારું એક કામ કરવું પડશે. રાજકુમાર જેટલા શિકાર કરે તેટલા એક ગુપ્ત ગુફામાં જઈને સંતાડી દેવા અને સંધ્યાકાળે તે મારી સાથે લઈ લેવા; અર્થાત્ તે શિકાર મેંજ કર્યા છે એમ ઠરાવવું. મારા બહાદુર વધાહાર સરદારો ! રાજકુમારને કિંવા બીજા દાખલે આ વાતની ખબર

પડતી બેઠએ નહિ. તમારા આ ઉપકારના બદલામાં હું તમને બારે
ઈનામ આપીશ.” તે સૈનિકોએ આ કબુલ કર્યું; એટલે વિજય
આનંદિત મુદ્રાથી આગળ ગાલતા સરદારોને જઈ મળ્યો.

x x x x x

સૂર્યાસ્તનો સમય થયો. શિકાર કરીને ધાંત થએલો વીરસિંહ
એક વૃક્ષ નીચે બેસીને દુઃખિત સ્વરથી બોલતો હતો—“ હવે શું
કરું ? આજ મેં જેટલા શિકાર કર્યા તે બધા ભૂત-પ્રેતની પેઠે
કાણુ બળે કર્યા અદૃશ્ય થઈ ગયા ? હવે સર્વની સમક્ષ આ નિર્ણ-
યપણુ—આ અપમાન હું કેમ સહન કરી શકીશ ? વિમળા મને શું
કહેશે ? મારો જય ન થયા બદલ તેવું દાન વહન જોઈ મને શું
થશે ? કેટલું દુઃખ ઉપજશે ? સર્વ લોકો મને શર શર કહીને
ગૌરવાન્વિત કરતા તે આજ પાસે આવીને બેશે પણ નહિ !
માતા અને પિતા મારો તિરસ્કાર કરશે ! સમરદીક્ષા મળશે નહિ !
વીરકંઠાળુ કરે બંધાશે નહિ. બાળરમણીની પાસેથી થનાર સ્વાગત
તો છેદુંજ ! હાય હાય ! હવે શું કરું ? રાજબાનીમાં જવું મને શું
હવે લેશ પણ ઉચિત છે ? અત્યારે મારે રાજ્યને શું કરવું છે ?
યાં જઈ અને કોઈપણ માણસ પૂછે કે ‘ તે’ આજ શું પરાક્ષ
કર્યું ?’ તો મારે તેને શું જવાબ આપવો ? બસ, ત્યાં તો નજ
જવું. એકાદ લિહના હુંપડામ જઈને આયુધ્યને પરમ આનંદથી
અતિત કરવું એજ ઠીક છે. એમાંજ શ્રેય છે.”

અંધકારનું સામાન્ય તે વત્તમદેશપર સ્થપાતાંજ વીરસિંહ બધા
ગિતથી નિર્ણય અરણ્યમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

x x x x x

આ તરફ રાજપુત્ર ન આવવાથી સર્વ લોકો હોલેદિલ થયા. રાજાને કંઈજ સહે નહિ. પુષ્કળ શોધ કરવા છતાં પતેા સાગ્યો નહિ. ખિન્નહૃદયથી સર્વ મૈનિકા નગર તરફ પાછા ફર્યા. માત્ર વિજયસિંહને આનંદ થયો. કારણ કે તેજ આજે સમર હીક્ષા સેવાને તથા વીર કંકણ અંધાવવાને યોગ્ય હતો. થોડી વારમાંજ સર્વ સરદારો રાજદરબારમાં આવી પહોંચ્યા. અને જ્ઞેત જ્ઞેતામાં કુવર ગુમ થયાની વાત જ્યાં ત્યાં પ્રસરી ગઇ. રાણી લલિતાદેવી પુત્ર વિયોગથી અત્યંત વિહ્વળ બની. બાળરમણીઓ આનંદથી વિજયી કુમારનો જયજયકાર કરનાર હતી. પણ આ અનિષ્ટ વર્તમાન સાંભળતાંજ તેઓ શોકમાં લીન થઈ અને વિમળા તો શોકાતિશયથી એકાએક અદૃશ્ય થઇ ગઇ ! કાંઈ દુર્દેવના ચોરો આજનો હતભાગી દિવસ એવો હતો કે રાજ દરબારમાંની જી અકિતઓ એકાએક અદૃશ્ય થઇ ગઇ.

(ક)

કાળના અનંત ઉરમાં ઉપરની ખટનાને આઠ વર્ષ અતિત થતાં કાંઈ વાર લાગી નહિ; પણ એટલા સમયમાં કેટલોક ફેરફાર થઇ ગયો. રાણા અમરસિંહ અને તેની પત્ની પુત્ર શોકથી વિહ્વળ બનીને રાજદરબારમાં બરાબર લક્ષ્ય આપતાં રાંધ થયા. હુષ્ટ વિજયસિંહ નીચ મસલતીયાઓ જોડે કારસ્થાન રચી રાજ રાણીને એક અંધારી ઢાંટડીમાં કેદ કરી ગાદી ઉપર બેઠો. કેટલાક સ્વામીજીઓ સેવકોએ અંડ કર્યું; પણ નવીન તાડપ્યથી અંધ બનેલ વિજયે તે સર્વનો અમાનુષપણે વધ કર્યો અને નિષ્કંટકપણે પોતે રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યો. ગાદી ઉપર બેઠા પછી તેણે વિમળા

કુમારીનો અત્યંત શોષ કરાવ્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યો. સંજ રાણી દેવના વિષમ કાપથી એ યંદીખાનામાં શોષ કરીને આમુસોષ વિતાડવા માગ્યા. કદી : કદી રાગ અમરસિંહ પોતાની રાણીને કહેતો—“ પ્રિયે ! શું આપણો વીર આવીને અહીંથી આપણને નહિ છોડાવે ? આપણને સુખના દિવસો નહિ દેખાડે ? ” આ પછી રાણી કહેતી કે—“ મહારાજ ! એ એક ઉત્કાંતિનો નિયમ છે. કોઈની સર્વદા એકજ સ્થિતિ રહેતી નથી. કુણ્ણપક્ષમાં ક્ષય પામેલો ચંદ્ર ફરી પણ વધે છે. મને વિશ્વાસ છે કે આપણુ સુખના દિવસો પાછાં એક વખત જોઈ શકીશું.”

આશા ! તું આખર સુધી માણસને ફેટકું ખાંધી લે છે ? બિચારે માનવી હૃદય દુઃખના સાગરમાં પણ તારા આધારે પડી રહી જીવન વ્યતિત કરે છે. અદા ? જગત સંચારી પવનથી પણ તારી ગતિ પ્રબળ છે. તારા તરંગો ઉપર જનહૃદય ફેરું અનેરું નૃત્ય કરે છે ? પૃથ્વી ઉપરના ઉચ્ચ પર્વતોનાં ગગન સુગિત શિખરો કરતાં પણ તારી ટોચ ઉંચી છે. જોટથી તું મોટી છે, તેટલોજ જળરો તારો વેગ છે. સખળ-નિર્જળ સર્વને તું વશ કરે છે. તારામાં કાંઈ એવી મોહશક્તિ છે કે યોગીઓ પણ તને તણ શકતા નથી. તું અત્યંત ચપળ છે. સર્વને તારા ખનાવી તું કાંઈ ની રહેતી નથી !

આજનો દિવસ હિ-દુઓના સ્મૃતિપટ ઉપરથી શું કાંઈ પણ દિવસ છુંસાશે ? સાયંકાળનો સુમય હતો. દિવસના ઉત્તરાદિમાં એવા પ્રહરનો હમણાંજ આરંભ થયો હતો. સીકરીનું રણ મેદાન મુસલમાનો અને રજપૂતોનાં રક્તથી આરક્ત થયેલું હતું. વચ્ચે

અમે માનવીઓનાં માથાંઓ રખડતાં હતાં, વીરોનાં તીરણુ રવ,
 હથિયારોના ચમકારા, તીરોના સું સું અવાજ, મૃત વીરોના પલાશ
 વૃક્ષની શાખાઓ જેવા દેહ, અશ્વોના હલ્લુહલ્લાટ, સૈનિકોના મો-
 ત્સાદક શબ્દો, મૃત્યુપંથે જતા યોદ્ધાઓના આત્મરવ એ સર્વ
 પ્રકાર એક સમયાવચ્છેદે જનતો હોવાથી માનવીઓના હૃદયની
 મહત્વાકાંક્ષાનું પ્રતિબિંબ જાણે વિજયી થતું હોય અને તેને આ
 આ ગીત નૃત્ય થતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો.

એ મહત્વાકાંક્ષાઓ અને એ જાત્યાભિમાનો પરસ્પર મૂર્ત
 સ્વરૂપે લડતાં હતાં. જ્યથી પોતાના હાથમાં નંદનવનનાં પુલોની
 માળા લઇને ધરીમાં સંગ્રામસિંહ પાસે તો ધરીમાં જાગર પાસે
 અમિત ચિત્તથી જતી હતી અને પાછી ફરતી હતી. ઘોડી વારમાં
 રજપૂતોનું શૌર્ય તેમનો વિજય કરશે એમ દેખાવા લાગ્યું, મોગલો
 પાછા હાથ લાગ્યા. ખુદ જાગરની સામે એક વીશ વર્ષનો તરણુ
 પોતાના પ્રાણની પશુ પરવા ન કરતાં આવીને દબો રહ્યો. સંગ્રા-
 મસિંહ અનિમિષ લોચનોથી તે પ્રસંગ જોતો હતો તે તરણુ મુઠ-
 કોશલ જોઇને જાગર ગભરાઇ ગયો. તેના સર્વ દાવ પેચ વ્યર્થ
 જવા લાગ્યા અને અતે તે મોગલ આદશાહ રાજસ્થાનના વીરોની
 સામેથી પલાયન કરવા તત્પર થયો. પશુ હાય ! શિરોહીતો
 વરરાય સંગરાણને જ્યથી વિજયમાળા પહેરાવતી હતી તે જોઇને
 પોતાના સૈનિકો સાથે સુદ્ધ બંધ કરી પાછો ચાલ્યો. ધિક્કાર હો !
 તે નીચ, દેષી કલકપ્રિય પુંવરરાયને ! ગૃહવિચ્છેદ એ સર્વ અનર્થોનું
 ખીજ છે !

અંધારું થયું. રજપૂતોનું તેજ શીકકું પડ્યું. પોતાના તેજ

પ્રમાણે પોતાના વંશનું પણ તેજ જાણે ભગવાન સર્વ નારાયણે
 મમુદ્રમાં વિલીન કર્યું ! ખુદ સંગ્રામસિંહ અનેક ઝખમોથી વિદ
 થઈને રણભૂમિની એક જાણુ વિચાર કરતા પડ્યા. ‘‘ક્યાં તે રા-
 ન્યપદ ! ક્યાં કુચુમ શય્યા ! હાય હાય ! અંતકાળે કોઈ ઉપ-
 યોગી થતું નથી. ઇશિરથી ખરડાગેલા અને શૌર્યથી લડતાં વીર
 તરણની દ્રષ્ટિ આ શબ્દો સાંભળી એકાએક ભૂમિ ઉપર તરફડતાં
 રાણા તરફ ગઈ. રાજસ્થાનના રાજાને એક સામાન્ય મનુષ્ય પ્રમાણે
 થતી મરણુ વેડના જોઈને તેનાં નેત્રોમાં પાણી આવ્યાં, તરતજ
 તેણે રજપૂત સૈન્ય તરફ જોયું તો શું જણાયું ! પોતાના પક્ષની
 સંપૂર્ણ હાર થઈ હતી. સર્વ રણભૂમિ આત્મરવથી સજ્જાયમાન
 થઈ હતી અને મુસલમાન સરદારો આનંદિત થઈ જય જયકારતો
 જાનિ કરતા હતા. તે યુવક આવો વિલક્ષણ પ્રકાર જોઈને સંગ્રા-
 મસિંહની પાસે ગયો અને એકામ તેમના શરીરને ઉપાડી ચાલવા
 માંડ્યું. માર્ગમાં યોદ્ધાઓના શબની ઠેસ વાગવાથી પડતો-આખ-
 ડતો તે પોતાનો માર્ગ સત્વર કાપતો હતો. તેના મનમાં બયનો
 સંચાર મુદ્દસ નહોતો. પણ કોઈ નિવાસ સ્થાન મળે તો લાંબું
 રાજ્યાને આપધોપચાર કરવો; એમ તેની ઇચ્છા હતી. તેથીજ તે
 કૃતાવળો ચાલવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેને તે બીપણુ અધિકારની કે
 મયાનક પહોળાં મોઢાં કરીને પડેલાં પ્રેતાની જરા પણ ખીક
 લાગતી નહોતી.

યોડો પ્રવાસ આ રીતે કર્યા પછી તેણે પાસેજ એક દીવો
 બળતો જોયો. પવનના આધાતથી તે દીવો કંપતો હતો. તરણ
 સૈનિક ત્યારે એ દીવો પાસે ગયો, ત્યારે ત્યાં એક ન્દાનીશી પશુ-
 કુટી હોઈ જગ્યા અત્યંત સ્વચ્છ જોઈ. દિવાની પાસે એક તરણ

યોગિની ઇશ્વર રમરણ્ય કરવી બેઠી હતી. યુવક ઢાંઢ પણુ વિચાર ન કરતાં તે એકદમ તે જુપડીમાં ગયો અને સંગ્રામસિંહના અચેતન શરીરને નીચે મૂકી બહાર બાવીને બોલ્યો—“બાઈ ! ક્ષમા કરો. આપના જેવાં સાધીને મારાથી લેશ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. કાલનો સમય બારીક હોવાથી પરવાનગી શિવાય અંદર આવવાનું મેં સાહસ કર્યું છે; તો કૃપા કરીને આપ મને ક્ષમા આપો.”

“વીર યુવક !” યોગિની બોલી —“હું કદી દોષની ઉપર ક્રોધ કરતી નથી. તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો, તે તો મને સમજાયું છે; પણ આ મુર્ચ્છિત વીરનું નામ શું ?”

“તેમનું નામ રાણા સંગ્રામસિંહ ! આજે મુસલમાનોની સાથે થએલા યુદ્ધમાં રજપૂતોનો પરાજય થયો છે અને તેમાં મહારાજ અસહ્ય ઝખમોથી મુર્ચ્છિત થયા છે. થાંડું પાણી છાંટી હું તેમને સાવધ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.”

યોગિનીને કાણુ જાણે શું થયું. તેના ચહેરા ઉપર આશ્ચર્ય, આનંદ અને દુઃખની સ્પષ્ટ છાયા દેખાવા લાગી. તેણે અંદર જઈને એક માટીના વાસણમાં પાણી આણ્યું. અત્યાર સુધી તે યુવકનું લક્ષ રાણાના ચહેરા તરફ મુદ્દત ગયું નહોતું. તે પાણી લઈને તેની પાસે ગયો અને મોઢામાં થોડું પાણી રેડ્યું; પણ તે બહાર નીકળી જવા લાગ્યું, ત્યારે યોગિની ત્યાં દોલો લેઈ જતા માટે આવી, તે તરણુ એકાએક દીર્ઘ શ્વાસ મૂકીને બોલ્યો—“થયું, રાજપૂત કુલાવતંભ પોતાની કાર્તિ અજરામર કરી દિવ્યલોકમાં ગયા ! અરેરે, મહારાજ ! આ પિનુવિહીન બાળકને આપ કેમ બૂલી ગયા ? અરે, રજપૂતોનું નામ મેં કલ્પિત કર્યું ને ? અભાગી વીરસિંહ ! તું પાણી ગણાયો; કારણ કે તે રણશય્યામાં તારો

અંત ન આણ્યો ! મને હવે જગતમાં કંઈ આશા નથી ! યોગિની દેવી ! મને આ પ્રેત દહન કરવામાં મદદ કરશો કે ?” દીવાના પ્રકાશમાં યોગિનીનો સંપૂર્ણ ચહેરો યુવકે જોયો. તે કેટલીક વાર જાણ્યું રહ્યો. યોગિની પણ આ વેળા તેના મોઢા સામે જોઈ રહી હતી. બરાબર નિશ્ચય કરી તે જોલી—“કુમાર વીરસિંહ ! હજી આપને સંશય છે ?”

વાચક ! આ યુવક અને યોગિનીને તમે ઓળખી શક્યક છો ! આહાહા, કેવો તે અસંગ ! યુવક કેટલીક વાર સુધી ગંભીરતા ધારણ કરી જોલ્યો—“વિમળા ! તું અહીં ક્યાંથી ? જનપુર ક્યાં ? કેમ મને સંશય ન થાય વાર ?”

“કુમાર ! આ બાળતમાં આપણે પછી બણી વાતો કરીશું. હમણાં તો આ વીરકુળ તિલક મહારાણાના દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરીએ.” યોગિની—વિમળા જોલી.

(૪)

પ્રાતઃકાળનો સમય હતો. નિસર્ગદેવી પ્રકૃતિમાં જડચંતન પદાર્થોને આનંદ આપતી હતી. અરણ્યમાં વૃક્ષરાજ ઉપર ખેડેલાં નિલેગોનું મધુર ગાયન ચાલતું હતું. વીરસિંહ અને યોગિની આ જળતે પ્રકૃતિ દેવીની શાલા જોતાં ઝુંપડીની આસપાસ ફરતાં હતાં અને વીરસિંહ પોતાનું પૂર્વવૃત્ત કહેતો હતો :—

“વનના અંતર્ભાગમાં ગળા પછી તરતજ ગાઢ અંધકાર થયો. હિંસક શ્વાપદોનો કળ્પ કદોર રવ આવવા-સંભળાવા લાગ્યો અને પાસેજ રહી કાંઈ નહાતું બાળક રડતું હોય, એમ મને ભાસ થયો. હું તે રૂઢનને આધારે ત્યાં ગયો તો એક આવી અત્યંત ન્હાની ઝુંપડીમાં દીવાના પ્રકાશ એક વિકરાળ વાઘની પાસે નહાતું આઠ દશ મહિનાનું બાળક રડતું હતું. વાઘના પંખ એક બે ડેકાએ

જાગેલા હોવાથી તે બાળકના સરીરમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હતો.
 મેં જો તેને છોડાયું ન હોત તો જરૂર તે થોડી વારમાં એ બચ-
 જર પશુનો ભોગ થઈ પડત. મેં તે પ્રકાર જોયો ત્યારે મારે શું
 કરવું, તે સહસા મને સૂઝયું નહિ અને હાથ લાગવા માંડ્યો; પણ
 તરતજ સાવધ થઈને તે બાળકને બચાવવા માટે બરાબર તાકીને
 મેં તે વાધ તરફ એક બાણ છોડયું. કોધથી છોડાયેલું બાણ તેને
 વાગ્યું ખરું; પણ તેથી તે બાળકને ઘડતું મુકી મારા સામે ધસ્યો.
 મેં ધૈર્ય રાખીને બીજું બાણ માર્યું, એટલે તો તે બચકર મળી ન
 કરતો મારા સામે કુદ્યો. હું ગભરાઈ ગયો. ઇશ્વરનું સ્મરણ કરીને
 મેં મારી નહાની તરવાર તેના સામે ધરી ને તેની ઉછળતી તલપ-
 નો અવરોધ કર્યો; પણ પછી શું થયું, તેની મને કાંઈ માહિતી
 નથી. હું મૂર્છાવશ થયો. જે વેળા મેં તેના ઉધાડ્યાં, તે વેળા હું
 એક ઝુંપડીમાં ખાટલા ઉપર પડેલો હતા અને રાણા સંગ્રામસિ-
 હજી મારી પામે ઉભેલા હતા એમ મને જણાયું. મને થએલો
 ક્રમ્મ કાંઈ જાણે નહોતો. હું ઉઠીને બેઠો અને મેં મારી સમજા
 હકીકત તેમને કહી. તેઓએ તે વેળા મારી પીઠ ઉપર હાથ
 ફેરવીને કહ્યું—“બાળવીર! મેં તારું પરાક્રમ જોયું છે. તે જે
 બિલ્લની બાળ કન્યાનો શુભ બચાવ્યો છે, તે બિલ્લ જો આ તારી
 સામે ઉભેલો છે !” મેં તેની સામે જોયું તો તેણે મને સાપ્તાંગ
 નમસ્કાર કર્યા. તેને મારી ઉપર વિશ્વક્ષણ પ્રેમ-પૂજ્ય જુદી થઈ
 પછી તે દિવસથી આજ પર્યંત હું રાણાજીની પાસે તેમના આમજન
 પ્રમાણે રહ્યો છું. પણ હાલ ! તેઓ તો ગયા. વિમળ ! ઇશ્વરી ચો-
 જના ફેટલી વિચિત્ર છે?” એમ કહી તેણે થોડીવાર મૌન ધર્યું. પુનઃ
 કાંઈક વિચાર કરી તે બોલ્યો—“ પણ તું અહીં ક્યાંથી ?”

“કુમાર ! આપે જે દિવસ વનવાસ લીધા તે દિવસે મોટી રાત સુધી આપનો કાંઈ પણ પતો ન મળવાથી અન્યેયણ કરવા માટે મેં વનનો માર્ગ પકડ્યો. જંગલે જંગલ આપનો શોધ કરતી હું બહાર; પણ અર્થ ! બહાર વાર હું હિંસક પશુઓનો ભક્ષ્ય પહોંચતો આવું છોડીને અંત લાવવા દેખતી, કિન્તુ હૃદયની કાંઈક અલૌકિક શક્તિ મને તેમ કરતાં અટકાવતી. આ અરણ્યમાં આવ્યાને તો મને એકજ વર્ષ થયું છે. પડોરામાં એક ભિક્ષુ રહે છે. તે બહુ બડો અને માયાળુ છે. મારી ઉપર દયા આવવાથી તેણે મને આ મુંપટી બાંધી આપી છે. તે દરરોજ સંધ્યાકાળે અહીં આવીને દીવા આપી જાય છે. મેં તેની પાસેથી જ્યપુરની સર્વ જાતનાં ઝાઝાં છે. નીચ વિજયસિંહ અને તેના નીચ મંત્રિમંડળના કાચમાં સર્વ રાજ્યકારભાર ગએલો છે અને રાજા તથા રાણી દેહમાં છે !”

“મારે તે દુષ્ટની જોડ અવશ્ય બુલાવવી જોઈએ. પાસેના જંગલમાં મારો પણ એક બીલ્લ મીન છે જે જેટલું જોઈશે, તેટલું ભિક્ષુ સૈન્ય આપશે. ચાલ, આજ સંધ્યાકાળેજ આપણે તે ભિક્ષુની પાસે જઈએ.”

“અહીં આવનારો ભિક્ષુ પણ બહુ બડો છે. આપણા કામમાં તે પણ બનતી મદદ આપશે.”

પછી બન્ને કળાહાર કરીને બગીચાની વ્યવસ્થા કેમ કરવી, તે સંબંધી વિચારમાં ગુંથાયા અને સંધ્યાકાળે તેઓ પોતાના છંદકાર્યની સિદ્ધિ માટે બહાર નીકળ્યાં. વાંચક ! આલો, આપણે પણ કર્તવ્યદક્ષ મનુષ્યની પાછળ જઈએ.

(૫)

આ વેળા જ્યપુરની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય હતી. પ્રજા વિજયસિંહનાં છળ-પ્રેમચથી અત્યંત દંટાળી ગઈ હતી. મારી, મારા

મારી, ખૂન વગેરે નિંદા પ્રકારનું સામાન્ય ત્યાગ થઈ ગયું હતું. દુષ્ટ વિજયસિંહે રાજસૂત્ર ખોતાના હાથમાં ધારણ કર્યું હતું; પણ તે તરફ મુદ્ધા ભ્રમ્ય ન આપતાં હમેશાં વિષય સુખમાં મગ્ન રહેતો. પ્રધાનને માટે તો કહેવુંજ શું ? 'યથા રાજ તથા પ્રજા !' એ ન્યાયે મૈત્ર્યનો કિંવા શહેરનો પણ જરાએ બંધોબસત નહતો.

× × × × ×

શરદઋતુની રાત્રિ હતી. નીલાકાશ તદન નિરબ હતું. ચંદ્રના અમૃત વર્ષણથી સમગ્ર વસુધાએ વિશદતા ધારણ કરી હતી. અંશુ-માર્જીના અસહ્ય તાપથી ત્રસ્ત થએલી નિર્મળ દેવી તે સુધાઓતથી આનંદિત થઈ રહી હતી. સર્વત્ર શાંતિનું સામાન્ય પ્રસર્યું હતું અને જ્યાંપુર શહેરનો ઘણો ભાગ નિદ્રાવસ્થામાં નિમગ્ન થયો હતો.

આ વેળા શહેરમાં આવવાના મોટા રસ્તા ઉપરથી એ તરફ સવાર સિંહદાર તરફ આવતા હતા. તેઓની પછવાડે પાદાચારી પુષ્કળ ભિડત્ર મૈત્ર્ય સ્વબંધપણથી ચાલ્યું આવતું હતું. થોડીવારમાંજ તે તરફ સવારો દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા તો ત્યાં હાથમાં નવ તરવાર લઈને ઉભેલા એ પહેરેગીર દેખાયા.

“કોણ છે?” પહેરેગીર ખોતાના રાક્ષસી આગળે તો બોલ્યો.

એટલામાં તે બંને તરફ થોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી પુરતોલ કાઢીને પહેરેગીરની છાતી સામે ધરી અધિકારદર્શક સ્વરથી બોલ્યા—
“મૃત્યુ ન ધ્વિજનું હાથ તો મને ઓળખી લઈ મારી આજા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થા.”

“કોણ કુમાર વીરસિંહ ? અપરાધ માફ કરો !” આ વેળા તે પહેરેગીરના ચહેરા જેવા જેવા હતા. તેમની આશ્ચર્યચકિત મુદ્રા, તદ્દનીનતા અને બીરતા વગેરે ભાવોથી યુક્ત બનેલા તેમના

જાવ અત્યંત નેવાકર્ષક હતા. વાંચક ! આ સવારને તમે ઝોળા-
ખાગ્ર હશે તે સવાર પૈકી એક કુમાર વીરસિંહ અને બાળે પુરુષ
વેપધારી—વિમળાકુમારી—રામસિંહ.

“ સરદાર ! તમે બન્ને અમારા પક્ષમાં આવવાને કબુલ છે
કે ? ” વીરસિંહ બોલ્યો.

“ હા. આપનો પક્ષ સત્પથ છે. ” પહેરેગીરીએ દીનમુ-
દ્રાથી કહ્યું.

“ આથ, ત્યારે તું મને મહારાજાને કેદ કર્યા છે તે સ્થળ
ખતાવ. રામસિંહ ! લગાઈને પ્રસંગ ન ઉપસ્થિત થાય તે રીતે
આપણે કામ કરવું છે. અગર જોકે લિલ્લ સૈન્ય તરવારનો જવાબ
તરવારથી આપવા તૈયાર છે; પણ જનસંહાર થાડો થાય તે તરફ
પણ આપણે લક્ષ આપવું જોઈએ. ” વીરસિંહ એ પ્રમાણે કહીને
એક પહેરેગીરીની સાથે શહેરમાં ચાલ્યો અને રામસિંહ લિલ્લોનો
સેનાનાયક બની ત્યાં સિંહદાર પાસે ઉભો રહ્યો. વીરસિંહ પોતાનાં
પૂજ્ય માતાપિતાને કેદખાનામાંથી છોડાવી આવ્યો.

x   x   x   x   x   x

આયંકાળનો સમય હતો. રાજેશ્વાનની પાસે આવેલા વીર
તક્ષાવ નામના એક ન્હાના જગાશયને કંઈ સુગંધમય કુસુમકુંજમાં
રાજા અમરસિંહ, રાણી લલિતાદેવી અને કુમાર વીરસિંહ એ ત્રણે
જણાં કાંઈક વાતચિત કરતાં બેઠાં હતાં. અમરસિંહ કુમારને વાંસે
હાથ ફેરવી બોલ્યો—“ માગવીર ! આહેરિયાને દિવસે તું કેમ શહેરમાં
આવ્યો નહિ ? ”

“ સર્વ સૈનિકા, તમે તથા રાજદરબારની સર્વ મંડળી ‘તું શું
પરાક્રમ કરી આવ્યો !’ એ પ્રશ્ન પૂછી માફ અપમાન કરો તેમજ

એટલે આનંદથી મારી રાહ જોતી એડલી વિમળા પણ આશાભંગ થઈ દિલગીર થાય, એ વિચારે મારું મન વ્યગ્ર બનવાથી હું શહે-સ્થાં આવ્યો નહિ. પછી શું હકીકત બની તે સંધ્યા મેં તમને કહી છે.”

“ત્યારે વિમળા અહીં કેમ ક્યાંએ દેખાતી નથી ?” મહારા-જાએ પૂછ્યું.

“પિતાજી ! આપે તેને ન ઓળખી ? રામસિંહ તેજ વિ-મળા ? હમણું તે પોતાના પિતાને ઘેર ગઇ છે. જલ્દી પાછી આવી પહોંચશે. પિતાજી ! આ અમાર્ગી જીવને લીધે તમને સર્વને અત્યંત દુઃખ થયું. તમારે કેદખાનું સેવવું પડ્યું અને વિમળાને રાતમાં રાખવું પડ્યું. ખરેખર એ વિચાર આવતાં મને અપાર ખેદ થાય છે.” વીરસિંહ ગદ્ગદ સ્વરે બોલ્યો.

આ બાપણુ આવતું હતું એટલામાં વિમળકુમારી પણ આવી પહોંચી અને એ હાથમાં અચાનક અમાત્યનું પણ આગમન થયું. વિજયસિંહ બોલ્યો—“માતા ! આ તમારી વિમળ આતી !”

“જડેન વિમળા ! તું અત્યંત પરાક્રમી છે. આવ, મને એક વખત લેટ.” લલિતા સ્નેહથી બોલી. વિમળા તેને આનંદથી બેઠી અત્યંત નમ્રતાથી બોલી—“વિજય ! હું સર્વની ક્ષમા માગવા આવી છું. યુવરાજ પરવાનગી આ.....”

“હું તને પરવાનગી આપતાર કોણ ? આવ, વિજય, આવ મારા મનમાં તારા મટે લેશ પણ ખોટો ભાવ નથી. માતાપિતા ! આતી ઉપર તમે મુદ્દત કોપ કરશો નહિ. વિજય, ભાઈ, તારું અંતઃકરણ પથાત્તાપથી શુદ્ધ થયું છે પિતાજી આદિ સર્વને નમ-સ્કાર કર તે તને ક્ષમા આપશે.” વીરસિંહે કહ્યું.

“ વિજય ! મેં તને ક્ષમા બહેતી છે. અહીં આવ. આવું અવધ કાર્ય કર્યા બદલ ખેદ કર. તમે બન્ને રતેહથી વર્તશો તો તમારા રાજ્યમાં કાષ્ઠપણ શત્રુ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. ગૃહવિચ્છેદથી કાષ્ઠનું પણ સાફ થયું નથી, ” રાજાએ વિજયના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું. પછી અમાત્ય બોલ્યો-“ મહારાજ ! વિમળા અને વિરસિંહની પરસ્પર પ્રીતિ હોઈ તેમણે પોતાના પ્રેમની અચળતા બાજુ વર્ષ પર્યંત અત્યંત દુઃખ વેડીને દુપણ દેખાડી આપી છે, માટે મારી ઇચ્છા છે કે આપણે તેઓને વિવાહિત કરીએ. આપની તેમાં શી ઇચ્છા છે ? ”

“ મન્નેના વિવાહ થતાં અમને આનંદજ થશે. ” રાજા અને સમિતાદેવી એકદમ બોલ્યાં.

“ વિરસિંહનેજ વિમળા યોગ્ય છે. ” વિજય સમાધાનકારક રીતે બોલ્યો.

પછી થોડા સમયમાંજ સુમુહુર્ત બેઠી બન્નેનો વિવાહ કર્યો. કાલ સમારંભમાં વિજયને અગ્રણી કરી આનંદથી મંમળ કાર્ય કરવામાં આગ્યું હતું; એ અમારે ખાસ અહીં જણાવવું બેઠ્યો. વિરસિંહ અને વિજયસિંહ પરસ્પર જીવનનમિત્ર બન્યા અને હમેશાં સાયંકાળે વીર, વિમળ અને વિજયની ત્રિપુરી વીરતલાવ ઉપર મિષ્ટ મિષ્ટ ગોષ્ઠી કરી સુખેથી સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યાં.

